

Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Təalanın buyurduğu bizim yolumuzdur.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 02 (69) 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə Bəxtiyar Əliyev	Tarix elmləri doktoru, professor Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Etibar Nəcəfov Əli Əhmədov Fazil Mustafa Gövhər Baxşəliyeva	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Gülçöhrə Məmmədova İlham Məmmədzadə Mübariz Qurbanlı Nizami Cəfərov	Memarlıq doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Sabir Həsənlı Sakit Hüseynov Səlahəddin Xəlilov	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev

İxtisas redaktoru: Güney Namazova

Məsul katib: Saleh Aslanov

Tərcüməçi-redaktor: Günel Yusifi

Texniki redaktor: Raman Dadaşov

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Şeyx Şamil küçəsi, 5.

Telefon: (+99412) 505-78-19

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

Jurnal "Universal Poligraf" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Ramazan bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik.....	5
Prezident İlham Əliyev Şuşada yeni məscidin təməlini qoyub.....	6
Prezident İlham Əliyev Şuşada Yuxarı Gövhərağa məscidində olub.....	8
Prezident İlham Əliyev Qəbəlönin Nic qəsəbəsindəki Müqəddəs Məryəm Ana Alban kilsəsində olub	9
Prezident İlham Əliyev Qəbəlönin Nic qəsəbəsində 1 saylı orta məktəbdə və Müqəddəs Yelisey adına Cotari kilsəsində olub.....	14
Prezident İlham Əliyev Ağdamda Qiyaslı məscidində olub.....	15

BAXIŞ BUCAĞI

<i>Namiq Abbasov</i> – Mütəşəkkil xalq – mübariz ordu birliyi.....	16
<i>Elçin Bilalov</i> – Həqiqi, yalançı və yarımçıq teistlər: əməlləri və nəticələri.....	22

CƏMIYYƏT VƏ DİN

<i>Elvüsal Məmmədov</i> – İslam dininin əxlaqa münasibəti və İslam əxlaqının səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	43
<i>Canan Fidancan, Cengiz Mürsel</i> – Suça sürüklənən çocuklara manevi danışmanlıq və rehberliyin katkıları.....	50

BİRGƏYAŞAYIŞ MƏDƏNİYYƏTİ

<i>Gülçin Mehdiyeva</i> – Tolerantlıq problemi fəlsəfi fenomen kimi.....	59
<i>Səfər Səfərli</i> – Tolerantlıq və dözümsüzlük: cəmiyyətdə tolerantlığın rolu.....	68

ARAŞDIRMA

<i>Səbinə Mirzəyeva</i> – Azərbaycan-ərəb tərcümə sənətinin təşəkkülü və tarixi.....	76
<i>Rəşadə Kərimova</i> - Azərbaycan əlyazmalarında təcvidə dair anonim əlyazma nüsxələri.....	85
<i>Faiq Ələkbərli</i> – Mirzə Tağıxan Rəfətin milli-demokratik və ictimai-siyasi görüşləri.....	92
<i>Vaqif Əsədov, Teymur Babayev, Əhliman Əbdürəhmanov</i> – II Qıraq Kəsəmən yaşayış yerində aşkarlanmış tapıntılar barədə.....	102
<i>Toğrul Xəlilov</i> – Ordubadçay vadisinin yeni abidələri.....	115

*www.scwra.gov.az
e-mail: redaksiya@scwra.gov.az*

RAMAZAN BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

Hörmətli həmvətənlər!

Mübarək Ramazan bayramı münasibətilə sizi ürəkdən təbrik edir, hamınıza səmimi arzu və diləklərimi yetirirəm.

Ən ülvü hissləri və nəcib niyyətləri özündə təcəssüm etdirən, yardımsevərlik və paylaşmaq kimi yüksək əxlaqi dəyərlər aşılayan Ramazan ayı artıq başa çatır. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin nazil olduğu bu mübarək ayda hər bir müsəlman Allah qarşısında vicdani borc və vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirmək fürsəti qazanaraq xeyirxah əməllərin, şəfqət və mərhəmət duyğularının sevincini yaşayır.

Müsəlman dünyasının tarixi-mədəni mərkəzlərindən olan Azərbaycan yüz illərdir ki, ayrı-ayrı din və etiqad mənsublarının əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı, dinlərarası həmrəyliyin və əməkdaşlığın mövcud olduğu nadir məkanlardandır. Etnik-mədəni müxtəlifliyi ilə seçilən cəmiyyətimizdə qarşılıqlı hörmət və etimada əsaslanan dözümlülük mühitinin, demokratik birgəyaşayışın, vəhdət və harmoniyanın bərqərar olmasında bəşəriyyəti daim sülhə, humanizmə, qardaşlıq və bərabərliyə dəvət edən İslam dini müstəsna rol oynamışdır. Hazırda ölkəmizdə vicdan və etiqad azadlığının, dövlət-din münasibətlərinin mütərəqqi tarixi ənənəyə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun təmin edilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği və təşviqi dövlət siyasətimizin əsas prioritetlərindəndir.

Əziz bacı və qardaşlarım!

Xalqımızın birliyini daha da gücləndirən, mənəvi-əxlaqi zənginliyin təntənəsinə çevrilən mübarək Ramazan günlərində ölkəmizin firavanlığı və tərəqqisi naminə etdiyiniz dualara qatılır, Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçmiş qəhrəman Vətən övladlarının ölməz xatirəsini ehtiramla yad edirəm. Əminəm ki, qədərbilən xalqımız onların müqəddəs adını həmişə uca tutacaq, şəhid ailələrinə, qazilərimizə diqqət və qayğısını heç vaxt əsirgəməyəcəkdir.

Bir daha sizə və dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan bütün soydaşlarımıza bayram təbriklərimi yetirir, ailələrinizə xoşbəxtlik, süfrələrinizə bol ruzi və xeyir-bərəkət arzulayıram.

Allah tutduğunuz orucu, dua və niyyətlərinizi qəbul etsin!

Ramazan bayramınız mübarək olsun!

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 11 may 2021-ci il

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV ŞUŞADA YENİ MƏSCİDİN TƏMƏLİNİ QOYUB

Mayın 12-də Şuşada yeni məscidin təməli qoyulub.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva, qızları Leyla Əliyeva və Arzu Əliyeva tədbirdə iştirak ediblər.

Qədim Şuşada təməli qoyulan məscid dini ocaq və modern memarlıq nümunəsi kimi göz oxşayacaq. İki minarəli, mozaika ilə bəzədiləcək gümbəzi olan məscidin layihələndirilməsi azərbaycanlı və italyan memarlarla birgə həyata keçirilib. Məscidin xarici səthi Şuşanın qədim məscidinin minarələrində istifadə edilən həndəsi naxışlarla bəzədiləcək. Bu memarlıq elementi Şuşanın firavan və uğurlu gələcəyinə əminliyi, keçmişlə bu gün arasındakı əlaqəni təcəssüm etdirəcək.

Məscidin təməlini qoyan Prezident İlham Əliyev çıxış edərək deyib:

- Bu gün Şuşa şəhərində yeni məscidin təməlini qoyduq. Şuşada yeni məscid tikiləcəkdir. Məscidin tikintisi ilə bağlı qərarı mən çoxdan vermişdim. Şuşa şəhəri işğalçılardan azad olunandan sonra artıq bu məscidin memarlığı barədə düşünməyə başlamışdım. Nəzərə alsaq ki, Şuşa şəhərində vaxtilə 17 məscid olub və mənfur düşmən onların hamısını dağıdıb. Üç məscid yarıdağıdılmış vəziyyətdə idi - Yuxarı və Aşağı Gövhərağa və Saatlı məscidləri. Onların da təmiri ilə bağlı göstəriş verilib.

Yuxarı Gövhərağa məscidi artıq təmirdən çıxıb. Nəzərə alsaq ki, Şuşa memarlığının öz xüsusiyyətləri vardır və Şuşada vaxtilə inşa edilmiş məscidlər bir üslubda tikilmişdir. Ona görə fikirləşirdim ki, yeni tikiləcək məscidin memarlığı necə olmalıdır. Demək olar ki, bir neçə ay bu haqda fikirləşirdim. Nəhayət bir fikir ağıma gəldi ki, bu məscid, bunun memarlığı rəmzi xarakter daşmalıdır. Ona görə təklif etdim ki, məscidin forması 8 rəqəmini əks etdirməlidir.

Çünki noyabrın 8-də biz Şuşanı işğalçılardan azad etdik və 8 noyabr Azərbaycanda artıq rəsmi olaraq Zəfər Günüdür. Məscidin iki minarəsi 11 rəqəmini əks etdirməlidir. Onbirinci ayda Şuşa və Qarabağ tam işğaldan azad edildi. Bu fikirlər əsasında memarlar işləməyə başlamışlar və burada göstərilən təqdimatda məscidin görkəmi öz əksini tapır. Bu, ilkin versiyadır, bunun üzərində hələ iş aparılacaq, müəyyən dəyişikliklər ola bilər.

Əlbəttə ki, məscidin daxili dizaynı ilə bağlı təkliflər hələ tam hazır deyil. Ancaq konseptual olaraq məscidin memarlığı 8 noyabr gününü əks etdirəcək. Həm yuxarıdan baxanda 8 rəqəmini görmək mümkün olacaqdır, həm də aşağıdan baxanda. Məscidin yeri də təsadüfən seçilmədi. Bu, Şuşa şəhərinin yuxarı hissəsidir və burada ucaldılacaq məscid şəhərə bir dominant kimi hakim olacaqdır. Belə də olmalıdır. Çünki Şuşa bizim qədim şəhərimizdir, Azərbaycan şəhəridir, azərbaycanlılar tərəfindən salınıb. Azərbaycanlılar həmişə burada yaşayıb. Sadəcə olaraq, işğal dövründə Azərbaycan əhalisi zorla buradan çıxarılmışdı.

Biz Şuşaya qayıtmışıq, əbədi qayıtmışıq! Şəhərə hakim olan bina məscid binası olmalıdır və bu bina şəhərin yuxarı hissəsində yerləşməlidir. Məscidin təməlqoyma günü də təsadüfən seçilmədi. Sabah bütün müsəlman aləmi müqəddəs Ramazan bayramını qeyd edəcək. Fürsətdən istifadə edərək, bütün Azərbaycan xalqını bu mübarək Ramazan bayramı münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Məhz bayram ərəfəsində qədim Şuşa şəhərində yeni məscidin təməlqoyma mərasiminin keçirilməsi böyük tarixi və rəmzi xarakter daşıyır. Bundan sonra artıq memarlar məscidin bütün layihəsi ilə ciddi məşğul olacaqlar və inşaat işləri başlanacaq.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV ŞUŞADA YUXARI GÖVHƏRAĞA MƏSCİDİNDƏ OLUB

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva, qızları Leyla Əliyeva və Arzu Əliyeva mayın 13-də Şuşada Yuxarı Gövhərağa məscidində olublar.

Dövlətimizin başçısına və birinci xanıma məsciddə aparılan bərpa işləri ilə bağlı məlumat verilib.

Bildirilib ki, burada bərpa işləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilir. 1768-1769-cu illərdə inşa edilən bu məscid də işğal dövründə erməni vandalizminin qurbanı olmuşdu.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV QƏBƏLƏNİN NİC QƏSƏBƏSİNDƏKİ MÜQƏDDƏS MƏRYƏM ANA ALBAN KİLSƏSİNDƏ OLUB

Mayın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Qəbələn Nic qəsəbəsində yerləşən Müqəddəs Məryəm Ana Alban kilsəsində olublar.

Dövlətimizin başçısına və birinci xanıma kilsədə görülmə işləri barədə məlumat verilib:

- Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsi 2019-cu ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa olunmağa başlanmış və 2020-ci ilin noyabr ayında 44 günlük müharibə zamanı bərpa işləri başa çatdırılmışdır. Buyurun, ilkin vəziyyəti ilə tanış ola bilərsiniz.

Prezident İlham Əliyev: Bu vəziyyətdə idi?

- Bəli.

Prezident İlham Əliyev: Gümbəzi də yox idi, uçmuşdu.

-Bəli, uçmuşdu. Yenidənqurma zamanı tikilinin 50 faizə yaxın kərpicləri, daşları bərpa olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyev: Salam.

- Bizim əziz Prezidentimiz, xoş gəlmisiniz. Məryəm Ana Kilsəsinə xoş gəlmisiniz. Allah Sizi qorusun, Allah Azərbaycanı qorusun.

Prezident İlham Əliyev: Sağ olun, çox sağ olun.

-Həmçininin həyatı sahə abadlaşdırılmış, sahəsi hasarlanmış, bulaq və üç gölməçə yaradılmışdır.

Prezident İlham Əliyev: Bulaq haradadır? Burdadır?

-Bəli.

Prezident İlham Əliyev: Salam.

- Salam, xoş gəlmisiniz, cənab Prezident.

Prezident İlham Əliyev: Sağ olun.

-Kilsənin tavanı, döşəməsi dəyişdirilmişdir. Kilsənin aşağı hissəsi XII əsrdə tikilmişdir, Siz onların dağıntılarını da görə bilərsiniz. Biz onların bəzilərini bərpa etmişik. İkinci hissənin tikintisi isə 1898-ci ildə davam etdirilmişdir və bərpa olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyev: Uçmuş vəziyyətdə idi.

-Çox pis vəziyyətdə idi. Bərpa zamanı işlər Afina memarlığına uyğun olaraq aparılmışdır. Həm daxili, həm xarici tərtibata heç bir xələl gətirilməmişdir. Biz çalışmışıq ki, o vaxt tikinti zamanı istifadə olunan inşaat materiallarından istifadə edək.

Prezident İlham Əliyev: Yəni o vaxt bu kərpiclərlə inşa edilmişdi?

-Bəli, 1898-ci ildə tikilmişdir. Biz bu kərpiclərin təqribən 50 faizini dəyişdirmişik, ancaq köhnə kərpiclərdən istifadə etmişik.

Prezident İlham Əliyev: Mənə Leyla danışmışdı ki, burada olarkən söhbət əsnasında bu kilsə ilə bağlı məsələ qaldırıldı. O da Bakıya gələn kimi dərhal bu məsələni qaldırdı və ondan sonra bərpa işlərinə start verilmişdir. Bildiyiniz kimi, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə bu kilsənin açılışı olmuşdur.

-Bəli, ayın 7-də açılışı oldu.

Prezident İlham Əliyev: Bəli, yenidən açılışı olmuşdur.

-Bizim müdrik Prezidentimiz, Leyla xanım tək Sizin qızınız deyil, o, bizim də qızımızdır, Udi qızıdır. Bəli, bir xahişimizlə bu kilsəni bizə hədiyyə etdi. Pandemiya, 44 günlük müharibəyə baxmayaraq, burada bərpa işləri bir gün də dayanmadı. Burada doqquz xalqın nümayəndələri çalışıblar. Çox sağ olun. Təşəkkürümüzü bildiririk.

Prezident İlham Əliyev: Udi xalqının çox böyük tarixi mirası var. İndi həm Qəbələ rayonu ərazisində və eyni zamanda, azad edilmiş torpaqlarda siz gedib ibadət edirsiniz - həm Xudavəngdə, həm Ağoğlanda. Orada udi xalqına məxsus olan digər məbədlər də var. Onların böyük hissəsi dağılmış, ya da ki, yarıdağılmış vəziyyətdədir. Ona görə, onları da bərpa edəcəyik. Siz o kilsələrə də gedəcəksiniz. Siz Xudavəngdə bir neçə dəfə olmusunuz.

-Olmuşuq. Biz Laçından, Ağoğlan kilsəsindən ayın 11-də gəlmişik. Cənab Prezident, yeddi dəfə səfərimiz olub.

Prezident İlham Əliyev: Çox yaxşı, bundan sonra da olacaq. Çünki bu, böyük bir tarixi irsdir, bizim mirasımızdır. Bu günlərdə Şuşada "Xarıbülbul" festivalında udi xalqının nümayəndələri çıxış etmişlər və orada sizdən olan nümayəndə də var idi. Bu da bir daha onu göstərir ki, Azərbaycanda bütün xalqlar bir ailə kimi yaşayır. Uzun fasilədən sonra Şuşada təşkil edilmiş "Xarıbülbul" festivalının ilk günündə Azərbaycanda yaşayan xalqların nümayəndələri səhnəyə çıxmış və öz mədəniyyətlərini nümayiş etdirmişlər. Eyni zamanda, biz hamımız birliyimizi nümayiş etdiririk və bu kilsənin bərpa edilməsi də bizim birliyimizi təcəssüm etdirir.

-Bəli, sağ olsun Heydər Əliyev Fondunun işçiləri. Sizə öz təşəkkürümüzü bildiririk. Çox gözəl bərpa işləri görüblər. Biz bayramınızı təbrik edirik.

Prezident İlham Əliyev: Sağ olun. Gedək baxaq.

-Cənab Prezident, burada bəzi daşlar XII əsrdən qaldığına görə...

Prezident İlham Əliyev: Qədim daşlardır.

-Bəli, qədim daşlardır. Biz Türyançaydan daşları tapdıq, onları kəsdik. Həmçinin kərpicləri. Çilçıraqlar, işıqlandırılma - hamısı qədim konsepsiyaya uyğun yaradılıb.

Prezident İlham Əliyev: Bəli, o stildə yenidən işlənib.

-Cənab Prezident, Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsi Azərbaycanda ən böyük kafedral kilsədir. Alban kilsələrinin tərtibatı çox zaman çox geniş olmayıb.

Prezident İlham Əliyev: Bəli, sadə olub.

- Sadə olub. İkonalar olmayıb, çox sadə olub.

Prezident İlham Əliyev: Sovet vaxtında necə istifadə olunub?

- Bura kolxoz dövründə fındıq anbarı idi.

Prezident İlham Əliyev: Sonra müstəqillik dövründə burada bir kilsə bərpa edilmişdi.

- Bəli, Tur Heyerdal gələndə Mədəniyyət Nazirliyi və Norveç humanitar təşkilatı tərəfindən bir kilsə bərpa olundu. O kilsə Ümummilli Liderin vaxtında bərpa olundu. Bu kilsə isə bizim Leyla xanımın dəstəyi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa edildi.

Prezident İlham Əliyev: Kiş kəndindəki kilsə deyəsən bundan kiçikdir.

-Çox kiçikdir, o birinci kilsədir, balacadır. Ən birinci, qədim kilsədir. Cənab Prezident, biz kilsəni alban, ortodoks konsepsiyasına uyğun olaraq bərpa etdik. Ermənilər özünüküləşdirmişdilər. Adətən ermənilərdə Qriqoryan kilsəsində altar hissə daha hündür olur. Albanlarda isə 3 pilləkəndən ibarətdir. Bu, memarlıqda əsas elementdir. Biz onun üstünü açanda gördük ki, ermənilər bunun üstünü bağlayıblar. Biz bunları, alban xaçını təmizlədik.

Prezident İlham Əliyev: Bu, alban xaçıdır?

- Bəli, altarı da sementlə bağlamışdılar. Çöl tərəfdən naxışların hamısını bağlamışdılar. Ümumiyyətlə, alban kilsəsi erməni kilsəsindən fərqlidir. Simvollar da fərqlidir.

Prezident İlham Əliyev: Bilirəm, XIX əsrdə bütün alban tarixi mirasını özünüküləşdirmək istəmişdilər.

-Çalışıblar.

-Prezident İlham Əliyev: Sizin əlinizdən almışdılar.

-Bəli, biz, sadəcə, imtina edib saxladıq. Bizi erməniləşdirmək istəyirdilər, etnos kimi erməniləşdirmək istəyirdilər.

Prezident İlham Əliyev: Bilirəm, onların məqsədi o idi.

-Bəli, çalışırdılar ki, biz əriyək.

Prezident İlham Əliyev: Bəli, elədir, bilirəm.

-Cənab Prezident, çox maraqlı bir fraqmenti də Sizə göstərim, burada tapılan əlyazmalardır, dünyanın ən məşhur linqvistləri tərcümə edib, alban əlifbasıdır.

Prezident İlham Əliyev: Hansı, budur?

-Bəli, görürsünüz, çox maraqlıdır, özü də udi dili əsasında 9 dilə tərcümə ediblər. Bu, onu göstərir ki, albanların öz əlifbası erməni kilsəsindən qabaq olub. Bu məşhur Avropa alimləri tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Hər bir vərəqi orijinaldır. Mən özüm Sinayda olmuşam, görmüşəm. Məşhur linqvistlər adlar çəkir, görürsünüz bunlar orijinaldır.

Prezident İlham Əliyev: Bu əlifbanı təbliğ etmək, öyrənmək lazımdır.

- Alimlər bu kitabı orijinaldan 9 dilə tərcümə ediblər.

Prezident İlham Əliyev: Siz indi gərək Mədəniyyət Nazirliyi ilə birlikdə bu əlifbada kitablar da dərc edəsiniz, uşaqlar da bu əlifbanı bilsinlər ki, bu, bərpa olunsun. Çünki bu əlifba demək olar ki, istifadə olunmur. Ona görə, gərək bərpa edək. Elmlər Akademiyası, Mədəniyyət Nazirliyi, Heydər Əliyev Fondu ilə birlikdə.

- Surətini vermişik.

Prezident İlham Əliyev: Məşğul olun, bu əlifbada kitablar da dərc olunsun və uşaqlar da bu əlifbanı bilsinlər ki, bu əlifbanı biz bərpa edək.

-Cənab Prezident, bizim müqəddəs kitab birinci dəfə latın əlifbası ilə alban dilinə tərcümə olunub, onu Sizə hədiyyə edirik. Birinci dəfədir, hələ heç təqdimatını etməmişik. Müqəddəs kitabdır.

Prezident İlham Əliyev: Alban dilində?

-Bəli, özümüz tərcümə etmişik. Özü də Rafik müəllim tərcüməçidir. Biz burada 49 hərfdən istifadə etdik.

Prezident İlham Əliyev: 49 hərf var?

-Qədim 52-dir, biz bunu 49 etdik ki, kompüterdə işləmək üçün yüngül olsun. Burada bizim məktəblərdə latın əlifbası əsasında 4-cü sinfə kimi ana dili dərsi keçirilir.

Prezident İlham Əliyev: Çox yaxşı, alban dili də yaşasın, bütün udlər bilməlidirlər.

-Udlər hamısı bilirlər, xüsusən Azərbaycan dilini çox gözəl bilirlər.

Prezident İlham Əliyev: O, öz yerində, Azərbaycan dili dövlət dilidir. Amma, alban dili təkcə məişətdə yox, burada udlər arasında geniş istifadə olunmalıdır.

-Müqəddəs kitablar buraxırıq, təqvimlər buraxırıq. Bunları yavaş-yavaş bərpa edirik.

Prezident İlham Əliyev: Çox yaxşı.

-Cənab Prezident, Siz noyabrın 24-də Ağdam məscidinin önündə olandan dörd gün sonra mən də orada idim, Robert müəllim də orada idi. Siz bütün dünyaya bəyan etdiniz ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda biz kilsələri, məscidləri, monastırları bərpa edəcəyik, udi qardaşlar

buraya gələcəklər. Siz bizi yaşatdınız. Biz oraya getdik, cənab Prezident. Biz Xocavəndə, Tuğa da getdik. Necə dediniz ki, qardaşlar buraya gələcəklər, bəli, biz gəldik.

Prezident İlham Əliyev: Elədir, tarixi ədalət bərpa edildi.

- Sizə cansağlığı, uzun ömür arzulayırıq, Allah Sizi və ailənizi qorusun. Biz bu kilsədə də, bizim Yelisey adına kilsədə də, Qarabağda da daim dua edirik.

Prezident İlham Əliyev: Sağ olun, bütün udi qardaşlarımıza, bütün icma nümayəndələrinə salamlarımızı çatdırın. Siz bilirsiniz, mən birinci dəfə deyil buradayam, üçüncü dəfədir. İkinci dəfə gələndə məktəbin açılışı oldu.

-Bəli, çox gözəl yadımızdadır. Məktəbdə olduq.

Prezident İlham Əliyev: İndi mənə dedilər ki, bir məktəbin də təmirinə ehtiyac var. 1968-ci ildə tikilmiş məktəb yararsız vəziyyətdədir. O göstərişi də verəcəyəm. Sərəncam da imzalanacaq ki, o məktəbi də bərpa edək. Lazım olan bütün başqa işlər də görülməkdir. Mən hər zaman sizin yanınızdayam.

-Çox sağ olun. İki məktəbimiz var, hansı ki, yaşı 150 ildən çoxdur.

Prezident İlham Əliyev: İki məktəb?

-Bəli. Çox gözəl etnoqrafik muzeyimiz var.

Prezident İlham Əliyev: Təmirə ehtiyacı olan iki məktəbdir, yoxsa, bir məktəb? Mənə 4 nömrəli məktəb dedilər.

-İki.

Prezident İlham Əliyev: Biri hansıdır?

-Bir nömrəli məktəb.

Prezident İlham Əliyev: Bir və dörd.

-Bəli. Həmin məktəbin həyatında kilsə də var. Amma bir nömrəlinin yaşı 150-dən çoxdur.

Prezident İlham Əliyev: O biri məktəblərin vəziyyəti necədir?

-O da pisdirdir.

Birinci xanım Mehriban Əliyeva: Mən tapşırıram Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə təmir olunsun.

-Bir məktəb 1972-ci ildə tikilib. Cənab Prezident, bizim gənclər üçün gələcəkdə bir idman kompleksinə böyük ehtiyac var.

Prezident İlham Əliyev: Təşkil edərik. Orada kənddə yer var?

-Həmin məktəbin həyatında yer var.

Prezident İlham Əliyev: O, bir nömrəli məktəbdir?

-Bəli.

Prezident İlham Əliyev: Bir nömrəli məktəbin təmiri, idman kompleksi ilə bağlı işləri yəqin ki, Heydər Əliyev Fondu görəcək. Dörd nömrəli məktəbdə isə təmir işləri dövlət xətti ilə həyata keçiriləcək.

- Həmin kilsənin həyatında.

Prezident İlham Əliyev: Mən olduğum kilsənin həyatında?

-Bəli.

Prezident İlham Əliyev: Gedək, oraya baxaq.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV QƏBƏLƏNİN NİC QƏSƏBƏSİNDƏ 1 SAYLI ORTA MƏKTƏBDƏ VƏ MÜQƏDDƏS YELİSEY ADINA COTARI KİLSƏSİNDƏ OLUB

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva mayın 15-də Qəbələnin Nic qəsəbəsində 1 saylı orta məktəbdə və Müqəddəs Yelisey adına Cotari kilsəsində olublar.

Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva əvvəlcə Nic qəsəbəsindəki 1 saylı orta məktəbə gəliblər.

Məlumat verilib ki, 1857-ci ildə inşa edilən bu məktəbdə hazırda 135 şagird təhsil alır.

* * *

Sonra Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Müqəddəs Yelisey adına Cotari kilsəsində oldular, burada şam yandırdılar.

Bildirilib ki, Nic qəsəbəsindəki bu kilsə də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2006-cı ildə əsaslı bərpa olunaraq Alban-Udi Xristian dini icmasının istifadəsinə verilib. Müqəddəs Yelisey kilsəsi 1823-cü ildə tikilib.

Tolerantlığın kiçik modeli olan Nic qəsəbəsində hazırda 3 kilsə, 2 məscid var. Dünyadakı 10 minə yaxın udinin 4 minə yaxını Qəbələnin Nic qəsəbəsində yaşayır.

-Bu, bizim kilsənin, alban kilsələrinin simvoludur.

Prezident İlham Əliyev: O, xaçın təsviridir?

-Bəli, cənab Prezident, səkkizlik. Bizdə müqəddəs olan səkkiz dənə xaçdır, on iki dənə apostol səkkizlik. Biz bunu Tuğda da gördük.

Burada xatirə şəkilləri çəkdirilib.

-Çox sağ olun, Allah Sizi qorusun. Sizin dəstəyinizi hər yerdə görürük, bu, bizim üçün çox xoşdur.

Prezident İlham Əliyev: Çox sağ olun, həmişə sizinlə birlikdə olacağam.

-Tez-tez gedəcəyik Qarabağ bölgəsinə. Biz də Allahın köməyi ilə bu mühiti saxlayacağıq.

Birinci xanım Mehriban Əliyeva: Sağ olun.

Leyla Əliyeva: Sağ olun.

Prezident İlham Əliyev: Sağ olun.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV AĞDAMDA QIYASLI MƏSCİDİNDƏ OLUB

Mayın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ağdama səfəri çərçivəsində Qiyaslı məscidində olub.

“Ağ şəhər” layihəsinin icraçı direktoru **Ruslan Sadıqov** dövlətimizin başçısına məscidlə bağlı məlumat verib.

Bildirilib ki, ermənilər burada da heyvanlar saxlamış, gedəndə də yandırılar və xeyli ziyan dəyib. Bunlar bərpaçıdan verilən ilkin sənədlərdir.

Prezident İlham Əliyev: Buranın əvvəlki görüntüləri var? Kitablarda, şəkillərdə.

Ruslan Sadıqov: Bərpaçı tərəfindən belə təqdim olunur.

Prezident İlham Əliyev: İki minarə olub da burada?

Ruslan Sadıqov: Bəli.

* * *

Qeyd edək ki, bu məscid də Qarabağda erməni vandalizminə məruz qalan tarixi-dini abidələrdən biridir. Ağdam rayonunun Qiyaslı kəndində bu dini abidə XVIII əsrə aiddir. Qiyaslı məscidi 2001-ci ildən yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi dövlət qeydiyyatına götürülüb.

MÜTƏŞƏKKİL XALQ – MÜBARİZ ORDU BİRLİYİ

Namiq ABBASOV,

*AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
ümumi işlər üzrə direktor müavini,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
namiq_abbasov_70@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *passionarlıq, həmrəylik, iradə, nizam-intizam, səfərbərlik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *пассионарность, солидарность, воля,
дисциплина, мобилизация.*

KEY WORDS: *passionarity, solidarity, will, discipline, mobilization.*

Giriş

İqtisadi tərəqqi, texnoloji inkişaf, internetin təqdim etdiyi imkanlar, informasiya bolluğu insanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini geridə qoyur. Bunların paralel inkişafı üçün kulturoloqların mədəni insan problemi ətrafında düşüncələri vacibdir. Amerika antropoloqu Lesli Alvin Uaytn “Mədəniyyət haqqında elm” əsərində, eləcə də professor Fuad Məmmədov öz tədqiqatlarında mədəni insan düsturunu aşağıdakı beş amillə şərtləndirir:

1. Bilik (mühüm mənbələr – təhsil və elm);
2. Bacarıq – həyat fəaliyyətinin vərdiş və texnologiyaları (mühüm mənbələr – təcrübə);
3. Mütəşəkkillik – nizam-intizama bağlılıq, sosial məsuliyyət, iradə;
4. Mənəviyyət – humanizm, məhəbbət, dostluq, vicdan, ləyaqət, dürüstlük, ədalət, vətənpərvərlik (mühüm mənbə - tərbiyə);
5. Yaradıcı fəaliyyət - mədəni insanın şüurlu tələbatı olmaqla, bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və pozitiv mənəviyyət səviyyəsi ilə müəyyənləşir [1, s.174].

Göründüyü kimi, mütəşəkkillik mədəni insan formulasını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi vurğulanır. Mütəşəkkillik nizam-intizama bağlılıq, sosial məsuliyyət, iradə, qəhrəmanlıq, şücaət, mərdlik, dürüstlük, passionarlıq, prinsiplilik, mübarizlik, məsuliyyət kimi vacib komponentləri özündə birləşdirən anlayışdır. Ölkəmizlə bağlı cərəyan edən son hadisələr bu anlayışı daha da aktual etmişdir. Ciddi uğurlara nail olmağın və bu uğuru qoruyub saxlamağın yolu məhz mütəşəkkil olmaqdan keçir. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarətdir, deməli, mütəşəkkil fərdlər mütəşəkkil cəmiyyəti formalaşdırır bilirlər. Formalaşmış mütəşəkkil cəmiyyətin qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. Mütəşəkkillik geniş anlayışdır. Xüsusilə, qədim folklor nümunələrimiz vasitəsilə milli ruhumuza yaxın olan cəsarət, iradə, şücaət, passionarlıq və s. kimi mühüm elementlərin cəmləşdiyi bu anlayışın ətrafında toplaşmağın tam zamanıdır.

Lev Qumilyova görə, hər etnosun həyatında üç faza mövcuddur: formalaşma, inkişaf və

nəhayət, relik (bir vəziyyətdə donuq və ya təcrid olmaq) süqut fazaları. Yeni etnos necə əmələ gəlir: Etnosun içindən bir dəstə adam qarşısızalmaz, çılğın və məqsədyönlü fəaliyyətə başlayır. Bu fəaliyyət çox vaxt onların özlərinin həyatları bahasına başa gəlir. Bu, əlbəttə, özünüqoruma instinktinə uyğun gəlir, daha doğrusu, daxili impuls həmin instinkti üstələyir. Bu impulsu Qumilyov **passionarlıq** adlandırır. Belə adamlar heç vaxt laqeyd olmur. Ya qurur, ya dağıdır. Ya qəhrəman, ya cinayətkar olur, ya xeyir, ya da şər əməllər törədirlər. Onların bu yolda ölümə belə getmələri göstərir ki, passionarlıq şüurla deyil, instinktlərlə idarə olunur. Feodalizm dövründə qadınlar müharibələrə gedən qəhrəmanları sevirdilər. Beləliklə, igidlər məhv olmamışdan əvvəl qeyri-qanuni də olsa, nəsil qoyub gədirilər. Uşaqlar böyüyüb atalarını tanımasalar da, genlərinin təsiri ilə onların əməllərini təkrar edirdilər.

Dinc vaxtlarda isə əksinə, səliqəli və həlim adamlar qadınlar üçün ideala çevrilir, passionarlara həyatda yer olmur. Belə vaxtlarda passionarlar lüzumsuz, çox vaxt isə cəmiyyətə mane olduqlarına görə nəsil törətmədən həyatdan gədirilər. Etnos xarici zərbələrdən sarsılana qədər onların yoxluğu duyulmur, hiss olunanda isə gec olur və itkinin nə dərəcədə ağır olduğu meydana çıxır [2, s.1094].

Təəssüf ki, belə acı taleni Azərbaycan xalqı sonuncu dəfə ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində yaşadı. Lakin bu xalq hər zaman passionar şəxsiyyətlər yetişdirmək qabiliyyətində olmuşdur. Son hadisələr də bunu sübut edir. İtirilmiş torpaqlarımızın geri qaytarılması mütəşəkkil passionarlığın bəhrəsidir.

Mütəşəkkil ordu quruculuğunun əsasını Ümummilli Lider Heydər Əliyev qoydu. O, zamanın tələbinə uyğun qərarlar qəbul etməklə, ilk növbədə, daxili və xarici təhlükələri aradan qaldıra bildi. Atəşkəsin elan edilməsi, əslində, toparlanmağın, hədəfə çatmanın ilk addımı idi. Daxili həmrəylik və “Əsrin müqaviləsi” ilə gələcək iqtisadi uğurların təməli qoyuldu. Bununla paralel, ideoloji çağırışlar xalqı bir yumruq kimi birləşdirdi (Hansı ki, sonradan “dəmir yumruğa” çevrilərək düşmənin başını əzdi). Çıxışlarındakı “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam”, “Qalan ömrümü də bu xalqın yolunda fəda etməyə hazırım” kimi tarixi kəlamları ilə Ulu Öndər xalqın inamını qazandı, eyni zamanda, çağırışlarını əmələ çevirdi. Vətənin, xalqın dar günündə canını fəda etməyə hazır olduğunu doğru fikir, doğru söz və doğru əməlləri ilə sübut etdi. Bu da cavabsız qalmadı, bəhrəsini verdi. Xalqın gözü tərəzidir. Beləliklə, xalq sərraf dəqiqliyi ilə onu özünün Ümummilli Lideri elan etdi, könlünün tacı edərək arxasınca inamla irəlilədi. Bu inam və iradə bizi bugünkü uğurlarımıza yetişdirdi. Beləliklə, möhkəm dayaq üzərində mütəşəkkilliyimizin əsası qoyuldu.

Bu gün Ümummilli Lider Heydər Əliyevin möhkəm təməllər üzərində qurduğu siyasət, xalqın və dövlətin rifahı üçün həyata keçməyi gözləyən ideya və fikirlər Prezident İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə yerinə yetirilməkdə davam edir. Eyni qətiyyət və inamla ata vəsiyyəti icra edilməkdədir. Qədim dünyanın məşhur mütəfəkkiri, Roma respublikasının ideoloqu, görkəmli ictimai-siyasi xadim Mark Tulli Siseron məşhur “Tuskulan söhbətləri”ndə deyirdi: “Mərd olan özünə əmin olur. Kim ki, özünə əmindir – o adam qorxudan kənardır, çünki qorxu əminliklə bir araya sığmır. Müdrək insan həmişə cəsurdur. Bundan savayı, cəsur olan yüksək ruh əzminə də malikdir; kim ki, ruh əzminə malikdir, məğlubedilməzdir” [3, s.136]. Söylənən fikirləri

mübaligəsiz Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevə şamil etmək olar. Ali Baş Komandan kimi özünə əminliyi, güvəni onu haqq savaşının qalibinə çevirdi. Ancaq şər qüvvələr hər zaman öz işindədir. Əlbəttə, kənar təzyiqlər, qısqanlıqlar və təxribatların dəf edilməsi zərurəti də var. Bütün bunların öhdəsindən ancaq xalqın gücünə arxalanaraq, cəsur və iradəli dirənişlə gəlmək mümkündür.

Ona görə də sadalanan keyfiyyətləri özündə birləşdirən mütəşəkkillik anlayışı indi bizə həmişəkindən daha çox lazımdır. Mütəşəkkil olmağın nümunələri də göz qabağındadır. Zamanında Ümummilli Liderin, indi isə Prezidentimizin yürütdüyü düzgün siyasət nəticəsində mütəşəkkil olmağın bəhrəsini dadmaqdaıyq. Dünyanın aparıcı ölkələrinin pandemiya kabusunun məngənəsində sıxıldığı bir vaxtda İlham Əliyev Ali Baş Komandan kimi xalqın ən böyük arzusunun yerinə yetirməklə, heç bir bəlanın xalqın iradəsi və birliyindən üstün olmadığını sübut etdi. Yalnız yüksək liderlik keyfiyyətləri xalqın mütəşəkkilliyini, birlik və diriliyini təmin edə bilər. Bundan sonra da hər bə qanunlarını unutmamalı, birliyimizə xələl gəlməsinə imkan verməməliyik. Ən böyük müharibə indi başlayır və o, daha təhlükəlidir. Çünki bu müharibədə qarşı tərəfin təcrübəsi hamımıza məlumdur. Döyüş meydanında, cəsurluq savaşında uduzan düşmən indi bütün gücünü dedi-qodu və təxribatlarla mütəşəkkilliyimizi zəiflətməyə, sıralarımızı pozmağa yönəlmişdir. Xarici təhlükələri dəf etmək elə də çətin deyil, əsas çətinlik daxili təxribatlar və birliyimizin zədələnməsi ola bilər. Bu da mümkün deyil. Xalq-iqtidar birliyi hazırda özünün pik nöqtəsini yaşayır. Bununla yanaşı, qarşı tərəfin kin və nifrəti də eyni zirvədə xain pusqusunu qurmaqdadır. İbn Sina kin və intiqam haqqında yazdığı risaləsində qeyd edir ki, nifrət sürəklilik qazananda kinə çevrilir. Kin hər xatırlamada əzab verən məziyyətdir və ya xatirəsi hər ağıla gələndə acı verən şey kindir. Bəs bu kin və nifrətin səbəbi nədir? Təbii ki, onlardan ağıllı bir cavab gözləmək yersizdir. Torpaq iddiaları absurddur. Onların boyunu aşan məsələdir. Bunu özləri də bilməmiş deyillər. Ən doğru cavab paxıllıq və qısqanlıqdır. Paxıllıq insanın ən dəhşətli və ən geniş yayılmış qüsurlarındandır. Öz daxilində paxıllıq hissələrinə üstün gəlməyi bacarmayan insan şəxsiyyət kimi tədricən cılızlaşır, çünki özü də bilmədən paxıllıq hissi onun qəlbini gəmirir, təbiətin hər birimizə bəxş etdiyi istedad toxumlarını məhv edir.

“Qısqanlıq” sözü “qısmaq”dan törəmişdir, əsirgəmək deməkdir, kiminsə uğurlarından narahat olmaqdır. Azərbaycanın və qardaş türk dövlətlərinin genişlənməkdə, inkişafda olan iş birliyi belələrinin qəlbini gəmirir, gözlərini kor edir. Yarasanın gözü işıqdan narahat olan kimi. Lakin istənilən halda çətin də olsa, biz onlarla birlikdə yaşaya bilərik. Xalqımızın multikulturalizm və tolerantlıq kimi ümumbəşəri dəyərlərin zirvəsindəki mövqeyini Roma Papası özü Bakı səfərində geniş çıxışı zamanı etiraf etmişdi. Hər nə olur-olsun, biz qonşuyuq və birlikdə yaşamaq məcburiyyətindəyik. Bəs onlar buna hazırdırlarmı? Görünən odur ki, onlar buna hələ ki hazır deyil. Ermənilər bizimlə niyə birlikdə yaşamaq istəyirlər? Çünki xalqımıza qarşı etmədikləri pislilər qalmayıb. Şovinst təbliğatları ilə o qədər ağılagəlməz hərəkətlər etmişlər ki, indi bumeranq effektinin vahiməsindən çıxma bilmirlər. Bir məsələni də unudurlar ki, Azərbaycan xalqı müdrik xalqdır. Bağışlamağı bacarır. İstər Xristianlıqda, istərsə İslamda günahların bağışlanması yolları göstərilir. Alman filosofu İ.Kant yazırdı: “İnsan təbiət etibarilə heç də mənəviyyətli deyil. O, yalnız idrakın qanun və öhdəliklər anlayışına yüksəlməsi ilə

mənəviyyatlı olur” [2, s.541]. Görünən isə odur ki, ermənilər idrakın qanun və öhdəlikləri anlayışına yüksələ bilməmişlər. Digər alman filosofu F.Hegel isə deyirdi: “Əgər cəza gerçəkdən şərin məhv edilməsidersə, onda pis əməllərin insanın ruhunun dərinliklərindəki izlərinin məhv edilməsi etiraf və tövbədir. İnsan özünün ruhi-iradi enerjisi ilə bunu edə bilər” [4, s.16]. Tanınmış türk yazarı Dücanə Gündioğlunun fikirləri də maraqlıdır: “Günahın fərqi var, ondan üz çevirərək Tanrıya yönəlmək olar. Tövbə təbəddən gəlir və yönəlməkdir. Sıxıntı olanda dinə - Tanrıya sığınmaq olur. Tanrı bəndələrinə yönəlir - bağışlamaq üçün. Bəndələr də bağışlanmaq üçün Tanrıya yönəlir. Bu da günah səbəbi ilə olur. Tövbə - günahın fərqi varmaqdır” [5]. Özlərini “ilk xristian” adlandıran erməni keşişinin müqəddəs sayılan xaçın üstündən boynuna keçirdiyi silah, əslində, həqiqi Xristianlığın mahiyyətindən uzaq olmasının göstəricisi, həm də xristian əqidə və ənənəsinə yaraşmayan davranışlardır. Elə sadə ermənilərin ruhunu zəhərləyən, düşmənçilik toxumlarını səpənlər də bunlardır. Belə ciddi məsələlər təmkinlə təhlil edilməli, hər kəs öz məsuliyyətini dərk etməlidir. Əgər buna gücü çatmırsa, daha üst səviyyədə təsirlər öz sözünü deməlidir.

Nəticə

Avestada (Yasna, 42) dünya nizamı - sosial nizam, fərdin nizamı biçimində şəkilləndirilir. Yaşadığımız dünyanın nizamı hər birimizin ölçülüb-biçilmiş davranış nizamından asılıdır. Təəssüf ki, bu nizamı qoruyub saxlamaq təkcə bizdən asılı deyil. Ona görə də indiki şəraitdə zamanın tələbi mütəşəkkillikdir. Müasir şəraitdə mütəşəkkil olmaq bizə həmişəkindən daha çox lazımdır. Viran qoyulmuş şəhər və qəsəbələr, kəndlər, minalanmış ərazilər, ətrafımızda cərəyan edən geosiyasi proseslər xalqımızın daim ayıq və mütəşəkkil olmasını diktə edir. Mütəşəkkil, qəhrəman övladlarımızın şücaətləri nümunə kimi gənc nəsə çatdırılmalı, yeni qəhrəman və mütəşəkkil gəncliyin yetişməsinə nail olmalıyıq. Bunun üçün müvafiq istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə, deyilən fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdimək olar.

- Mütəşəkkillik anlayışını özündə ehtiva edir: nizam-intizama bağlılıq, sosial məsuliyyət, iradə, qəhrəmanlıq, şücaət, mərdlik, dürüstlük, passionarlıq, prinsipiallıq, mübarizlik, məsuliyyət kimi keyfiyyətləri əməli fəaliyyətdə rəhbər tutmaq.

- Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin xalqına və dövlətçiliyimizə olan sədaqət və inamının daha üst səviyyədə qarşılınmasını təmin etməklə ətrafında sıx birləşərək inam və sədaqət nümayiş etdirmək.

- Müasir geosiyasi proseslərdə özünütəsdiq və müstəqilliyini təmin edə biləcək cəsur və mübariz övladlar yetişdirmək.

- Təcavüzə məruz qalmış yurd yerlərimizin bərpa və təhlükəsizliyi üçün düşməne göz dağı verə biləcək layihələrin prioritetliyini gündəmdə saxlamaq.

- Xalq-iqtidar birliyinin (siyasi mədəniyyət) möhkəmliyini və sarsılmazlığını təmin edən diskussiya və müzakirələrin prioritetliyini rəhbər tutmaq.

- İnformasiya mübadiləsində dövlətçilik və milli maraqlara söykənməyən istənilən informasiyanın baykot edilməsinə nail olmaq.

- Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının, qazilərin və digər iştirakçıların şücaətlərini

yetişməkdə olan gənc nəslə təbliğ etmək məqsədilə incəsənətin bütün növlərindən istifadə etməklə xatirələrinin əbədləşdirilməsinə nail olmaq.

- Antik, orta və yeni çağ müdriklərinin mütəşəkkilliklə bağlı dəyərli fikirlərinin yeni kulturoloji təfəkkürdə yetişən gənclərə çatdırılmasını təmin etmək.

- Mütəşəkkilliyyənin əksi olan – qorxaqlıq, namərdlik, məsuliyyətsizlik, laqeydlik, iradəsizlik, prinsipsizlik kimi keyfiyyətlərin mədəni insan formulasına uyğunsuzluğu və acı nəticələrinin bədii (kino, teatr, təsviri sənət, musiqi) və nəzəri (mühazirə, konfrans, diskussiya və s.) üsullarla effektiv mənimsənilməsinə nail olmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov F. Kulturologiya effektiv həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi. Bakı: Çıraq nəşriyyatı, 2008, 400 səh.
2. Ə.Nicat. Müdriklik məbədi. Bakı: Nərgiz nəşriyyatı, 2005, 1108 səh.
3. Plutarx “Siseron haqqında”, Siseron “Tuskulan söhbətləri”. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2006, 248 səh.
4. Hegel. Fəlsəfə elmləri akademiyası, I cild. Məntiq elmi. Bakı: 2005, 460 səh.
5. <https://www.google.com/search?> Dücane Gündioğlu
6. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı: Gənclik, 1988, 368 səh.
7. Abbasov N. Mədəni insan. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2020, 208 səh.
8. Bağırov Z. Fəlsəfə sxemlərdə. Dərs vəzaiti. Bakı: “Elm”, 2009, 208 s.

Намиг Аббасов

СПЛОЧЕННОСТЬ ОРГАНИЗОВАННОГО НАРОДА И БОЕВОЙ АРМИИ

РЕЗЮМЕ

Самодисциплина - один из важных факторов культурной формулы человека: концепция, сочетающая в себе такие важные компоненты, как дисциплина, социальная ответственность, воля, героизм, отвага, пассионарность, борьба, ответственность. Недавние события в нашей стране сделали это понятие еще более актуальным. Исторические события доказывают, что единственный способ добиться серьезного успеха и сохранить его - это быть организованным. Принимая во внимание, что общество состоит из индивидов, организованные индивиды могут образовывать организованное общество. Никакая сила не может устоять перед организованным обществом.

В статье также подчеркивается, что в современных условиях нам нужно быть организованными как никогда. Разрушенные города и поселки, села, заминированные территории, геополитические процессы вокруг нас диктуют нашему народу всегда быть бдительным и организованным. Пора собраться вокруг этой концепции, которая сочетает в себе такие важные элементы, как смелость, воля, отвагу, пассионарность и т. д., которые близки нашему национальному духу, посредством образцов нашего древнего фольклора.

Namig Abbasov

THE COHESION OF AN ORGANIZED PEOPLE AND A FIGHTING ARMY

SUMMARY

Self-discipline is one of the important factors of the cultural human formula: a concept that combines such important components as discipline, social responsibility, will, heroism, bravery, passionarity, struggle, responsibility. Recent events in our country have made this concept even more relevant. Historical events prove that the only way to achieve serious success and to maintain this success is to be organized. Taking into account that society consists of individuals, so organized individuals can form an organized society. No force can stand in the face of an organized society.

The article also emphasizes that we need to be organized more than ever in modern conditions. Destroyed cities and settlements, villages, mined areas, geopolitical processes around us dictate to our people to be always vigilant and organized. It is high time to gather around this concept, which combines important elements such as courage, will, bravery, passion, etc., which are close to our national spirit, especially through our ancient folklore examples.

HƏQİQİ, YALANÇI VƏ YARIMÇIQ TEİSTLƏR: ƏMƏLLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Elçin BİLALOĞLU,

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi

Milli Onkologiya Mərkəzinin həkimi

elcinakkoynak@mail.ru

İlham Əliyev: Ulu Tanrıya minnətdarıq.

Nikol Paşinyan: Allah bu ölkədən üz çəvirib.

AÇAR SÖZLƏR: *həqiqi teistlər, yalançı teistlər, yarımçıq teistlər, azərbaycanlılar, ermənilər, Qarabağ, işğal, azad olunması.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *настоящее теисты, ложные теисты, половинчатые теисты, азербайджанцы, армянин, Карабах, оккупация, освобождение.*

KEY WORDS: *real theists, false theists, half theists, Azerbaijanis, Armenians, Karabakh, occupation, liberation.*

Giriş. Yazımızın əsasını teistlər və yalançı teistlərin əməlləri, eyni zamanda bunların nəticələrinin müzakirəsi təşkil etdiyi üçün “teist” sözünün mənşəyini və mənasını aydınlaşdırmaq zəruridir. Belə ki, biz müdrikliyə iddia etməsək də, Sokrat demişkən, “müdrikliyin başlanğıcı terminlərin aydınlaşdırılmasıdır” [1]. Bu baxımdan yunan sözü olan “teizm” kəlməsi “tanrı” mənasını bildiren “theos”-dan qaynaqlanır və ilk dəfə professor Ralf Kedvort (1617-1688) tərəfindən istifadə olunmuşdur. Teizm baxışlarını və fikirlərini qəbul edən insanlar isə teist adlanır. Teizm tərəfdarları Tanrının mövcudluğunu, onun insanlarla daimi əlaqədə olmasını, insanlara dinləri və peyğəmbərləri göndərməsini və bunlarla insanları düzgün yola yönəldilməsini qəbul edirlər [2; 3]. Beləliklə, teistlər Yaradanın varlığını qəbul edən, yaxşı əməl sahibi olmalıdırlar. Əldə etdiyimiz ədəbiyyat mənbələrində “ateist” sözünə rast gəlsək də, “yalançı teistlər” ifadəsinə rast gəlmədik. Fikrimizcə, “yalançı teistlər” ifadəsi sözdə Tanrıya inanan, əməllərində isə Yaradanın buyuruqlarını yerinə yetirməyən insanlardır. Yazımızın sonrakı hissələrində “teistlər” və “yalançı teistlər”in əməllərindəki fərqləri və bunların Allah tərəfindən nəticələndirilməsinin fərqlərini obyektiv dəlillərlə göstərməyə çalışacağıq. Beləliklə, “Allahsızlar və cəzaları” başlıqlı yazının nəşrindən [4] sonra yenidən bu mövzuya qayıtmağımızın iki böyük səbəbi var:

I. “Allahsızlar və cəzaları” yazısındakı faktların düzgün olduğunu son vaxtlar sürətlə baş verən çoxsaylı hadisələrin bir daha təsdiq etdiyini göstərmək.

1) Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı [5] ilə əzəli Azərbaycan şəhəri Şuşa ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı elan olundu və ermənilərin dağıtdıqları bu şəhərdə geniş quruculuq və

təmir işlərinə başlanılıb. Sual oluna bilər: “Niyə ermənilər çox həsrətlərində olduqları Şuşa şəhərini həmişə və bu günlər də daxil olmaqla dağıdıb, söküb, talan ediblər? Lakin 28 il işğal dövründə burada bir dənə də olsun bina tikməyiblər?” Ona görə ki, ermənilər bilirdilər, Şuşa tarixən onların şəhəri olmayıb və gec-tez öz tarixi və hüquqi sahiblərinə qayıdacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişkən, “Şuşa tarixi Azərbaycan şəhəridir. Çünki 1752-ci ildə Pənahəli xan bu şəhərin əsasını qoydu və ondan sonra bütün dövrlərdə Şuşada yaşayan əhalinin 98%-i azərbaycanlılar idi və 30 il işğal altında olmasına baxmayaraq, Şuşa əyilmədi, öz milli ruhunu qoruya bildi, ləyaqətini qoruya bildi və bizi gözləyirdi. Biz də gəldik və Şuşanı azad etdik” [6]. Şuşa şəhərinə Azərbaycan xalqının məhəbbətini göstərən daha bir fakt. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, “Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi” publik hüquqi şəxs kimi təsis olunub və nizamnaməsi təsdiq edilib. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin nizamnamə fondu 1 000 000 manatdır və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına formalaşır [7]. **Fərq: ermənilər dağıdır, azərbaycanlılar qurmaq üçün böyük məbləğdə vəsait ayırır və qoruq elan edir.** Ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlıların Allahsevənliyini göstərən ən əsas faktlardan biri də o oldu ki, Şuşaya elə ilk səfərləri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva Şuşada ermənilərin dağıtdıqları məscidlərlə yanaşı, kilsəni də ziyarət etdilər və məscidlərlə bərabər, kilsələrin də təmir olunması haqqında müvafiq göstərişlər verildi.

Bu faktı mütləq qeyd etmək lazımdır ki, Şuşadakı Qazançı kilsəsinin 200 metrliyində “İsgəndər M” raketinin qalıqlarının tapılması və yalnız xoşbəxtlikdən insan ölümü ilə nəticələnən faciənin baş verməməsi onu göstərdi ki, bu ölümcül silahla Ermənistan bütün şəhəri, o cümlədən

“dəyər verdiyi” kilsəni də məhv etməyə hazırdır. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğal dövründə Azərbaycan ərazilərində törətdiyi vəhşiliklər göz qabağındadır. Ermənistan bu ərazilərdəki mədəni və tarixi irsimizin xarakterini sisteməlik və qəsdən məhv edib, yaxud da dəyişdirib. Eyni zamanda, muzeylərin mülkiyyətində olan əlyazmalar və digər dəyərli eksponatlar yox edilib, yaxud onlar oğurlanaraq “qara bazarlar”da satışa çıxarılıb. Azərbaycanın xalçaçılıq sənətinin dəyərli nümunələri talan edilib, yüzlərlə mədəniyyət müəssisəsi, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 100 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey və muzey filialı, 4 rəsm qalereyası, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, habelə Füzuli rayonu ərazisində dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azix mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu erməni vandalizminin qurbanına çevrilib [8]. Ermənilər özləri də qarətçi olduqlarını təsdiq edirlər. Deputat Naira Zohrabyan Şuşanın Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilməsindən bir neçə gün əvvəl Şuşa Xalça Muzeyinin eksponatlarının şəhərdən çıxarıldığını və bunların İrəvan Tarix Muzeyinə və Milli Qalereyaya daşındığını etiraf edib. Şuşadan İrəvana 160 xalça, kilim, 30 gil qab və 50 rəsm əsəri daşınıb [9]. **Budur yalançı teist – dağıdıcı erməni dövlət rəhbərləri ilə qurucu Azərbaycan dövlət başçısının fərqi.**

2) Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı Şuşada mayın 12-13-də “Xarıbülbul” musiqi festivalı yüksək səviyyədə keçirildi. Şuşanın rəmzi olan gülün adını daşıyan musiqi festivalı ilk dəfə 1989-cu ilin may ayında Şuşanın əsrarəngiz Cıdır düzündə təşkil olunmuşdu. 32 ildən sonra Cıdır düzündə keçirilən budəfəki “Xarıbülbul” musiqi festivalı Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təşkil olundu. Festival çərçivəsində Cıdır düzündə Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların musiqi yaradıcılığı “Azərbaycan musiqisində multikulturalizm” mövzusunda təqdim edilərək, xalq mahnıları və klassik musiqidən ibarət proqram təşkil olundu [10]. Fərqi baxın: özlərini dünyanın ən sivil, millətlərindən hesab edən ermənilər və onların

“nümunəvi”, “demokratik” rəhbərlərindən biri olan Nikol Paşinyan iki il bundan əvvəl özü kimilərlə birlikdə Cıdır düzündə sərxoş vəziyyətdə, özlərini çətinliklə idarə edə-edə rəqs edirdilər. Xalqımızın Milli Qurtuluş Günü olan 15 iyun 2021-ci il tarixdə isə Azərbaycanın incisi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev ilə qardaş Türkiyə Respublikası Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında baş tutan tarixi görüş zamanı Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Musiqi irsi və Qarabağ atları Cıdır düzündə” adlı kompozisiyanın təqdimatı vaxtı Cıdır düzündə Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev və onu müşayiət edən dövlət xadimləri də rəqs etdilər. Lakin bu rəqslər ermənilərin rəqslərindən fərqli olaraq çox mədəni və özlərini idarə edə bilən formada idi. Beləliklə, ermənilərdən fərqli olaraq azərbaycanlılar Şuşada sivil, multikultural qaydada Allaha xoş gedən tədbirlər keçirirlər. **Budur, yalançı teistlərlə – bir sıra xalqlardan, xüsusilə də qonşu türkdilli xalqlardan oğurlanmış erməni mədəniyyətini təbliğ edən erməni dövlət xadimləri ilə teistlərin – multikultural Azərbaycan dövlət xadimlərinin fərqi.**

3) 23 iyun 2021-ci il tarixinə qədər olan məlumata görə, müharibədən sonra doğulan şəhid uşaqlarının sayı 100-dür [11]. Sual olunur: Allahın yaratdığı yeni doğulan və atasız böyüyəcək şəhid uşaqlarının günahı nədir və atasız böyümələrinin səbəbkarları kimlərdir? Əlbəttə, yalançı teistlər – özgə torpaqlarını işğal edən və günahsız insanların ölümünə səbəb olan erməni millətçiləri. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dövləti və xalqının yaratdığı Yaşat Fondu və digər ictimai birliklər maksimum dərəcədə çalışırlar ki, şəhid ailələrinin bütün maddi-mənəvi ehtiyacları təmin olunsun, təbii ki, uşaqlar atalı böyüsəydi, uşaqlara və Allaha daha xoş olardı. **Budur yalançı teistlər – erməni millətçiləri və teist Azərbaycan xalqının fərqi.**

4) Ermənilərin yalançı teistliyini təsdiq edən ən mühüm göstəricilərdən biri də işğal dövründə və ondan sonrakı dövrdə Azərbaycan torpaqlarında saysız-hesabsız minaların basdırılmasıdır, hansılar ki, 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi bitəndən sonra yeddi ayda 100-dən artıq günahsız insanın ölümünə və yaralanmasına səbəb olub [12]. 2021-ci ilin iyunun 4-də xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonuna ezam edilmiş jurnalistlər və onları müşayiət edən digər mülki şəxslər həmin rayonun Susuzluq kəndi ərazisində minaya düşüblər. Nəticədə üç nəfər – AzTV telekanalının operatoru Abışov Sirac Abış oğlu, AzərTAc İnformasiya Agentliyinin müxbiri İbrahimov Məhərrəm Əli oğlu və Kəlbəcər Rayon İcra Hakimiyyətinin Susuzluq kənd ərazi dairəsi üzrə nümayəndəsinin müavini Əliyev Arif Ağalar oğlu şəhid olub və daha 4 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alıb. Həmin şəhidlər Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “İşğaldan azad olunan ərazilərdə vəzifə borcunu yerinə yetirmiş bir qrup şəxsin 3-cü dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni ilə təltif edilməsi haqqında” Sərəncamı ilə təltif olunublar [13]. Bəli, bu Sərəncam şəhidlərimizə və onların əzizlərinə dövlətimiz və şəxsən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən yüksək diqqəti göstərir. Lakin nə idi bu şəhid olan və yaralanan günahsız, döyüşə getməyən insanların, onları sağ-salamat işə yol salıb və sağ-salamat da evə qayıtmasını gözləyən əzizlərinin günahı? Bunun günahı yalançı teist olan - günahsız insan qanına susayan və həmin minaların basdırılmasına qərar verən

və icra edən erməni faşistlərdir. Həmin “yalançı teist” ermənilərdən biri olan Ermənistan silahlı qüvvələrinin ehtiyatda olan polkovniki Koryun Qumaşyan İrəvandakı “Noyan Tapan” agentliyinə və Ermənistan televiziyasına 6 iyun 2021-ci il tarixdə verdiyi müsahibəsində həyasızcasına və allahsızcasına bildirib ki, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında təxminən 500-600 hektar ərazi onun rəhbərliyi ilə zəncirvari şəkildə minalanıb. Bunun üçün 17 yük avtomobili tank və piyada əleyhinə mina basdırılıb [14]. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun apardığı araşdırmalar göstərilən faktların həqiqətə uyğun olduğunu təsdiqləyib. Koryun Qumaşyan barəsində məhkəmənin müvafiq qərarı ilə həbs qəti imkan tədbiri seçilib və o, beynəlxalq axtarışa verilib [15]. Geci-tezi var. İnşallah, bu cür allahsızlar Allah və onun haqqsevər bəndələri tərəfindən cəzalandırılacaqlar. Mütləq cəzalandırılacaqlar. Necə ki, təxminən 30 il öncə birinci Qarabağ müharibəsi vaxtı əsir düşmüş və girov götürülmüş azərbaycanlılara işgəncə verən, öldürən iki Allahsız erməni – Ermənistan Respublikası vətəndaşları olan Xosrovyan Alyoşa Aramaisoviç və Mkrtiçyan Lüdvik Mkrtiçoviç 2020-ci ilin oktyabrın 3-ü və 20-si Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçuları tərəfindən ələ keçirilib. Onlar Azərbaycan Respublikasının işğal altında olmuş ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş sülh və insanlıq əleyhinə, müharibə cinayətləri törətməsi və digər faktlara görə başlanmış cinayət işi üzrə istintaq yekunlaşdırılıb, onlara qarşı həbs qətimkan tədbiri seçilib [16]. Bütün olub keçən erməni vəhşiliklərinə və allahsızlıqlarına baxmayaraq, bu gün də azərbaycanlılar ermənilərdən fərqli olaraq, yüksək humanistlik göstərirlər. Məsələn, 2021-ci ilin iyunun 8-də Laçın rayonu ərazisinə yolunu azaraq daxil olmuş Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçusu Artur Kartanyan saxlanılmışdı. Onun Azərbaycan ərazisinə təxribat-diversiya məqsədilə daxil olmadığı nəzərə alınaraq Ermənistan Respublikasına təhvil verilmişdir [17]. Budur əsl teizm, humanizm. Qeyd edilməlidir ki, minalanmış ərazilər haqqında məlumatları və mina xəritələrini allahsızlıq edərək Azərbaycan dövlətinə verməyən erməni dövlət xadimləri yadda saxlamalıdırlar ki, Allahın köməyi ilə bu xəritələr gec-tez Azərbaycan tərəfinə verəcəklər. Necə ki, Ermənistan Ağdam rayonu üzrə tank və piyada əleyhinə 97 min minanın xəritələrini Azərbaycana təqdim etdi. Bu hadisə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin parlaq diplomatik qələbəsidir və cənab Prezident deyir: “Əgər Ermənistan sülh istəyirsə, bizim də sülh sazişinə ehtiyacımız var. Əgər Ermənistan müharibə istəyirsə, ötən ilin payızındakı eyni nəticəni əldə edəcək” [18]. Beləliklə, Prezident İlham Əliyev insan həyatını hər şeydən yüksək tutaraq əksəriyyəti yalançı teistlərdən ibarət olan, ölü və yaralıları ordusu yaradacaq yeni müharibə istəyən ermənilərə sülh təklif edir. Ermənilərin, hətta onların əslində “yüksək mənəviyyətli” olmalı olan, reallıqda isə olmayan dövlət xadimlərinin yalançı teistliyini, vəhşiliyini uşaq, qadın, qoca da daxil olmaqla, bütün azərbaycanlılara qarşı patoloji nifrətini subut edən digər bir faktı Milli Məclisin Xankəndi şəhərindən olan deputatı, parlamentin AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin üzvü Tural Gəncəliyev qurumun iclasında çıxış edərkən deyib: “Bir neçə ay əvvəl öz sosial media hesablarında regionun ən böyük su anbarı olan Azərbaycanın Mingəçevir su anbarını bombalamağa və yüz minlərlə azərbaycanlıyı qətl etməyə çağırış edən Naira Zohrabyanın bu gün burada Azərbaycanı nələrdəsə ittiham

etməsi ikrah hissi doğurur. Burada Azərbaycana qarşı yönəldilmiş nifrət nitqi müsbət heç nə vəd etmir. Sülh və stabillik görmək istəyənlər müharibənin artıq geridə qaldığını və münaqişənin həll olunduğunu qəbul etməlidirlər. AŞPA platforması bizə dialoq imkanı verir. Bunu dəyərləndirmək lazımdır” [19]. **Yenə də fərqlə baxın: Allahsız erməni yüz minlərlə insanın – Azərbaycan vətəndaşının ölümünə səbəb ola biləcək fəlakəti təklif edir. Bunun müqabilində Allahın yaratdığı bütün insanların, o cümlədən ermənilərin də yaşamaq hüququnu qəbul edən azərbaycanlı onlara sülh təklif edir.**

5) Bu yazımızın qayəsini təşkil edən əsas prinsipi – teistlər və yalançı teistlərin əməllərinə uyğun nəticələri Allah gec-tez göstərir və bunu Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin öz dillərindən eşitmək çox ibrətamizdir. Belə ki, Nikol Paşinyan Araqatsot vilayətinin əhalisi ilə görüşdə deyib: “Ən vacib və ağırlı sual - niyə 2020-ci ildə uğursuzluğa düşər olduq? Bunun müxtəlif izahları ola bilər. Siyasi, hərbi, geosiyasi, iqtisadi səbəblər haqqında düşünürük. Bu gün yolda mənə bir fikir yarandı. 12-ci psalmada yazıldığı kimi, ola bilsin, Tanrı bizdən üz çevirib” [20]. Bəli. Bəli. Bəli. 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın məğlubiyyətinin səbəbi Allahın bu ölkədən üz çevirməsi olub. Beləliklə, bu sadə həqiqəti, Allaha çox şükür ki, Nikol Paşinyan gec də olsa, başa düşdü. Lakin yenə də bir çox hallarda həqiqi teist kimi hərəkət etmir. Məsələn, seçki öncəsi İrəvandakı mitinqdə “Ermənistan heç bir dəhliz yaratmaq məsələsini müzakirə etməyib”, “Zəngəzur dəhlizinin “açılmasında söhbət gedə bilməz” deyən Nikol Paşinyan deyəsən yeni müharibə, yeni “dəmir yumruq” və yeni günahsız insanların şikəst olmasını, ölümünü istəyir. Hesab edək ki, bu sərəmsə fikir seçkiyə hesablanıb [21]. Lakin bu gün o və onun kimi bir çox erməni Allahın Ermənistandan üz çevirməsini başa düşsə də, bunun səbəbini - ermənilərin azərbaycanlılara qarşı Allahsız mövqeyinin aradan qaldırılmasına tam can atmırlar. Beləliklə, bu gün Nikol Paşinyan və onun kimi əməl sahibləri yarımçıq teistlərdir. Arzu edərdik ki, erməni xalqının da gələcəkdə özləri və qonşuları ilə normal, sivil, müharibəsiz şəraitdə yaşamaları üçün Ermənistanın dövlət rəhbərləri və haqq yolundan azmış ermənilər yalançı və yarımçıq teizmdən əl çəksinlər. Həqiqi teist olsunlar və bunun müqabilində Allaha şükür edə bilsinlər. Necə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 15 iyunda Şuşa şəhərində şükür edib: “...hiss etdiyimiz duyğuları sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil... bu çox duyğusal günləri yaşadığımız üçün Ulu Tanrıya minnətdarıq” [22]. **Fərqlə budur: yarımçıq və yalançı erməni teizmi və həqiqi azərbaycan teizmi.**

6) Erməni və Azərbaycan din xadimlərinin dinindən, irqindən və millətindən asılı olmayaraq, Allahın yaratdığı insanlara münasibəti onların teizminin həqiqiliyini göstərir. Son 35 illik müşahidələrimiz və oxuduqlarımız göstərir ki, Qarabağ müharibəsinin, günahsız insanların evlərindən didərgin salınmasının, öldürülməsinin əsas ideoloqlarından biri də Erməni Kilsəsidir. Erməni Kilsəsi yəqin elə bilir ki, bu müharibədən ancaq onların patoloji nifrət bəslədiyi azərbaycanlılar əziyyət çəkirlər. Lakin məlumdur ki, hər bir müharibədə döyüşən hər iki tərəfdən yaralanan və ölənlər olur. Belə olmasaydı, 44 günlük müharibədən sonra Erməni Kilsəsinin başçısı II Qaregin və onu müşayiət edən erməni din xadimləri yenidən Qarabağa

gedib orada qanunsuz xidmət edən əsgərlər və digərləri ilə görüşüb onları yenidən döyüşə çağırırdılar [23]. Lakin onlar yadlarına salmalıdırlar ki, İkinci Qarabağ müharibəsində 10 mindən artıq fərariləri olub və yəqin ki, onların bir qismi normal dünyagörüşə sahib insanlar kimi anormal erməni qəsbkarları və mənəbərəstləri üçün vuruşub, günah edərək ölmək və ya nahaq qan tökmək istəməmişlər. Həm də məlumdur ki, zorla bu müharibəyə göndərilən və ölən ermənilərin sayı Azərbaycanın şəhidlərindən bir neçə dəfə çoxdur. Bütün bunların günahkarı Qarabağ hadisələrini hazırlayan və həyata keçirən yalançı teist erməni dövlət və din xadimləridir. Teizm baxışına görə, dinindən asılı olmayaraq, din xadimləri insansevər olmalıdırlar. Necə ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə və digər din xadimlərimiz müharibəni təbliğ etmirlər, azərbaycanlıları həmişə sülh, qonşuları ilə mehriban qonşuluq şəraitində yaşamağa çağırırlar. Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin II Qareginin Xankəndiyə səfərini pisləyən Bəyanatı deyilənləri bir daha təsdiq edir. "... Bir olan Yaradınımız, xalqlarımız qarşısında məsuliyyətimiz biz, dini liderləri sülh, əmin-amanlıq, problemlərin ədalətli həlli naminə davamlı səy göstərməyə sövq edir. Hazırkı vəziyyətdə hərbi yola qayıtmağa yol verməmək, heç şübhəsiz, həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Sülh və anlaşma yolu asan deyil və güclü iradə, xoşməramlı səylərin birləşdirilməsini tələb edir. Belə bir tələklü mərhələdə yenidən müharibəyə təhrik edən çağırışlar qəti şəkildə pislənilməlidir. Xalqların xoşbəxt, dinc birgəyaşayışı üçün, ilk növbədə, sülh və sabitlik lazımdır, buna görə bölgəmizdə hadisələrin xoşagəlməz istiqamətə yönləndirilməsi cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır..." [24]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər dini konfessiyaların nümayəndələri də həqiqi teistlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Azərbaycan Alban-udi xristian dini icması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən başqa xristian dini icmalarının nümayəndələri və Azərbaycan Bibliya cəmiyyətinin üzvləri xristianların müqəddəs Pasxa bayramını işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng monastrında qeyd ediblər [25]. Bu fakt bir daha Azərbaycanın yüksək dini tolerantlığa, multikultural dəyərlərə sahib olmasını göstərir. Bəs erməni din xadimləri nə edirlər? Azərbaycan jurnalistləri Kəlbəcər rayonunda yola basdırılmış mina partlaması səbəbindən şəhid olandan sonra araşdırmalar aparıldı. Ehtimallar arasında o da var idi ki, o yola mina yaxın zamanlarda Kəlbəcərdə dini ayinlər adı altında gələn mülki erməni diversantları, yaxud keşişlər tərəfindən basdırılmış ola bilər [26]. **Fərqlə baxın: xoş niyyətli, xoş əməlli Azərbaycan dindarları və pis niyyətli, pis əməlli erməni dindarları.** Son vaxtlar ermənilərin yalançı teizmi ilə yanaşı, iki, bəlkə də, yüzüzlü olması bir daha təsdiqini tapır. Belə ki, Prezident İlham Əliyev İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Elm və Texnologiya üzrə ikinci Zirvə toplantısında deyib: "Ermənistan 30 illik işğal dövründə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki bütün mədəni və dini abidələrimizi məqsədlə şəkildə dağıdıb. Ermənistanın işğalı altında olmuş ərazilərdə yerləşən 67 məsciddən 65-i yerlə-yeksan edilib, iki məscidə isə ciddi zərər dəyib və onlar təhqir edilib... Biz Ermənistanın İslam ölkələri ilə münasibətlərini gücləndirmək cəhdlərini müşahidə edirik. Məscidlərdən donuz və inək tövləsi kimi istifadə etmiş və bununla da bütün İslam ümmətinin hissələrini təhqir edən ölkə müsəlman dövlətlərinin və müsəlmanların dostu ola bilməz" [27].

7) Ermənistanda son parlament seçkiləri bir daha göstərdi ki, Robert Koçaryan, Serj Sarqsyanyan və bir çox erməni dövlət xadimi nəinki yalançı teist, həm də hakimiyyət, var dövlət üçün opponentlərini istənilən formada təhqir edə bilirlər. Serj Sarqsyanyan Nikol Paşinyan haqqında deyir: “Üzünə tüpürürsən, “əclaf oğlu” - deyirsən, heç vecinə almır” [28]. **Və yaxud deyir: “Paşinyanın təpəsinə dəyənəklə vurmaq lazımdır”** [29]. Onlar siyasi və digər rəqiblərinə qarşı təxribatlar hazırlamağa da qadirdirlər. Bu barədə erməni siyasi icmalçı Samvel Ohanesyan yazır: “Sarqsyanyan və Koçaryan, hətta ikisi birlikdə belə Nikol Paşinyan kimi “zəif” sayılan rəqibi məğlub edə bilmədilər. Amma bu hələ başlanğıcdır – quldur Robik və Serjikin təslim olmaq fikrində deyillər. Robik və Serjikin bu cür biabırçı uduzması onu göstərir ki, erməni xalqı quldurlardan, terrorçulardan bezib. İnsanlarımızın yadından çıxmayıb ki, bu iki quldurun hakimiyyəti dövründə biznesi olanlar qazanclarının yarısını onlara verməli idilər. Orduda əsgərlər alçaldılırdı, “dedovşina” geniş yayılmışdı, əsgərləri zorlayırdılar. Avropaya inteqrasiya cəhdləri batırılırdı. Amma biz gördük ki, hətta ölkənin ağır siyasi vəziyyətində belə bu quldurların spekulyasiya etmək cəhdləri heçə endi. Onlar özləri üçün ən əlverişli bir anda məğlub oldular. İndi Paşinyan Ermənistanın siyasi və iqtisadi dalandan çıxarılması üçün çox iş görməlidir. Amma quldur Robik və Serjikin onu mümkün qədər ağırlı vurmaq üçün gizli şəkildə təxribatlar təşkil edəcəklər” [30]. Öz xalqına qarşı olan allahsızlıq və quldurluğun nəticəsidir ki, 30 illik müstəqillik dövründə Ermənistanı 1,6-1,7 milyon nəfər tərk edib. Bunu erməni ekspert Qagik Yeqanyan deyib: “Ən böyük miqrasiya 1992-1994-cü illərdə qeydə alınıb. 3 il ərzində Ermənistanı 600 min vətəndaş tərk edib. 1995-2001-ci illərdə Ermənistandan 250 min nəfər miqrasiya edib ki, bu da orta hesabla ildə 40-45 min nəfər deməkdir”. Yeqanyan 2016-2018-ci illərdə miqrasiyanın yenidən artmağa başladığını söyləyib. O, 1991-ci ildə əhali sayının 3.574.500 nəfər olduğu halda, hazırda bu rəqəmin 1,8-1,9 milyon təşkil etdiyini bildirib [31].

8) Argentina yığmasının əfsanəvi forvardı Diyeqo Maradona özünün 1986-cı il Dünya çempionatında İngiltərə yığmasının qapısına vurduğu, eləcə də “Tanrının əli” adı ilə tanınan məşhur qolunu Folklend adalarına görə İngiltərədən alınmış intiqam adlandırır. Xatırladaq ki, 1986-cı ilin Dünya çempionatının dördüncü finalında Maradona oyunun 51-ci dəqiqəsində ingilislərin qapısına əli ilə top keçirmişdi. Lakin buna baxmayaraq, oyunun baş hakimi qolu qeydə almışdı. Dörd dəqiqədən sonra Maradona “əsrin qolu”nu vuraraq, Argentinaya 2:1 hesabı ilə qələbə qazandırmışdı. Beləliklə də, komandası turnirin qalibi olmuşdu [32]. Mövzuya aid olmayan bu haşiyə Fransa Respublikası Prezidenti Emmanuel Makronun 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi və müharibədən sonrakı dövrdə obyektivlikdən uzaq, yalançı ateist kimi qiymətləndirdiyimiz hərəkətini Allah tərəfindən nəticələndirilməsini – “Allahın şapalağı”nı, bir növ, izah etmək üçündür. Belə ki, 2021-ci ilin iyunun 8-də Fransa Prezidenti Emmanuel Makronun vətəndaşlarla keçirdiyi ayaqüstü görüşü zamanı yaşanan gözlənilməz kuryoz hadisə - yəni ona vurulan şapalaq videogörüntüsü anında dünyanın əksər media orqanında, eləcə də sosial şəbəkələrdə sürətlə yayıldı. Əslində, bu şapalağı haqq elədiyini yaxşı bilən Fransanın dövlət başçısı onu da dərk edir ki, uzun müddətdir ölkənin bütün əyalətlərində tüğyan edən narazılıqlar dalğası pik həddinə çatıb və şapalaq bu həddin ən təbii nəticəsidir. Yəni ona qarşı uzanan əl, əslində, narazı, etirazçı, onun siyasətini bəyənməyən on minlərlə sayı olan hər bir fransızın vahid şəkildə cəmləşdiyi və şapalağa çevrildiyi reallıqdır [33]. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa tarixində ilk dəfədir ki, fəaliyyətdə olan prezidentə şapalaq vurulur [34]. Beləliklə, biz şapalağa çevrilən fransızların etirazı ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Fransa Respublikası Prezidenti Emmanuel Makronun həqiqəti müdafiə etməyən əməllərinin bir neçəsini göstərə bilərik: 1) Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədində delimitasiya və demarkasiya işləri beynəlxalq hüquqa əsasən aparılır. Gərginlik yaradan tərəf isə Ermənistandır. Belə ki, bir vaxtlar qanunsuz şəkildə Ermənistana birləşdirilən ərazilərin ona aid olduğunu elan edir və Azərbaycanı işğalçılıqda günahlandırır. Makron isə erməniləri beynəlxalq hüquqa hörmət etməyə çağırır. Mücərrəd formada sərhədlərin sülh yolu ilə delimitasiyasından bəhs edir. 2) Erməni terrorçularını “hərbi əsir” hesab edir. 3) 30 illik işğal dövründə yalançı təmirlərlə eməniləşdirilməsinə cəhd edilən, əslində isə tarixən alban mənşəli olan kilsələrdə aparılan və bu kilsələrin həqiqi simalarının bərpasına yönəlmiş təmir işlərindən narahatlıq ifadə edir. Lakin dağıdılmış və mürdarlanmış müsəlman məscidləri haqqında mütləq olmalı olan narahatçılıq və ermənilərə qınaq yoxdur [35].

9) Məqalənin böyük həcmdə olmasına baxmayaraq, yalançı teistlik, allahsızlıq nəticəsində yenin müharibə, yeni yaralı və ölümlərin olmasını istəyən ermənilərin və bunlardan fərqli olaraq azərbaycanlıların teistliyin bir daha bəyan edən dövlət başçılarının sözlərini təqdim edirik. Belə ki, Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan müxalifət qüvvələrini ittiham edib. Paşinyanın sözlərinə görə, revanşistlər Azərbaycan əsgərlərinin Qaragöl istiqamətindəki mübahisəli ərazini tərk etməməsi üçün hər şeyi edirlər. “Amma həsrətlə gözlədikləri müharibənin başlamadığını görürlər [36]. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev isə deyir: “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ilk növbədə, Azərbaycan tərəfindən, sonra isə ötən ilin 10 noyabr tarixli birgə Bəyanat ilə artıq həll olunub. Biz indi gələcəyə baxmalıyıq. 30 illik işğala, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı

dağıntılara və onların məhv etdiklərinə baxmayaraq, Azərbaycan gələcəyə nəzər salmağa, vahid inteqrasiya edilmiş Cənubi Qafqaz regionunun bir hissəsi olaraq öz gələcəyini planlaşdırmağa hazırdır. Ümid edirik ki, vaxt gələcək və biz, sözün əsl mənasında, Cənubi Qafqazda fəal əməkdaşlıqdan və inteqrasiyadan danışacağıq. Biz artıq çox mühüm təkliflərlə və təşəbbüslərlə çıxış etmişik və yeri gəlmişkən, onlar 10 noyabr 2020-ci il tarixli birgə Bəyanatda da əks olunub. Bu, xüsusən də, kommunikasiyaların və yeni daşımalar dəhlizlərinin açılması ilə bağlıdır. Sizə deyə bilərəm ki, bu layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı iş artıq başlayıb. Azərbaycan bu məqsədlə artıq texniki və maliyyə imkanlarını ayırır. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra bütün region ölkələri üçün yeni imkanlar yaranacaq. Bu səbəbdən, bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan əməkdaşlığa və ümumi gələcəyimizin planlaşdırılmasına açıqdır, çünki biz istəsək də, istəməsək də, qonşuyuq və yanaşı yaşamalıyıq və bir daha bu birgə yaşamı öyrənməliyik. Bu, asan deyil. Burada emosiyalar var. Xüsusən də, Azərbaycan xalqı azad edilmiş torpaqlara səfərlər etdiyi zaman və tam yerlə-yeksan olunan yerləri görəndə, siz yəqin ki, təsəvvür edə bilərsiniz, hansı hissləri keçirirlər. Lakin siyasətçilərin rolu öz gündəliklərini müdafiə etməkdən və yalnız qarşılıqlı fəaliyyət sayəsində regionda dayanıqlı inkişafın, sülhün və təhlükəsizliyin olacağını izah etməkdən ibarətdir” [37]. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan xalqına məxsus Allahsevərlik əqidəsinə uyğun erməni xalqının da gələcəkdə normal, əmin-amanlıq içərisində yaşama yolunu da erməni dövlət xadimlərinə və erməni xalqına göstərir: “Ermənistanın inkişafı üçün də yeganə yol var - öz qonşuları ilə normal münasibətlər qurmaq və ərazi iddialarından əl çəkmək, Dağlıq Qarabağ sözünü ümumiyyətlə işlətməmək. Çünki Dağlıq Qarabağ adlı ərazi vahidi yoxdur, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi anlayışı yoxdur. Mən bunu dəfələrlə demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunub, Ermənistan da bunu belə qəbul etməlidir və bizimlə sərhədlərin müəyyən edilməsi istiqamətində iş aparmalıdır” [38].

Kimin həqiqi teist, kimin isə yalançı və yarımçıq teist olmasını Ermənistan və Azərbaycan dövlət başçılarına niyyətləri, bunu ifadə edən sözlər göstərir. Şərhə ehtiyac yoxdur.

10) Ermənilər və azərbaycanlıların Allahın yaratdığı insanlara ölümdən sonrakı münasibətdə böyük bir fərqin olması da onların yalançı və həqiqi teistliyin bir daha təsdiqi edir. Belə ki, Birinci Qarabağ müharibəsində 4000-ə yaxın azərbaycanlı itkin düşüb, ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə axtarışlara imkan verməyiblər və ya bildikləri məlumatları Azərbaycanın müvafiq qurumlarına qəsdən verməmələri ucbatından onlardan heç bir xəbər yoxdur [39]. Azərbaycan ordusunun icazəsi və həmçinin köməyi ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 14 noyabr 2020-ci il tarixdən bu ilin iyunun 24-dək aparılan axtarışlar nəticəsində 1585 erməni əsgərinin meyitləri tapılıb [40]. **Fərq budur: yalançı erməni teistləri azərbaycanlıların meyitlərinə də zülm edirlər, azərbaycanlılar isə həqiqi teizm ideyalarını rəhbər tutaraq erməni meyitləri ilə də humanistcəsinə davranırlar.**

Qeyd olunanlara yekun kimi, Şeyx Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin ikinci əsəri olan “Xosrov və Şirin” poeməsindən ibrətamiz dörd sətirlik şeiri xatırlatmaq yerinə düşər:

Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da sən biçəcəksən.
Yaxşı iş də görsən, pis iş də, inan,

Unutmaz onları bu qoca dövrən.

II. Subyektivliyi aradan qaldırmaq və obyektivlik üçün bu yazılanların istinad edildiyi mənbələrin göstərilməsidir.

Mövzunun aktuallığı. Uzun müddət belə bir fikir formalaşmışdı ki, ermənilər məğlubedilməzdir (güclü erməni diasporunun, çoxsaylı olduqca varlı erməni iş adamlarının, inkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin (Fransa, ABŞ və d.), Rusiyanın, xristian həmrəyliyinin və s. Ermənistanla güclü dəstəyi nəticəsində). Lakin 44 günlük Vətən müharibəsi bu mifi dağıtdı - son 30 ildə formalaşan “məğlubedilməz erməni ordusu”nu ermənilərin zəif hesab etdikləri ordu - müzəffər Azərbaycan ordusu müzəffər Ali Baş komandan cənab İlham Əliyevin komandanlığı ilə darmadağın etdi. Nəticədə 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Bu vaxt belə sual oluna bilər - nə səbəbdən “məğlubedilməz” erməni ordusu məğlub oldu, “zəif” Azərbaycan ordusu isə qalib gəldi? Düzdür, müasir silahlarla silahlanmış qəhrəman əsgər və zabitlərimizin yüksək peşəkarlığı, vətənpərvərliyi sayəsində, onların qanı və canı bahasına qələbə qazanıldı. Lakin mən hesab edirəm ki, bu Qələbə haqq iş uğrunda döyüşən, qələbənin səbəbkarları - Ali Baş komandan İlham Əliyev başda olmaqla müzəffər Azərbaycan ordusuna, bu işə dəstək verən düzgün niyyətli və əməlli insanlara, Allahsevər Azərbaycan xalqına Allah tərəfindən verilən töhfədir. Qələbənin əksi - məğlubiyyət isə çoxsaylı cinayətlər törətmiş (Allahın günahsız bəndələrinin, əsasən türk mənşəli insanların dini və milli fərqliliyinə görə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsi), anormal psixologiyalı (nəyin bahasına olur-olsun, heç vaxt olmayan “Böyük Ermənistan” yaratmaq), pis niyyətli və əməlli (bütün Allaha inanan xalqların Allahın evi kimi qəbul etdikləri məscidlərin dağıdılması, murdarlanması) və s. bu kimi bir çox erməninin törətdikləri əxlaqsızlıqlara görə Allahın erməni xalqına verdiyi cəzadır. Dünyanın əksər ölkələrində “Allah bəndələrinin ömrünə Allah tərəfindən xitam verilməlidir” prinsipinə uyğun olaraq, hətta ən qatı cinayətkarlar da ölüm cəzasına məhkum olunmur, ömürlərinə insanlar tərəfindən deyil, ömürlük həbs cəzasına məhkum edilərək Allah tərəfindən xitam verilir. Lakin allahsızlar dünyanın bu təməl prinsipini pozaraq günahsız insanları qətlə yetirirlər. Bir sözlə, mənim əqidəmcə, istənilən şəraitdə (müharibə və cəbhəyanı ərazilər də daxil olmaqla) günahsız mülki insanların öldürülməsi ALLAHSIZLIQDIR və Allah gec-tez bunun cəzasını verir.

Yazının mənbələri. Dediklərimin doğruluğunu təsdiq etmək üçün canlı şahidi olduğum 44 günlük Vətən müharibəsi vaxtı, tarixini diqqətlə öyrəndiyim Birinci Qarabağ müharibəsi və XX əsrin əvvəllərindən baş verən allahsız erməni cinayətləri haqqında olan və müxtəlif mənbələrdən aldığım **bəzi məlumatlarımı xronoloji qaydada** ərz edəcəyəm.

Məlumatlar və faktlar. Çoxsaylı faktlar təsdiq edir ki, 1905 və 1918-ci illərdə ölkədə baş verən xaosdan istifadə edən ermənilər Azərbaycanın bütün bölgələrində (Bakı, Quba, Şamaxı və s.) günahsız mülki əhalinin qətliamını törədiblər. Həmin vaxtlar on minlərlə azərbaycalı kişilərlə yanaşı, qadınlar, uşaqlar, qocalar da vəhşicəsinə öldürüldülər, yandırılıblar, doğranılıblar, diri-diri torpağa basdırılıblar. Quba məzarlıqları bunun əyani sübutudur. Bu səbəbdən 31 mart hər il Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü kimi qeyd edilir.

1919-cu il ərzində əhalisinin 72%-i azərbaycanlı, 28%-i erməni olan Zəngəzura erməni

basqınları nəticəsində bu bölgə azərbaycanlılardan boşaldılmağa başlayır. Nəticədə 100-dən çox azərbaycanlı kəndi məhv edilir, allahsız ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən günahsız mülki əhalinin sayı 10 minə çatır [41].

SSRİ dövründə milli məsələyə çox ciddi yanaşıldığı üçün ermənilər milli məsələlər üzrə sivil qayda-qanunlara əməl etməyə məcbur idilər. 1990-cı illərin sonlarında SSRİ-də baş qaldıran xaosdan istifadə edən ermənilər şovinist, irqçi şüarlar səsləndirməyə başladılar. 1988-ci il fevralın 21-də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yalnız erməni deputatlarından ibarət növbədənəkənar, legitim olmayan iclasında vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Bu qərara qarşı 22 fevral 1988-ci ildə silahsız dinc yolla yürüş edən azərbaycanlılardan ibarət mitinqçilərə azğın ermənilər odlu silahdan atəş açdılar. Nəticədə iki günahsız azərbaycanlı - Əli Hacıyev və Bəxtiyar Quliyev şəhid oldular [42, s. 29]. Bu günahsız insanları öldürən ermənilər yəqin ki, rəsmi orqanlar tərəfindən olmasa da, Allah tərəfindən cəzalarını alıblar. Mütləq alıblar. Sonrakı illərdə allahsız ermənilər daha da həyasızlaşaraq Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı əhaliyə qarşı əsl soyqırımını həyata keçirdilər. Demək olar ki, azərbaycanlılar yaşayan bütün yaşayış məntəqələri dağıdıldı və yandırıldı. Keçmiş sovet ordusunun Xankəndidə yerləşən 366-cı motoatıcı alayın hərbi qulluqçularının və hərbi texnikalarının köməyi ilə ermənilər Xocalıda XX əsrin ən faciəvi hadisələrindən birini - azərbaycanlıların soyqırımını törətdilər.

26 fevral 1992-ci ildə XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımında vəhşiləmiş, insani hisslərdən uzaq olan erməni allahsızları 613 nəfər dinc sakini xüsusi amansızlıqla qətlə yetiriblər. Bunlardan 106-sı qadın, 63-ü uşaq və 70-i ahıl, yaşlı insanlar idi. 1000-dən çox insan yaralanıb, 1275 sakin girov götürülüb. Onlardan 150-sinin taleyi haqqında bu günə kimi məlumat yoxdur [43]. Allah bu allahsızlığı törədənlərin cəzasını verir və verəcək. Beynəlxalq təşkilat və beynəlxalq məhkəmələrdə Xocalıda törədilmiş bu cinayəti insanlığa qarşı ağır cinayət kimi qəbul edirlər.

Xocalı soyqırımını o qədər ağır və dəhşətli bir allahsızlıq və vəhşilik aktıdır ki, dünya ölkələri də buna biganə qala bilmirlər. Belə ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan 7 ölkə Xocalı soyqırımını rəsmi olaraq qəbul edib. Meksika, Kolumbiya, Peru, Pakistan, Bosniya və Herseqovina, Rumıniya, Çex Respublikası, Sudan, İordaniya, Honduras, Qvatemala, Panama, Sloveniya, Cibuti parlamentləri də Xocalı soyqırımını beynəlxalq hüquq normaları müstəvisində tanıyıblar. ABŞ-ın 21 ştatının qanunverici orqanlarında da müvafiq qətnamələr qəbul edilib.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının məlumatına görə, Birinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə əsasən, 3860 Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyatla alınıb. Sual olunur: 3860 insan necə itə bilər? Çox yəqin ki, allahsız erməni cəlladları bu insanları amansızcasına, işgəncələrlə öldürüblər və naməlum yerlərdə basdırıblar.

Xocalı soyqırımının əsas ideoloq və ruhverənlərdən biri olan Erməni Kilsəsi Qarabağda 5 yoxsul erməni ailəsinə yardım göndərüb. Onlardan biri çoxuşaqlıdır. Bəli, uşaqlar Allahın tam günahsız bəndələri olduqları üçün onlara yardım etmək mütləq lazımdır. Xocalıda da azərbaycanlı uşaqlara kömək etmək lazım idi. Lakin azərbaycanlı uşaqlar Xocalıda uzun müddət blokada

şəraitində ac saxlandılar və sonra vəhşiləşmiş erməni allahsızları tərəfindən öldürüldülər. Onda Erməni Kilsəsi yaddan çıxardı ki, bu uşaqlar da Allahın günahsız varlıqlarıdır. Çox təəssüf ki, bir televiziya verilişində də erməni keşişinin insan sevməzliyinin bir nümunəsini - İrəvanda keçirilən hərbi paradda ölüm saçan hərbi texnikalara xeyir-dua verdiyini görmüşəm. Məncə, dinindən asılı olmayaraq, Allah adamları insansevər olmalıdırlar. Təəssüf ki, ermənilərin bir çox lideri tam əksinə düşünür və fəaliyyət göstərir. Məsələn, Ermənistanın ikinci prezidenti Robert Koçaryan 16 yanvar 2003-cü il tarixində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qış sessiyasında çıxışı zamanı azərbaycanlıların və ermənilərin “etnik və genetik baxımdan uyğunsuz” olduqlarını söyləmişdir [44]. Bu, faşizmin, irqçiliyin, dözümsüzlüyün bir nümunəsidir. Bu azmış kimi, R.Koçaryan Dağlıq Qarabağda döyüşlərdə iştirak etdiyi ilə qürur duyduğunu da demişdi. Hansı ki, bu döyüşlərdə günahsız dinc azərbaycanlılar, kişilərlə yanaşı, qadın və uşaqlar, qocalar da xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilib. Həmin vaxt Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədri Peter Şider Avropa Şurasının yarandığı gündən bu yana “etnik uyğunsuzluq” ifadəsini eşitmədiyini söyləmişdi [45]. Bəli, budur erməni xisləti, erməni insan sevməzliyi, erməni allahsızlığı. İngilis jurnalisti Tomas de Vaala verdiyi bir müsahibəsində Ermənistanın üçüncü prezidenti Serj Sarqsyen da Xocalı qətliamını etiraf edib. Həmin dövrdə hərbi komandir kimi mülki əhalinin vəhşicəsinə öldürülməsini Azərbaycana göz dağı vermək və Azərbaycan xalqının əzmini qırmaq üçün olduğunu özü etiraf edib. Postsovet ölkələri üzrə mütəxəssis Neyl Vatsonun fikrincə, nasist müharibə cinayətkarları ahıl yaşlarında belə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə gətirildiyi kimi, bu müharibə cinayətkarları da cinayətlərinin əvəzini ödəməli və ömürlərinin qalan hissəsini həbsxanalarda keçirməlidirlər. İnşallah, bunu da görəcəyik. O da bəllidir ki, bir çox Xocalı cəlladı igid Azərbaycan oğulları tərəfindən Allahın köməyi ilə məhv ediləblər. İnşallah, yerdə qalanlar da məhv olacaqlar. Mütləq məhv olacaqlar. Allah insanlığa qarşı bu vəhşiliyi heç vaxt qəbul etməyəcək. Geci-tezi var. Məsələn, bilir ki, bu allahsızların cəzalarını Allah Aprel döyüşlərindən başlayaraq verdi.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş komandan İlham Əliyevin komandanlığı ilə müzəffər Azərbaycan ordusu tərəfindən məğlub olduqlarını görəndə, lakin qəbul edə bilməyən erməni allahsızları və cəlladları yenə də Azərbaycan xalqının əzmini qırmaq, onları qorxudub əzəli dədə-baba yerlərindən qaçırtmaq üçün cəbhə xəttindən kənardə yerləşən, əhalinin sıx məskunlaşdığı şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərimizi artilleriya və minaatanlardan atəşə tutub. Hətta qadağan olunmuş kassetli döyüş sursatlarından, tərkibində ağ fosfor olan mərmilərdən, ballistik raketlərdən də istifadə ediləblər. Nəticədə, Gəncə şəhərində, Tərtər və Bərdə rayonlarında və s. yaşayış yerlərində 100-ə yaxın günahsız mülki əhali erməni allahsızlığının və faşistliyinin qurbanı oldu. 54-ü uşaq olmaqla 414 mülki şəxs yaralanıb. 3000-dən çox ev və 100 yaşayış binası dağıdılıb və ya ciddi zərər görüb [46]. Ermənilər Allahu unutmaqla bərabər, mühüm beynəlxalq qanunları da pozurlar. Belə ki, Cenevrə konvensiyaları və onların əlavə protokollarının, xüsusilə “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyası”nın, “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyanın və insan hüquqları sahəsində digər beynəlxalq sənədlərin müddəalarını kobud şəkildə pozublar. Bunun müqabilində Azərbaycan ordusu nə etdi? Heç bir mülki, yaşayış obyektlərini bombalamadı. Hətta məktəblər,

uşaq bağçaları və s. mülki obyektlər erməni silahlıları tərəfindən hərbi obyektlər kimi istifadə olunmasına baxmayaraq, həmin obyektlər bombalanmadı. Hətta ermənilərin qoyub qaçdıqları qocalar Beynəlxalq Qırmızı Xaç cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Ermənistanla təhvil verildi. Allahsızlıq və qeyri-insanilik o səviyyəyə çatmışdı ki, ermənilər bu qocaların qəbulundan imtina edirdilər.

Ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsində erməni ekspertlərinin hesablamalarına görə, ermənilərin ümumi itkisi 38,4 milyard dollardır və itkilərə görə Nikol Paşinyanı günahlandırırırlar. Lakin yaddan çıxarırlar ki, təxmini hesablamalara görə, ermənilər tərəfindən Qarabağın işğalı zamanı Azərbaycan iqtisadiyyatına 100 milyardlarla dollar ziyan dəyib. Allah bu vəhşiliyi götürməyib, cinayətkarların cəzasını verir və inşallah verəcək. 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistan 10 ədəd S-300 və onun taktiki-döyüş vasitələri, 366 tank, 352 müxtəlif çaplı top, 22 ədəd pilotsuz uçuş aparatı, 5 Su-25 təyyarəsi, 50 Tor, Osa, Kub, Kruq modeli zenit-raket kompleksindən məhrum olub. Eyni zamanda, döyüş əməliyyatları çərçivəsində xüsusi əhəmiyyətə malik 97 ədəd Qrad, 4 ədəd Smerç, 1 Tos odsaçan, 2 Urağan, 1 ədəd Yars, Toçka-U, ballistik raketlər, Elbrus raket kompleksləri də məhv edilib. Azərbaycan ordusunun məhv etdiyi və ya qənimət kimi götürdüyü hərbi texnikasının dəyəri minimum qiymətləndirmə əsasında ən azı 3,8 milyard ABŞ dolları dəyərindədir [47]. Beləliklə, 44 günlük müharibə dövründə faşist təmayüllü Ermənistan ordusu, demək olar ki, məhv edilib. Ermənilər də məhv ediblər və qənimət götürüblər. Lakin nəyi? İşğal olunmuş Azərbaycan rayonlarını, qəsəbələrini, kəndlərini, məktəblərini, kitabxanalarını, kinoteatrlarını, Allah evi olan məscid və kilsələrini və s. yaşayış və qeyri-yaşayış obyektlərini məhv ediblər. Qənimət kimi həmin tikililərin pəncərə və qapılarını, dam örtüklərini, metal-taxta materiallarını və s. də aparıblar. Aparıbilmədiklərini dağıdıb, yandırılıblar. Yəni işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində “yandırılmış torpaq” siyasəti yürüdüblər. Bu iyrənc siyasət Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Ağdam, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər və Şuşa şəhərlərinin işğalı əks etdirən video materiallarından da görünür. Ümumiyyətlə, azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisindən və işğal edilmiş torpaqlardan bir milyondan artıq soydaşımız qovularaq didərgin salınıb. Etnik təmizləmə aparılıb. Onminlərlə günahsız insanımız erməni allahsızlığının, vəhşiliyinin qurbanı olub.

Allahsızlar hətta qəbiristanları da dağıdıblar, məhv ediblər. Qəbirləri ekskavatorla qazıb, cəsədləri çıxarıblar, qızıl axtarıblar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi, Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyevin dediyi kimi, “Qəbirlərin dağıdılması vandalizmin ən iyrənc formasıdır”. Bu yerlərə səfər etmiş xarici jurnalistlərin və diplomatların təbirincə desək, Xirosima kimi, atom bombası partlaması nəticəsində məhv olmuş yerlərə bənzəyir. Bir çoxu bu müdhiş mənzərə qarşısında göz yaşlarını saxlaya bilməyib. Budur erməni xisləti.

Allah evləri olan məscid və kilsələrə münasibətdə Azərbaycan dövləti və vətəndaşları fərq qoymurlar. Məscidlərlə yanaşı, kilsələr də qorunur və təmir edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Rusiyada Xristianlığın qəbul edilməsinin 1025 illiyinə və Həştərxanın təməlinin qoyulmasının

455 illiyinə həsr edilən müqəddəs Vladimir kilsəsinin qarşısındakı meydanda Knyaz Vladimirin abidəsinin ucaldılması bu faktların sırasındadır. Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə Vatikanda yerləşən Müqəddəs Sebastian katakombaları, Fransanın Orn departamentinin Santiyi, Frensay o Sovaj, San-iler la Jerar, Tanvil, Kurjust, Revonoy və Mal yaşayış qəsəbələrindəki X-XII əsrlərə aid 7 kilsə bərpa edilib. Həmçinin son 20 ildə Rus Pravoslav Baş Kafedral kilsəsi, Xilaskar Yevangelik lüteran kilsəsi, Gəncə şəhərindəki Aleksandr Nevski Rus Pravoslav kilsəsi də dövlət tərəfindən təmir edilib, Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının Pravoslav Dini-Mədəniyyət Mərkəzi inşa olunub. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın göstərişi ilə Fond Vatikanda Müqəddəs Pyotr Kilsəsində **“Roma Papası I Leon ilə Hun imperatoru Atillanın görüşü”** baryefini bərpa edib [48, s.343].

Həmçinin Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında imzalanmış “Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş” çərçivəsində Roma şəhərində Müqəddəs Marçelino və Pietro katakombaları bərpa edilib. “Tolerantlığın ünvanı –Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Qəbələdəki Çotari Alban-udi və Bakıdakı Pravoslav kilsələri təmir olunub. Bakıda Müqəddəs Məryəm kilsəsi inşa edilib. Həmçinin, 2020-ci ildə Qəbələnin Nic qəsəbəsindəki Müqəddəs Məryəm Ana Alban kilsəsi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsaslı şəkildə bərpa olunub.

Bu işlər bir daha ermənilərdən fərqli olaraq, azərbaycanlıların ümumbəşəri dəyərlərə, Allah evlərinə sevgisini təcəssüm etdirir. Ermənilər

işğal olunmuş ərazilərdə 67 məscidin ikisi istisna olmaqla, hamısını dağıdıb, məhv ediblər və ya tövlə, silah anbarı və s. kimi müqəddəs Allah evinə layiq olmayan təyinatlar üzrə istifadə ediblər. Lakin Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşən erməni kilsəsi Azərbaycan dövləti tərəfindən bərpa edilib və qorunur. Azərbaycanın yüksək səviyyəli dövlət qurumları bildirir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki müsəlman abidələri ilə yanaşı, xristian mirası da mənşəyindən asılı olmayaraq, yüksək səviyyədə qorunacaq, bərpa ediləcək və istifadəyə veriləcək. Bax, budur, Allaha inam və Allah sevgisi.

Təsadüfi deyil ki, Roma Papası Fransisk 2016-cı ildə Azərbaycana səfəri zamanı dini tolerantlığa görə ölkəmizi dünyaya nümunə kimi qiymətləndirmişdi [49]. Belə ki, multikultural

və çoxkonfessiyalı ölkə olan Azərbaycanda bütün xalqların və dinlərin nümayəndələri əsrlər boyu dinc yaşayır və qurub-yaradırlar.

Həmişə haqq iş tərəfində olan Azərbaycanda Allahın köməyi ilə, insan sevən xalqımızın rifahını yaxşılaşdırmaq üçün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatımız sürətlə inkişaf edib. Belə ki, son 17 ildə ümumi daxili məhsul 3 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,9 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,4 dəfə artıb. Yoxsulluq 49%-dən 5%-ə enib. Dövlət büdcəsinin gəliri 20 dəfə, əhalinin normal gəliri 9,9 dəfə artıb. Bəli, budur, Allahın gözəl bəndələrinə xoş münasibəti.

Qonşularına qarşı torpaq iddiasında olan və bu səbəbdən sərhədləri bağlı olan, aclıq və səfalət içərisində boğulan Ermənistanın bütün bölgələrindən isə əhali qaçır. Son bir ildə təkcə Zəngəzur (Sünik) əhalisinin sayı təxminən 1300 nəfər azalıb. Bu azalma Tavuş bölgəsində 800 nəfər, Lori bölgəsində 700 nəfər, Şirakda 400 nəfər, Geqarkunikdə 300 nəfər və s. təşkil edib.

Allahsızlıqları davam etsə, 3 milyondan az əhalisi olan monoetnik Ermənistan tam boşalacaq [50]. Allahsevənlər məskəni olan Azərbaycanda isə əhalinin sayında artım davam edir və 10 milyondan çox müsəlman, xristian, yəhudi, bəhai, hinduist və s. mehriban və tolerant şəraitdə yaşayan vətəndaşımız var. Azərbaycan dövlət büdcəsinin çox hissəsini əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına sərf edir. Ermənistan isə 2020-ci ildə hərbi büdcəsinin 50%-ni, rəsmi valyuta ehtiyatlarının 15%-ni və ya dövlət büdcəsinin 10%-ni Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin minalanmasına xərcləyib. Mütəxəssislərin hesablamasına görə, Ermənistanın basdırdığı minaların ümumi dəyəri 340 milyon ABŞ dolları civarındadır. İstehkamçıların hesablamalarına görə, işğaldan azad olunmuş ərazilərə təxminən 4,5 milyon mina basdırıla bilər [51]. Hansı ki, bu minaların cüzi bir qismindən 100-dən çox günahsız Azərbaycan vətəndaşı həyatını və ya sağlamlığını itirib. Halbuki ermənilər normal psixologiyaya sahib olsaydılar, minalara xərclənən bu 340 milyon ABŞ dollarını normal yaşayışları üçün sərf edərdilər, nəinki günahsız azərbaycanlıların öldürülməsinə.

Allah Böyükdür. Baxmayaraq ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərə basdırılmış minaların xəritəsini allahsız ermənilər Azərbaycan tərəfinə vermək istəyirlər, bu minalar da təmizlənəcək. İnşallah, azərbaycanlılar həmin ərazilərdə xoşbəxt və firavan yaşayacaqlar.

Yekun. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, bizim atığımız addımlar haqq işi idi. Allah da haqqı müdafiə etdi. Azərbaycan silahlı qüvvələri allahsız ermənilər tərəfindən, demək olar ki, tamamilə dağıdılmış 300-dən çox şəhər, qəsəbə və kəndi işğaldan azad etdi. Haqq olmayan işlərinə - allahsızlıqlarına görə Allah erməniləri cəzalandırıb və bu cür davam etsə, ermənilər həmişə Allah tərəfindən cəzalandırılacaqlar.

Beləliklə, erməni xalqına çağırış edib deyirik ki, azərbaycanlılar kimi Allahın yaratdığı bütün dinlərə, millətlərə qarşı tolerantlıq və sevgi göstərib, bir dəfə gəldiyin dünyada sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq lazımdır. “Daşnaksütyun” kimi ekstremist-millətçi partiyaları, Silva Kaputikyan, Zori Balayan, Robert Koçaryan, Serj Sarqsyanyan və s. bu kimi yalançı millət sevrələri qəbul etməmək lazımdır.

Son söz əvəzi kimi müqəddəs kitablardan topladığımız, həqiqi, yalançı və yarımçıq teistlərə ünvanlanmış ibratəmiz kəlamları – günahsız insanların öldürülməsinə və sülh yaratmağa

münasibəti təqdim edirik.. “... hər kəs bir kimsəni öldürməmiş (bununla da özündən qisas alınmağa yer qoymamış) və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur...” [Qurani-Kərim, “Maidə” surəsi, 5]

Nə bəxtiyardır sülhyaradanlar!

Çünki onlar Allahın övladları adlanacaq. (İncil, MATTA 5:9)

İsa ona dedi: «Qılıncını yerinə qoy, çünki qılınc çəkənlərin hamısı qılıncı ilə məhv olacaq [İncil, MATTA 26:52].

Məhəbbət səbirli, xeyirxahdır. Məhəbbət paxıllıq etməz, öyünməz, lovğalanmaz, kobudluq etməz, öz xeyrini güdməz, hirsələnəz, ona edilən pisləkləri sayıb-hesablamaz. Məhəbbət haqsızlığa sevinməz, həqiqətə isə şadlanır. O hər şeyə qatlaşar, hər şeyə inanar, hər şeyə ümid bəsləyər, hər şeyə dözər [İncil, PAULUN KORİNFLİLƏRƏ BİRİNCİ MƏKTUBU 13:4-7].

“Tövrat”da qeyd olunan 10 əmrə isə insan öldürməyin günah olması ilə bağlı belə bildirilir: **“Adam öldürmək olmaz”** [Tövrat, Təsniviyyə, 10:1-5].

ƏDƏBİYYAT

1. Hollingsworth, A. (2015). “The Beginning of Wisdom is the Definition of Terms” - Socrates. *The Breast Journal*, 21(2), 119–120.
2. Теизм/<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
3. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teizm>
4. Bilaləoğlu E. Allahsızlar və cəzaları / “Cəmiyyət və Din” qəzeti / № 04 (354), aprel 2021-ci il. səh. 10-11
5. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 07 May 2021 /<https://president.az/articles/51394>
6. Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər/ <https://president.az/articles/52116>
7. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı/https://azertag.az/xeber/Susa_Seheri_Dovlet_Qorugu_Idaresinin_yaradilmasi_haqqinda_Azerbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Fermani-1813671
8. XİN: Beynəlxalq öhdəliklərini pozan Ermənistanın Azərbaycanın öz ərazisində apardığı bərpa-quruculuq işləri ilə bağlı şərh verməyə hüquqi əsası yoxdur/ https://azertag.az/xeber/XIN_Beynelxalq_ohdeliklerini_pozan_Ermenistanin_Azerbaycanin_oz_erazisinde_apardigi_berpa_quruculuq_isleri_ile_bagli_serh_vermeye_huquqi_esasi_yoxdur-1772795
9. <https://apa.az/az/xeber/incesenet-xeberleri/ermeni-deputat-susa-muzeyini-talan-ederek-eksponatlari-ermenistana-apardiqlarini-etiraf-edib-646737>

10. Şuşanın Cıdır düzündə “Xarıbülbül” musiqi festivalı qala-konsertlə başa çatıb/ <https://president.az/articles/51478>
11. <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/veten-muharibesinden-sonra-100-cu-sehid-ovladi-dunyaya-gelib-649462>
12. https://azertag.az/xeber/Mina_xeritelerinin_verilmesi_Prezident_Ilham_Aliyevin_qetiyetli_iradesinin_mentiqi_neticesi_ve_daha_bir_parlaq_diplomatik_qelebesidir-1805739
13. <https://azvision.az/news/264138/-prezident-sehid-jurnalistleri-teltif-etdi--serencam--.html>
14. Erməni komandirdən şok: 17 yük maşını mina basdırdıq/ <https://axar.az/news/gundem/564125.html>
15. <https://lent.az/xeber/hadise/qarabagda-17-yuk-masini-mina-basdiran-ermeni-polkovnik-axtarisa-verildi-resmi-404835>
16. <https://report.az/report-studio/zerercekmis-bizi-deyenekle-lomla-doyerek-igenceler-verirdiler/>
17. <https://azvision.az/news/263570/-lacinda-saxlanilan-ermeni-olkesine-tehvil-verildi-resmi-.html>
18. https://azertag.az/xeber/Mina_xeritelerinin_verilmesi_Prezident_Ilham_Aliyevin_qetiyetli_iradesinin_mentiqi_neticesi_ve_daha_bir_parlaq_diplomatik_qelebesidir-1805739
19. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanlı_deputat_Mingechevir_sü_anbarını_bombalamagayuz_minlerle_azerbaycanlıni_qetle_yetirmeye_chagiran_ermeni_numayendenin_chixisi_ikrah_hissi_dogurur-1813153
20. <https://moderator.az/dunya/380835/allah-bu-lkeden-uz-cevirib-pasinyan/>
21. <https://sozcu.az/?p=109670>
22. <https://president.az/articles/52116>
23. <https://xalqgazeti.com/az/news/77872>
24. <https://report.az/daxili-siyaset/qmi-sedri-beyanat-yayib/>
25. <https://apa.az/az/xeber/dini-xeberler/Robert-Mobili-Sukur-ki-Pasxa-bayramini-igaldan-azad-olunan-Qarabagda-Klbcrd-qeyd-edirik-641541>
26. <https://konkret.az/mina-kelbecere-dini-ayinler-adi-ile-gelen-kesisler-terefinden-yelesdirilib-sok-proqnoz/>
27. <https://president.az/articles/52133>
28. <https://nocomment.az/sarkisyan-pasinyani-tehqir-etdi/>
29. <https://yenisabah.az/pasinyanin-tepesine-deyenekle-vurmaq-lazimdir>
30. <http://moderator.az/dunya/382652/ohanesyan-nikola-qarsi-qorxunc-texribat-hazirlanir/>
31. <https://axar.az/news/planet/565778.html>
32. <https://aqreqator.az/az/idman/127892>
33. Makronun haqq elədiyi şapalaq daha kimə dəydi? TƏRS BAXIŞ+ÖZƏL / <https://sia.az/az/news/politics/875246.html>
34. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/06/08/makronu-dali-poshchechinu-vo-vremia-turne->

- po-frantsii-dvukh-chelovek-zaderzhali
35. <https://axar.az/news/siyaset/563416.html>
  36. <https://modern.az/az/news/290840/onlar-muharibenin-baslamagini-arzulayirlar-pasinyan-muxalifeti-ittiham-etdi>
  37. İlham Əliyevin iştirakı ilə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin “Cənubi Qafqaz: Regional inkişaf və əməkdaşlıq perspektivləri” adlı videoformatda müzakirələri keçirilib/
<https://president.az/articles/51583>
  38. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Silahlı Qüvvələr Günü münasibətilə Azərbaycan Ordusunun rəhbər və şəxsi heyətinin bir qrupu ilə görüşüb/<https://president.az/articles/52331>
  39. <https://azvision.az/news/262849/azerbaycan-xin-den-makrona-cavab-.html>
  40. <https://axar.az/news/toplum/568289.html>
  41. <https://axar.az/news/kult/553295.html>
  42. Abbasoğlu Baxşeyiş. Ağdam Ağrıları. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2003, 109 s.
  43. Rauf Qaragözov. Xocalı faciəsi kollektiv sarsıntı, kollektiv yaddaş və identiklik amili kimi/ https://www.academia.edu/1584481/_Xocal%C4%B1_faci%C9%99si_kollektiv_sars%C4%B1nt%C4%B1_kollektiv_yadda%C5%9F_v%C9%99_identiklik_amili_kimi
  44. <https://modern.az/az/news/289064/ombudsmanmiyatovice-mektub-yazdi>
  45. <https://konkret.az/ter-petrosyan-1997-ci-ilde-sulhe-yaxin-idik-kocaryan-imkan-vermedi-sok-detallar/>
  46. <https://525.az/news/157601-human-rights-watch-hesabatinda-ermenilerin-mulki-ehaliye-hucumlarini-pisledi>
  47. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>
  48. Vəliyeva Mədinə. İbrahimova Mətanət. Heydər Əliyev Fondu – 10 il. Bakı: 2014, 585 s.
  49. Azərbaycan qəzeti.-2016.- 4 oktyabr.- S.3-4.
  50. <http://news.unec.edu.az/ekspert-reyi/6848-regemlerde-gizlenen-gerceklik-ermenistanda-acinacagli-demografik-veziyyet>
  51. <https://report.az/qarabag/ermenistan-herbi-budcesinin-50-ni-qarabagin-minalanmasina-xercleyib/>

Эльчин Билалоглу

НАСТОЯЩИЕ, ЛЖИВЫЕ И ПОЛОВИНЧАТЫЕ ТЕИСТЫ: ДЕЙСТВИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ РЕЗЮМЕ

Победившая в 44-дневной Отечественной войне азербайджанская армия освободила оккупированные территории, уничтожив оккупирующие армянские воинские части. Причиной победы победоносной азербайджанской армии стали хорошо спланированные боевые действия под руководством Президента, Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева, высокий патриотический дух военных и всего населения, полное оснащение армии современным оружием и так далее, приведшие к таким положительным результатам. В обоснованности вышеизложенных причин нет сомнений. Поскольку азербайджанский народ боролся за дело справедливости, эти причины были восприняты Всевышним положительно содействующе, и в связи с этим Президент Азербайджанской Республики, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев поблагодарил Всевышнего за эту помощь и поддержку Азербайджану. Армяне же несут ответственность за свой атеизм, ложный и неполный теизм - за Ходжалинский геноцид и другие массовые убийства в азербайджанских поселениях, включая зверски убитых детей, женщин и стариков, за разрушение азербайджанских поселений, даже целых регионов, за разрушение и осквернение мечетей, за разрушение кладбищ, за массовое минирование азербайджанских территорий вопреки законам войны, в результате которого погибли сотни ни в чем не повинных людей, а также за непредоставление азербайджанской стороне какой-либо информации о примерно 4000 пропавших без вести азербайджанцах и т. д., и были наказаны Богом по этим причинам. Вероятно премьер-министр Армении Никол Пашинян, признается, что Бог отвернулся от их страны по этим причинам. Президент Азербайджана, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев предлагает армянам мир и сотрудничество, основываясь на высшем кодексе всех религий - человеческая жизнь превыше всего. Роберт Кочарян, Серж Саркисян и другие армянские «лидеры» демонстрируют реваншистские настроения и хотят новой войны, новых разрушений, новых потерь и, тем самым, показывают свое безбожие. Конечно, если эти нечестивые люди не согласятся на мир, они снова пострадают от «железного кулака» Азербайджана. Мы надеемся, что армянский народ, наконец-таки, подчинится международному праву, изгнав ложных лидеров и ложных теистов, примирится с реальностью и станет искать мира, склонив голову.

Elchin Bilaloglu

**TRUE, FALSE AND HALF THEISTS:
ACTIONS AND CONSEQUENCES
SUMMARY**

The victorious Azerbaijani army in the 44-day Patriotic War liberated the occupied territories by destroying the occupying Armenian military units. The reason for the victory of the victorious Azerbaijani army was the well-planned military operations under the leadership of the President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the high patriotic spirit of the military and the entire population, the full equipping of the army with modern weapons, and so on, which led to such positive results. There is no doubt about the validity of these reasons. Since the Azerbaijani people fought for the cause of justice, these reasons were praised by the Almighty, and in this regard, the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev thanked the Almighty for this help and support to Azerbaijan. However Armenians were punished by God for their miscreances, false and half theism – for committing Khojaly genocide and other massacres in Azerbaijani settlements, including children, women and the elderly, the destruction of Azerbaijani settlements and even entire regions, the destruction and desecration of mosques, the destruction of cemeteries, mass mining of territories, which killed hundreds of innocent people, contrary to the laws of war, as well as the failure to provide the Azerbaijani side with any information about 4,000 missing Azerbaijanis and etc. Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan probably accepts that God has turned his back on this country. President of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev offers peace and cooperation to Armenians based on the highest code of all religions - human life is above all. Robert Korcharyan, Serzh Sargsyan and other Armenian «leaders» demonstrate a revanchist mood and want a new war, new destruction, new losses, and thus show their ungodliness. Of course, if these ungodly people do not agree to peace, “iron fist” will crush their head again. We would like the Armenian people to finally submit to international law, expelling false leaders and false theists, and to reconcile with reality and seek peace.

İSLAM DİNİNİN ƏXLAQA MÜNASİBƏTİ VƏ İSLAM ƏXLAQININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elvüsal MƏMMƏDOV,

*AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun Din və ictimai
fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Aİİ-nin Dillər və ictimai fənlər kafedrasının dosenti,
elvusal.mammedov@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *əxlaq, İslam, dəyər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *мораль, Ислам, ценности.*

KEY WORDS: *morality, Islam, value.*

İslam əxlaqı dedikdə biz bu dinin müqəddəs mətnlərində göstərilmiş prinsip və normaları nəzərdə tuturuq. Bu mənada İslam əxlaqının ümumi təsvirini aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

İslamda əxlaq peyğəmbərlik institutunun funksiyaları arasında göstərilir.

Hədəslərin birində Həzrət Peyğəmbərin (s) dilindən deyilir: “Şübhəsiz ki, mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm”¹.

Bu o mənaya gəlir ki, İslam əxlaqda müsbət ənənə və təcrübəni inkar etmir.

Əxlaq İslam nöqtəyi-nəzərində ibadətlə vəhdətdə götürülür, ibadət əməllərinin effektivliyi əxlaqla şərtləndirilir.

Mövcud dini mətn – faktların təhlili göstərir ki, əxlaq və ibadət, o cümlədən iman bir-birini tamamlayan elementlərdir. Məsələn, namazdakı məqsədi izah edən ayələrin birində qeyd olunur ki, namaz çirkin və pis əməllərdən çəkindirir¹. İbadətin qəbul edilməsi şərtlərindən bəhs edən hədisdə isə Allahın dilindən deyilir ki, O, namazı təkə Onun qarşısında baş əyən, Onun bəndələrinə yamanlıq etməyən, gecəni günahla keçirməyən, yoxsullara, yolçulara, dul və kimsəsizlərə mərhəmət göstərən şəxslərdən qəbul edəcəkdir [1, s.14].

Digər ibadət formaları da Quran və hədislərdə əxlaq dəyərləri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, göstərilir ki, zəkat adi vergi növü olmayıb, rəhmədillik, mərhəmət hissi yaradan, siniflərarası inam və sevgi formalaşdırın vasitədir. Həmçinin sədəqə təkə maddi kömək forması kimi deyil, daha geniş mənada nəzərdən keçirilir. Bu vaxt Məhəmməd peyğəmbərin (s) belə bir sözüne istinad olunur ki, bir müsəlmana gülümsəmək, yaxşılığa çağırmaq, pislikdən çəkindirmək, yolda qalanlara yol göstərmək, yol üzərindən maneəni, hətta tikəni götürmək, bir müsəlmanın

¹ Hədisi İmam Malik rəvayət etmişdir.

öz qabından din qardaşının qabına su tökməsi, pis nəzərlə baxanlara xoş gözlə baxmaq da sədəqə hesab edilir.

Əxlaqi keyfiyyət və davranışlarla oruc ibadətinin əlaqəsi haqqında bizə gəlib çatmış dini mətnlərdə oxuyuruq ki, oruc təkə yemək və içməkdən müvəqqəti imtina olmayıb, nəfsi mənfi istək və şəhvətdən məhrum etməkdir; oruc tutanlar yalan danışmağı, saxtakarlıqla davranmağı tərgitməlidirlər, əks halda, onların ac-susuz qalmaqlarına Allahın ehtiyacı yoxdur; oruc yemək-icməyi tərgitmək deyildir, əksinə, yaman danışmaqdan çəkinməkdir və s.

Nəhayət, İslamda həcc ibadəti formal ayinlərin məcmusu hesab edilmir, mücərrəd və sırf dini ayin kimi nəzərdən keçirilmir. Quranda göstərilir ki, həcc ibadətini icra edən zəvvar söyüş söyməməli, pis sözlər danışmamalı, dava-dalaş salmamalıdır².

Yuxarıdakı qeydlərdən bu nəticə hasil olur ki, İslamda başlıca ibadət formaları əxlaq və əxlaq dəyərləri ilə qırılmaz vəhdət əmələ gətirir.

İslam dininə insanı günahsız hesab edən, yaxud ona yarım-mələk gözü ilə baxan ifrat idealist nöqtəyi-nəzər xarakterik deyildir.

İslamın ana mənbələrində icrası qeyri-mümkün əxlaq normalarına təsadüf edilmir. Ümumiyyətlə, İslamın əxlaq normaları mötədil məzmunu ilə seçilir. Quran dünyagörüşündə insan mürəkkəb canlı olaraq nəzərdən keçirilir, onun intellektdən, bioloji, mənəvi-psixoloji elementlərdən təşəkkül tapdığı deyilir. Bu səbəbdən onda heyvani instinktlər də, mələk mənəviyyəti də özünü göstərə bilər, bu, onun əxlaqi prinsiplərə əməl edib-etməməsindən asılıdır. İnsana iki yol göstərilmişdir və o bu iki yoldan birini seçmək üçün yaradılmışdır: o ya rəbbini tanıyıb şükür edən bəndə olacaq, ya da yaradanını inkar edərək nankorluq göstərəcəkdir. Bu səbəbdən onun vəzifəsi mənən saflaşdırmaq üçün nəfsi ilə mübarizə aparmaq, tərbiyə mümarisələrini icra etməkdir [2, s.18-20].

İslamda əxlaq Quran dünyagörüşünün prinsiplərindən biri kimi göstərilir.

Bu o deməkdir ki, bəşər övladı ali və əxlaqi məqsədlər üçün yaradılmışdır. Quranda bu məqsədlər insanın diqqətinə çatdırılır. Quranın yol göstərənliyi onun üçündür ki, insan şüurlu şəkildə və məsuliyyətlə düşünüb qərar versin. Yəni insan hansı yolla getməli, ikisindən hansını seçməlidir: islah və abadlaşdırmanı, yoxsa azgınlıq və fəsadı? Əxlaq və mənəviyyət bu baxımdan davranışlara istiqamət verir [3, s.34].

Qeyd edək ki, müasir müəlliflər Quran dünyagörüşünün prinsipləri arasında tövhid, xəlifəlik (varislik), ədalət və mötədillik, azadlıq, məsuliyyət, məqsədyönlülük, əxlaq, şura (məsləhətləşmə), elmi universallıq, ümumbəşəriyyət, sülh, islahatçılıq, abadlaşdırma və gözəlliyi qeyd edirlər [3, s.29-44].

Müsəlman müəlliflər bildirirlər ki, **əxlaq insanın Allah tərəfindən yaradılmasında məqsəd kimi çıxış edir**. Məsələn, Fələstin əsilli amerikalı mütəfəkkir İsmayıl Raci Faruqi qeyd edir ki, Allah insanı öz əməlləri ilə mənəvi tərəfini (əxlaqını) isbatlasın deyərək yaratmışdır [4, s.26].

² Bax: Qurani-Kərim, "əl-Ənkəbut" surəsi, 45-ci ayə.

Qərbdə daha çox müdafiə edilən müasir nöqtəyi-nəzərdən fərqli olaraq, **İslamda əxlaq inancından, xüsusən Allah inancından əlahiddə götürülmür.** Allah inancı fərdin mənəvi həyatını, şəxsi və ictimai davranışlarını tənzimləyən mühüm amil kimi çıxış etdiyindən əxlaqın effektivliyi və qorunub-saxlanması əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır [4, s.22-29]. Macar şərqşünası İ.Goldziherin (1850-1921) bildirdiyi kimi, cahiliyyə dövründə ərəb qəbilələrinin həyat tərzi, adət-ənənələri cəmiyyət formalaşdırmaq üçün münasib olmamışdır. Onların ibtidai və mənasız bütprəst inancı ali əxlaq dəyərlərinin yaranmasına maneə törətmişdir. Bu səbəbdən İslam dini ümumbəşəri, mütləq və ümumi məzmunu sahib əxlaqi quruluş təsis edərkən bu cür əxlaq sisteminin ən mühüm zəmanətçisi kimi hər şeyi bilən, hər şeyə qadir, çox rəhimli, amma cəzası da şiddətli olan ali Allah təsəvvürü formalaşdırmışdır. İslam insanlara aşılamaşdır ki, Uca Allahın təsis etdiyi ümumi və qəti qaydaların həyatın hər sahəsi üçün sarsılmaz hökmlər olduğuna inansınlar [5, s.25].

İslamda əxlaq və mənəvi dəyərlər nəfsi tərbiyə – təzkiyə ilə əlaqəlidir.

Bəşər övladı hər şeydən əvvəl özünü tərbiyə etməli, nəfsini paklamalıdır. Bu səbəbdən İslam dinində tərbiyəvi məqsədlərlə hakim dəyərlər vəhdətdə götürülür, bir-biri ilə həmhüdüdü sahələr kimi göstərilir. Xüsusi şəkildə qeyd olunur ki, ən ali qayə insanı hər iki dünyada xoşbəxt etməkdir.

Müasir müəlliflər İslamda əxlaq məsələlərindən danışarkən qeyd edirlər ki, mənəvi tərbiyə işi düzgün qurulmazsa, şəxsiyyətin formalaşmasında axsamalar baş verə bilər [6, s.136]. İslamın əsas dəyərləri və ali məqsədlərinin ayaqda qalması möhkəm intellekt və dürüst mənəviyyətlə şərtlənir: “Fəlsəfinin haqq dəyərləri, gözəllik dəyərləri adlandırdığı şeylər – bütün bunlar mənən tərbiyə edilmiş insanların olmadığı, intellekt və mənəvi baxımdan tərbiyələnməmiş şəxsiyyətlərin yetişmədiyini mühitdə reallaşa bilməz” [6, s.137].

İslamın bu məqsədlə təqdim etdiyi tərbiyə üsulu insanlarda ali məqsədlər baxımından qeyb aləminə, real dünyaya, cəmiyyətə münasibətin əsaslarını formalaşdırmaqla başlanır. Bu tərbiyə digər ali dəyərlərlə: tövhid, varislik və abadlaşdırma işi ilə vəhdət təşkil edir.

Həzrət Peyğəmbər (s) tərbiyə işinin düzgün qurulması üçün, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə bütprəstlik ənənəsini, dünyagörüşünü ləğv etmiş, tək Allaha iman və ibadət prinsipinə əsaslanan əxlaq və mənəviyyət tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. Onun bu tərbiyə sistemində göstərilir ki, var-dövlət, əsil-nəcəbət deyil, məhz təqva – Allah qarşısında hərtərəfli məsuliyyət daşımaq fərdi və ictimai tərəqqinin, üstün insan olmağın şərti kimi çıxış edir. Əxlaqın birbaşa mənəvi tərbiyə işi ilə əlaqələndirilməsi Allahın yaratdığı digər canlılara qarşı mərhəmətli olmağı, sosial münasibətlərdə dürüstlük, etibar, təmənnəsiz sevgi və fədakarlığı, səmimiyyət və yaxşı niyyətli olmağı təmin edə bilər. Bunun üçün həm də pis hərəkət və mənfəi davranışları tərbiyə etmək lazım gələcəkdir ki, bu da hərtərəfli, balanslaşdırılmış tərbiyə işini zəruri edir.

Ümmət və qardaşlıq prinsipləri

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, mənəvi dəyərlər, yaxud əxlaqın praktik təzahürü üçün İslamda **ümmət və qardaşlıq prinsiplərindən** çıxış edilir. İslam dini ictimai dəyərlərin formatı

və məzmununun müəyyənəşdirilməsi baxımından inqilabi təbəddülata imza atmışdır. Belə bir təbəddülata konkret təsviri ondan ibarətdir ki, ictimai münasibətlərdə milli-irqi, yaxud sinfi elementlər əsas götürülmür, əxlaq, mənəviyyat və Allah qarşısında məsuliyyət şüuru (təqva) başlıca müəyyənədicə məsələlər hesab olunur. İslamın müqəddəs mətnlərində göstərilir ki, bütün insanlar eyni ata və anadan törəmişlər; onlar şəxsi və irqi zəmində üstünlük qazanmaq üçün deyil, bir-biri ilə tanış olmaq, bir-birini tanımaq üçün mövcuddurlar; irqi və anadangəlmə müxtəlifliklər əxlaqi-mənəvi fonda əriyib yox olur; üstünlük ancaq mənəvi keyfiyyətlərdə özünü göstərə bilər. İrqi-sinfi bərabərsizliyin qeyri-məqbul hesab edildiyi İslam nöqteyi-nəzərində insanların birliyi və həmrəyliyinə imana, əxlaqa, mənəvi dəyərlərə əsaslanan formaları: ümmət və qardaşlıq daha qabarıq görünür. Aidiyyəti ayə və hədislərin təhlili belə bir nəticə doğurur ki, İslam dini ümmət və qardaşlıq institutunun üzvlərinə fərdi və ictimai əxlaq öhdəlikləri yükləyir, daxili münasibətləri tənzimləyən dəyərlər sistemi təqdim edir. Məsələn, İslamın ana mənbələri və Peyğəmbər təcrübəsinə nəzər salsaq, görəcəyik ki, qardaşlıq prinsipinin nəzəri və praktik baxımdan əsaslandırılmasında fərdi və ictimai əxlaq dəyərləri arqument bazası seçilir. Ayə və hədislərdən məlum olur ki, möminlər qardaşdırlar³; müsəlmanlar digər müsəlmanlar arasında baş verən anlaşılmazlıq, mübahisə və münaqişələri aradan qaldırmalıdırlar⁴; müsəlmanlar bir-birini lağa qoymamalı, xoşagəlməz adlarla çağırmamalıdırlar;⁵ bir-birinin ayıblarını axtarmamalı, qeybətini etməməlidirlər⁶ və s. Həmçinin İslam təlimlərində qardaşlıq sevgi, rəğbət və mərhəmət insanın bədən üzvlərinə oxşadılır və göstərilir ki, “bu bədənin bir əzası xəstələnib şikayət edərsə, digər əzalar da qızdırma və yuxusuzluğa düşər olar”; müsəlman müsəlmanın qardaşdır; ona zülm etməməli, ehtiyacını ödəməli, kədərini ortaqlıq olmalıdır. Xülasə, Quranda “Möminlər ancaq qardaşdırlar” şüarı altında hökm təsis edilmiş və bu hökmün zəruri etdiyi əxlaqi-humanist vəzifələr müəyyənəşdirilmişdir. Hədislərdə də qardaşlıq mövzusunda əhəmiyyət verilmiş, bu qardaşlığa dair hüquq və vəzifələr, dəyər və qaydalar təfəsilatı ilə işlənib hazırlanmışdır.

İslam əxlaqı özünəməxsusluğu ilə yanaşı, həm də kosmopolitdir, ümumbəşəridir. Məsələn, haqq, ədalət və bərabərlik dəyərlərini İslam təsdiqləməklə yanaşı, həm də onlara xüsusi çaralar qatmışdır.

İslamda əxlaq, həm də niyyət institutu ilə birlikdə öyrənilir. “Həqiqətən, əməllər niyyətlərə görədir” hədisinə əsasən, niyyət əməllərə, davranışlara alilik, müsbətlik qazandırır:

“İslam davranışların kökündə yatan niyyətlərə, stimula və emosiyalara böyük əhəmiyyət verir. İslama görə, bir işin (davranışın) dəyəri, hər şeydən əvvəl, ona təşviq edən amillərin “təbiət”indən asılıdır. Bəzən insan hədiyyə verməklə qəlbləri qazanmağa çalışır. Bəzən də hədiyyəni verir ki, əvvəllər ona yaxşılıq etmiş kəsə öz şükranlığını ərz etsin. Hər iki hal – müsbət də, mənfi də olsa, – psixoloqların dediyi kimi, cömərdlikdir. Və bu cömərdliyi fərdin mənlik şüuru doğurur. Ancaq İslamda bu davranış o halda xeyirxahlıq sayılır ki, nəfisi istəklərdən uzaq olsun, sırf Allahın razılığı əsas götürülsün” [1, s.98].

3 Bax: Qurani-Kərim, “əl-Bəqərə” surəsi, 198-ci ayə.

4 Bax: Qurani-Kərim: “əl-Hücurat” surəsi, 10-cu ayə.

5 Bax: Qurani-Kərim: “əl-Hücurat” surəsi, 10-cu ayə.

6 Bax: Qurani-Kərim: “əl-Hücurat” surəsi, 11-ci ayə.

Yuxarıdakı iqtibasdan da görüldüyü kimi, İslamın müqəddəs mətnlərində insanı mənən tərbiyə edən davranış və hərəkətlərin əsl dəyər statusu qazanması üçün həm də təmiz niyyət – Allahın razılığını qazanmaq məqsədi tələb olunur⁷.

İslam dinində qarşıya qoyulan məqsəd budur ki, ali dəyərlər qorunub-saxlanılsın, heç bir saxta niyyətə alət edilməsin. Ona görə də hər hansı işi Allah naminə etmək həmin işin fəzilət, xeyirxahlıq hesab edilməsinin şərti kimi göstərilmişdir. Bu din hətta şəxsi mənfəətin saxta niyyətlərlə “örtülməsi”nin də əleyhinə çıxış edir.

Davranış və əməllərin görünüşdə yaxşı, yaxud pis kimi təsnif edilməzdən əvvəl arxa planda nəyin bizi bu işə sövq etdiyini müəyyənləşdirən meyar rolunu oynaması baxımından niyyət İslamda olduqca mühümdür [7, s.56].

İslamda əxlaq və mənəviyyat müsəlman şəxsiyyətinin, inanlı insan modelinin əsas göstəricisi kimi təqdim edilir. Bu mövzuda bizə gəlib çatmış hədislərin ümumi məzmunu budur ki, ən gözəl əxlaqa sahib olanlar Allahın çox sevimli bəndələridir⁸; gözəl əxlaq insana verilən ən xeyirli şeydir⁹; ən yaxşı müsəlman – əxlaqı ən gözəl olanıdır¹⁰; əxlaqı ən gözəl olanın imanı da kamildir¹¹; ən gözəl əxlaqa sahib olan müsəlman Peyğəmbərin nəzərində sevimli olub, Qiyamət günü ona daha yaxın olacaqdır; Qiyamət günü möminin əməl tərzisində ən ağır gələn şey gözəl əxlaqdır¹²; möminin şərəfi dini ilə, mürüvvəti ağıl ilə, qədir-qiyəti isə əxlaqı ilə ölçülür¹³ və s.

Yuxarıdakı arqumentlər göstərir ki, İslam dinində əsas diqqət təkcə ibadətə, ayrı-ayrı ayınlərə deyil, həm də əhəmiyyətli dərəcədə əxlaq məsələlərinə də verilir. İslam üçün əxlaq mühümdür, çünki dünya və axirətdə müsəlman fərdin yerini müəyyən edir.

İslam əxlaqı praktikliyi, əməli olmağı ilə seçilir, nəzəri və mücərrəd müddəalarla kifayətlənmir, tərbiyə işi və nümunəvilərin əhəmiyyətini qabardır. Quran mətnləri və Peyğəmbər təcrübəsinin təhlili belə bir müddəa meydana gətirir ki, təkcə nəzəri biliklərlə, formal əmr və qadağalarla fərdi və ictimai müstəvidə əxlaq dəyərlərini bərqərar etmək mümkün deyildir: “Könüllərə fəzilət aşılamaq üçün quru şəkildə “bunu et”, “onu etmə” demək kifayət etmir. Ədəb-ərkanın səmərəliliyi illərlə aparılan tərbiyə işi və davamlı aşılama (təlqin) tələb edir” [1, s.24].

Dəyərlərin möhkəmlənməsi və tərbiyə işinin özünü doğrultması üçün gözəl nümunənin rolunu kimsə dana bilməz. Nümunəvi olmayan şəxslərin apardıqları tərbiyə işinin səmərəli nəticə verməsi sual altındadır. Mənfi xarakterə sahib şəxslər ətrafda xoş təəssürat yaratmırlar. Həzrət Peyğəmbər (s) haqqında Quranda deyilir ki, o, gözəl əxlaq mücəssəməsi olmuşdur¹⁴; əgər qaba və kobud olsaydı, insanlar onun çağırışına hay verməz, ətrafından dağılıb gedərdilər¹⁵.

7 Bax: Qurani-Kərim: “əl-Hücurat” surəsi, 12-ci ayə.

8 Bax: Qurani-Kərim, “əl-İnsan” surəsi, 8-9-cu ayələr; “əl-Leyl” surəsi, 18-21-ci ayələr.

9 Hədisi Təbərani rəvayət etmişdir.

10 Hədisi İbn Hibban rəvayət etmişdir.

11 Hədisi Tirmizi rəvayət etmişdir.

12 Hədisi Təbərani rəvayət etmişdir.

13 Hədisi Əhməd ibn Hənbəl rəvayət etmişdir.

14 Hədisi Hakim rəvayət etmişdir.

15 Bax: Qurani-Kərim, “əl-Əhzab” surəsi, 21-ci ayə; “əl-Qələm” surəsi, 4-cü ayə.

Deməli, ideya və təlimlərin cəmiyyətin əsas parçasına çevrilib səmərə verməsi üçün bu işlə məşğul olan kimsələrin, qurumların nümunəvililiyi başlıca şərt kimi özünü göstərir.

Nəticə

İslam əxlaqı bütövlükdə immanent xüsusiyyətə malikdir. Bu dinin əxlaq sistemi, əxlaq təlimi və normaları bütövlükdə onun özünə aiddir, müqəddəs dini mətnlərində – ayə və hədislərdə öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, Orta əsr müsəlman dünyasında əxlaq probleminin nəzəri və praktik tərəfləri ilə əlaqədar olaraq, iki ayrı məktəb, yaxud istiqamət meydana çıxmışdır. Qədim yunan fəlsəfəsindən təsirlənmiş birinci məktəb əxlaq mövzusunun nəzəri aspektləri ilə məşğul olur, əsasən, fəlsəfi paradigma və məfhumlardan çıxış edirdi. İkinci istiqamətin davamçıları isə əməli əxlaq mövzusunə dair kitablar qələmə almış, İslam dininin əməli əxlaq təlimi ilə kifayətlənmişdilər. Bu baxımdan İslam əxlaqı məfhumu müsəlman rəşadət fikrindəki əxlaq elmi anlayışından fərqlənir. Birincisi İslama xas əxlaq keyfiyyətləri, davranışları ifadə edirsə, ikincisi müsəlman rəşadət fikrində əxlaq probleminə münasibəti və bir fenomen kimi onun özünü öyrənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Qəzali. Müsəlman əxlaqı / tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı: 2012.
2. Yusif əl-Qərdavi. İslam mötədilliyi və əsas təzahür formaları / tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı: 2009.
3. Əbdülhəmid əbu Süleyman. Mədəni Quran dünyagörüşü / tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı: 2017.
4. İsmayıl Raci Faruqi. Tövhid: İslam mədəniyyətinin əsası / tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı: 2018.
5. Mustafa Çağırıcı. İslam Düşüncəsində Ahlak. İstanbul: “Dem Yayınları”, 2006.
6. Taha Cabir əl-Ülvani. Tövhid, tərbiyə və mədəniyyət / tərcümə edən: Elvüsal Məmmədov. Bakı: 2018.
7. Müfit Selim Saruhan. İslam Düşüncəsində Ahlak İlmi // “Eskiyeni”, say 28, 2014.

Эльвюсал Мамедов

**ОТНОШЕНИЯ ИСЛАМА К НРАВСТВЕННОСТИ И
ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСЛАМСКОЙ НРАВСТВЕННОСТИ
РЕЗЮМЕ**

Исламская мораль полностью имманентна. Моральная система, нравственные учения и нормы этой религии принадлежат ей в целом и отражены в священных религиозных текстах - стихах и хадисах. В целом проблема морали в средневековом мусульманском мире изучалась двумя разными школами или дисциплинами. Под влиянием древнегреческой философии первая школа занималась теоретическими аспектами морали и философскими парадигмами и концепциями, в то время как последователи второй школы писали книги по практической морали и довольствовались практическими моральными учениями ислама. В то время как первая школа изучала отношение мусульман к проблеме морали в рациональном мышлении и ее предмету как феномену, вторая выражала моральные качества и поведение, присущие исламу.

Elvusal Mammadov

**ATTITUDE OF ISLAM ON MORALITY AND
CHARACTERISTICS OF ISLAMIC MORALITY
SUMMARY**

Islamic morality is entirely immanent. The moral system, moral teachings and norms of this religion belong to it as a whole, and are reflected in the sacred religious texts - verses and hadiths. In general, the problem of morality in the medieval Muslim world was studied by two different schools or directions. Influenced by ancient Greek philosophy, the first school dealt with theoretical aspects of morality, based on philosophical paradigms and concepts, while the followers of the second school wrote books on practical morality and were content with the practical moral teachings of Islam. At that time, as the first school studied the attitude of Muslims to the problem of morality in rational thought and its subject as a phenomenon, the second expressed moral qualities and behavior that belong to Islam.

SUÇA SÜRÜKLENEN ÇOCUKLARA MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİĞİN KATKILARI

Canan FİDANCAN,

Türkiye Cumhuriyeti

Bingöl İl Müftülüğü Kur'an Kursu öğreticisi,

cananfidancan@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz MÜRSEL,

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Eğitimi Bölümü öğretim üyesi,

cmursel@bingol.edu.tr

ANAHTAR KELİMELELER: *Maneviyat, manevi danışmanlık ve rehberlik, suç, çocuklar.*

AÇAR SÖZİƏR: *Mənəviyyat, mənəvi məsləhət və rəhbərlik, cinayət, uşaqlar.*

KEY WORDS: *Spirituality, spiritual counseling and guidance, crime, children.*

GİRİŞ

Çocuklarda suça sürükle(n)me, gelişen dünyamızla beraber git gide artmaktadır. Çocuk suçluluğu tarih kadar eski bir olgu olmakla birlikte sanayileşme ve teknolojinin gelişimiyle daha çok gündeme gelmektedir. Bu nedenle son yıllarda çocuk suçluluğunu önlemeye yönelik birçok uluslararası anlaşmalar ve kararlar kabul edildi.

Çocuğun suça sürüklenmesi durumunda cezalandırma yerine olumsuz davranışlardan arındırma, koruma ve topluma kazandırma amaçlanmaktadır. Ekonomik yetersizlikler, aile eğitiminin eksikliği, zorlu ergenlik döneminin etkileri, yanlış arkadaş seçimi, çocukların suça sürüklenmesinde önemli nedenlerdir.

Çocuk Destek Merkezleri (ÇODEM), suça sürüklenmiş, suç mağduru, sokakta kalmış çocuklardan bakım ve koruma tedbiri alması gerekenler için kurulmuş bir merkezdir. Merkezde çocuklar için rehabilitasyon ve sağaltım hizmeti verilerek topluma fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı bireyler olarak katılmaları hedeflenmektedir. Çocuk Eğitim Evleri 12-18 yaş aralığındaki suça sürüklenen hükümlü çocukların ceza infaz kurumu ve eğitim merkezidir. Bu kurumlarda kalan çocuklar genellikle ergenlik döneminde olduğu için kendilerini keşfetme ve hayatı anlamlandırma arayışı içindedir. Fakat suça sürüklenmede aile, arkadaş çevresi, ekonomik sıkıntılar gibi çevresel nedenlerin etkisi daha fazladır. Yapılan araştırmalarda maneviyatı güçlendirmenin suç fiilinin tekrarlanmasını önlemede önemli bir faktör olduğu görülmüştür. Çalışmamızda da suça sürüklenmiş çocuklarda diğer çevresel etkenler de göz ardı edilmeden manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetinin suçun tekrarlanmasını önleyebileceği görüşü benimsenmiştir.

1. Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Kavramları

1.1. Maneviyat Nedir?

Maneviyat kavramının anlamı ve kapsamı hakkında farklı tanımlamalar mevcuttur. 18 ve 19. yüzyıllarda dikkat çekmeye başlayan maneviyat kavramının hangi konuları kapsadığı, dini mi, yoksa psikolojik alanı harekete geçiren bir kavram mı olduğu konusundaki tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Aslen Arapça olan maneviyat kelimesinin, Türk dil Kurum sözlüğünde “maddi olmayan, manevi şeyler”, “görülmeyen, duyularla sezilebilen, soyut, tinsel, maddi karşıtı”, “maddi olmayan şeyler, manevi şeyler” gibi çeşitli tanımlamaları mevcuttur [TDK, 2021]. İngilizce maneviyat kelimesinin karşılığı spirituality ise “beş duyu organıyla algılanabilen ve maddenin tersi, ruhsal karakter” gibi anlamlara gelmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla maneviyat anlam itibarıyla ruhsal, görülmeyen, sezilebilen, soyut ve maddi karşıtı gibi anlamlarla insanda maddi olmayan bir duygu veya hissin mevcut olduğu gerçeğini tanımlamaya çalışıyor.

Çeşitli tanımlamalar nedeniyle günümüzde maneviyatın ne olduğu ile ilgili çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır. Biz sadece bir kaçına değinmekle yetineceğiz.

1. Maneviyat ve din aynı şeylerdir. Maneviyat dinin ruhsal boyutunu ifade eder.

2. Genellikle dinle ilgilenen psikologlar, ruhsallığı (maneviyat) dindarlığın bir boyutu ve dini tecrübenin daha derin ve farklı bir yapısı olarak değerlendirirken, bazı psikologlar ise, ruhsallık kavramının karmaşık bir yapı arz ettiği ve dindarlıktan ayrı değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktalar [Uysal - Ayten, 2009, 2].

3. Maneviyatın dinden daha geniş, dine oranla çok daha esnek, daha bireysel ve geleneğe daha az bağlı olduğu fikrinde olanlar düşüncelerini “dindar değilim ama maneviyatım güçlüdür” görüşüyle temellendiriyorlar [Düzgüner, 2016, 1/22].

4. Maneviyat ve din birbirine yakın anlamları olan ve birbirlerini tamamlayan iki olgudur. Bu görüşte olanların bir kısmı dinin maneviyatı da kapsadığını düşünürken bir kısmı ise maneviyatın dini de içine alacak şekilde geniş bir kavram olduğunu söylemektedir [Kılınçer, 2017, 15] .

1.2. Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik

Danışmanlık ve rehberlik hizmetinin birçok tanımlaması olsa da bunlardan en kapsamlı olanlar şöyledir: “manevi danışmanlık ve rehberlik, danışanın kendi hayatında önem verdiği unsurları fark etmesi, kendi anlam kaynaklarını keşfetmesi ve inanç dünyasının hayatına etkilerini bilmesine yardımcı olma sürecidir” [Düzgüner, 2020, 21]; “manevi danışmanlık ve rehberlik, psikolojik danışma ve rehberlik yaklaşımları, yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı profesyonel, psikolojik yardım ilişkisidir” [Doğan, 2016, 1275]; “hayatın akışı içerisinde meydana gelen birtakım olaylar neticesinde ortaya çıkan sıkıntı, keder, ümitsizlik, korku, kaygı, endişe vb. sorunlar karşısında hedef kitleye destek olmaya çalışarak kendisi, hayatını anlamaya ve anlamlandırmaya yardımcı olmaktır” [Işık, 2018, 2/223].

Manevi danışmanlık ve rehberlik ilk olarak Batıda pastoral psikoloji adıyla 19. yüzyılda ortaya çıkmış, 20. yüzyılın sonlarına doğru bilimsel açıdan kabul edilmiştir. Alanla ilgili ilk

kaynaklar Hristiyan din ve geleneğine dayanmaktadır. Hz. İsa'nın hastaları iyileştirmesi ve onlara manevi destekte bulunması Hristiyan din adamlarının manevi danışmanlık hizmetine ilgi duyması ve hizmet alanını genişletmesine neden olmuştur.

Günümüzde hastaneler, ceza infaz kurumları, çocuk evleri, çocuk destek merkezleri, huzurevleri gibi kurumlarda yapılan danışmanlık hizmetinin yanı sıra engelli bireylere, gençlere ve hasta-engelli yakınlarına da manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmaktadır. Türkiye'de manevi danışmanlık ve rehberlik (MDR) hizmetini Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) birçok kurumla yaptığı işbirliği protokolü çerçevesinde yürütmektedir.

2. Çocuklarda Suça Eğilim Nedenleri

2.1. Bireysel Nedenler

Çocuk psikiyatri kliniğinde yapılan bir araştırmada suça sürüklenen ve suç mağduru olan çocukların olumsuz çevre ve istismarın sonucunda önemli ruhsal sorunlara sahip olduğu ve bu ruhsal sorunların suça sürüklenmede önemli bir etken olduğu belirtilmiştir [Ertan vd., 2011]. Başka bir araştırmada çocuk psikiyatristine yönlendirilen suça sürüklenen çocukların yarısına yakınında en az bir psikolojik bozukluk olduğu görülmüştür. Davranış bozukluğu ve dikkat eksikliği en fazla görülen bireysel sorunlardır [Bulgurcuoğlu - Çamur Duyan, 2019, 171]. Fakat bireysel nedenler arasında en önemli kabul edilen ergenlik dönemidir [Caner vd., 2016, 13]. Yapılan birçok araştırma sonucunda suç işleyen bireylerin çoğunluğunun ilk suçlarını ergenlik döneminde gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Türkiye'de ise mevcut hükümlülerin büyük bir kısmı genç bireylerden oluşmaktadır [Ferah - Çapak, 2013, 73].

Suçta sürüklenen çocukların psikolojik gözlemlerinde en az bir travmatik olay yaşamış olanların sayısı oldukça fazladır. En fazla karşılaşılan travma ise istismardır. Erken yaşta ebeveyn olmak, şiddete eğilim (Bulgurcuoğlu - Çamur Duyan, 2019, 170), toplumdan soyutlanma, hayatı anlamlandırılmama, intikam duygusu, silah bulundurma, kurallara karşı çıkma isteği suça sürüklenmede diğer bireysel nedenlerdir [Bülbul - Doğan, 2016, 34].

2.2. Aile Hayatı

Çocuklarda suça sürüklenme nedenlerinin en önemlisi ailedir. Aile çocukta ahlaki ve sosyal gelişimin en önemli faktörüdür [Güler, 2017, 221]. Ailenin çocuğun manevi dünyası üzerindeki etkisi hayatı boyunca devam eder. Ailenin manevi açıdan sağlıklı olması toplumun manevi iyi oluşu anlamındadır [Ergeshkzy, 2012, 46]. Anne-babanın çocuğa aile içinde takındığı tavır, özellikle suça sürüklenmenin en fazla olduğu ergenlik döneminde olumlu ya da olumsuz kendini göstermektedir.

Ailenin çocuğun üzerinde kontrolünün az olması, fazla kardeş sayısı, ebeveynlerde madde kullanımı, anne-babanın düşük eğitim seviyesine sahip olması, ekonomik gelirin düşük olması, kırsaldan kente göçün neticesinde yeni ortama ayak uyduramama çocuklarda suça sürüklenmede diğer ailesel etkenlerdir [Güler, 2017, 221].

Ailede sürekli azarlanan ve yargılanan çocuk dışlanmışlık duygusuna kapılır. Ailede hoşgörü ve ilgi gören çocuklarda ise manevi doyum yüksek olmaktadır. Maneviyatın yüksek

olması kişisel ve sosyal başarıyı da beraberinde getirmektedir. Sert ve aşırı cezalandırmaya maruz kalan çocuklarda saldırganlık, karşı çıkma davranışları görülmektedir [Ergeshkzy, 2012, 47].

Anlaşıldığı üzere çocukların ailelerde sosyalleşmelerinin sekteye uğramasıyla çocuğun ilgisi diğer çevresel – okul, akran gruplar – nedenlere kaymakta ve ayrıca iletişim araçlarının hatalı kullanımı, girdiği ortamlara kabullenme isteği gibi sebepler çocukların suça yönelmesine neden olmaktadır.

2.3. Ekonomik Nedenler

Hırsızlık suçunu tetikleyen en önemli etken düşük ekonomik gelirdir. Büyük kentlerde lüks yaşam ve yoksulluğun bir arada olması, ailenin çocukların maddi ihtiyaçlarını karşılayamaması ya da yeterli gelmemesi çocukları hırsızlık yapmaya sürükleyen faktörlerdendir. İhtiyaçları tam olarak karşılanamayan çocuk, başkalarının sahip olduğu şeyleri kıskanmaya başlar ve kolay yoldan elde etmeye çalışabilir. Özellikle ergenlik döneminde ekonomik sıkıntılara tahammül etmek çocuklar için zor bir durumdur [Didem, 2021].

Sonuç olarak olumlu aile tutumları ve ailenin sevecen davranışları sayesinde bireyin depresiv tavırlarını azaltarak ve kişisel sorunlarını çabuk atlatarak çevresi ile uyumlu tavırlar sergilemesi onu suç eğiliminden uzaklaştırmaktadır.

2.4. Diğer Çevresel Etkenler

Suçta sürüklenen çocukların çoğunluğu olumsuz arkadaş ortamından etkilenmektedir. Arkadaş çevresi çocuklar üzerinde aileden daha etkili bir yönlendirmeye sahiptir. Sosyal öğrenme kuramına göre suçlu akranlar belli ortamlarda suçluluğu pekiştirebilir [Öter, 2005, 30]. Suçta sürüklenen çocuklarda yapılan bir araştırmaya göre çocukların arkadaşları ile olan ilişkileri aileleri ile olan ilişkilerinden daha iyidir [Karakuş - Tekin, 2012, 30].

Okul genellikle çocuklarda olumlu sosyal davranışların kazanıldığı ortamdır. Fakat okul hayatında uyumsuzluk ve akademik başarısızlık yaşayan çocuklarda suça sürüklenme daha fazla görülmektedir [Yavuzer, 2011]. Okulda akran zorbalığına maruz kalma, okulun güvenlik açısından fiziksel yetersizliği, öğretmenin öğrenciye sert ve aşırı eleştirel tutumu veya dışlaması, arkadaşları tarafından olumsuz davranışlar sergilenmesi çocuğu suça sürükleyen etkenlerdir.

Çocuğun suça sürüklenmesi tek bir nedene bağlı değildir. Bazen birkaç neden bazen tümü çocuğun suça sürüklenmesinde etkili olmaktadır. Çocuk, suç filini kendi başına değil önce aile ve arkadaş olmak üzere birçok etkenin onu bu durumun içine itmesi ile gerçekleştirmektedir. Küçük yaşta olumsuz telkinlerin etkisinde kalan çocuk, olumlu telkin ve iyi bir danışmanlık ve rehberlik sürecinin ardından topluma tekrar kazandırılabilir.

3. Suça Sürüklenen Çocuklarda Manevi Danışmanlık ve Rehberliğin Katkısı

Manevi danışmanlık ve rehberlik (MDR) hizmetinde danışman, danışanın kendi kaynaklarını ve gücünü keşfetmesine yardımcı olmaktadır. MDR yönlendirme yerine dinleme

üzerine kuruludur ve danışan ile danışman arasında etkileşim söz konusudur [Düzgüner, 2020, 55].

Din, insanın ruhsal ve manevi açıdan sağlıklı olmasını sağlayan kurallara sahiptir. Dini danışmanlık hizmetinde İslâm'ın kaynaklarını kullanarak ruh sağlığı yerinde olan kişilere manevi destek sunulmalıdır. Amaç, danışanın kendini tanıması, sorunlarını tanımlayabilmesi, farkındalığa sahip olması, iç görüş kazanması ve inancı ile bütünleşmesidir. Dini danışmanlıkta ilk yapılması gereken çocuğun kendi ile barıştırılmasıdır. Böylece dini danışmanlığın bireye katkılarını şöyle sıralaya biliriz.

1. Danışanı tefekküre yöneltir: İnsanın aklını kullanıp duygularını kontrol altında tutması, aşırılıktan sakınması, nefsin arzularını dizginlemesi dengeli ve mutlu ruh halini ortaya çıkarır. Zararın ve faydanın farkına varmak, doğruyu yanlıştan ayırt etmek, yaşamın anlamını ve amacını düşünmek, geçmişe bakıp geleceği hesaplamak tefekkür kapsamındadır [Cebeci, 2016, 107]. Tefekkür neticesinde danışan Allah'ın varlığının delillerini görebilir, dünyaya hikmet penceresinden bakabilir [Ayten vd., 2016].

2. Danışanın her an Allah'ı anmasını ve dua etmesini sağlar: Allah, kullarının her şeyinden haberdar iken kullar, Allah'ı anmakla, düşünmekle kavrayabilir, O'na içten dua etmekle bağlantı kurabilir [Cebeci, 2016, 104]. Allah, Kur'an'da "Kalpler Allah'ı anmakla rahata kavuşur" [Ra'd, 13/28] buyurmaktadır. Allah'a inanan kalpte umutsuzluk, mutsuzluk, korku, kötülük, çaresizlik kalmaz. Dua etmek içsel bütünlüğün bir göstergesidir. Dini danışmanlıkta dua ve zikir danışanın kendini güçlü hissetmesi ve hayatını anlamlandırması için kullanılan bir yöntemdir. Muhtaç olunan zamanda edilen duanın direnme gücünü fazlalaştırdığı ve acıları hafiflettiği birçok araştırma sonucunda tespit edilmiştir [Cebeci, 2016, 110].

3. Olumlu dini başa çıkma ve nefis muhasebesi kazandırır: İnanç noktasında oluşan şüpheler çocuğun yaşadıklarını anlamlandırmasında zorlanmasına neden olur. Böyle durumlarda danışan çocuğun inanç-davranış bütünlüğünü kazanması için dini telkin ve bilgiler verilerek din konusunda olumlu tutumlara sahip olması sağlanır [Ayten vd., 2016, 1/198]. Nefis muhasebesinde danışan davranışlarını denetleyerek bir düzene koyar. İslâm'da nefis muhasebesi olumsuz davranışlardan kurtulmanın yolu kabul edilir ve her insanın nefis muhasebesi yapması istenir [Cebeci, 2016, 116]. "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin" [Tirmizî, 2000, 2383] hadisi şerifi bu kaideyi hatırlatmaktadır. Danışanın yaptıklarının doğru olduğuna inanması veya başka çaresinin olmadığını söylemesi durumunda "Nefislerinizi temize çıkarmayınız" [Necm, 53/32] ayeti hatırlatılabilir.

4. Danışan çocuğa Allah'ın seçilmiş kulları olan Peygamberlerin bile zor zamanlar yaşadığı ve zorluk karşısında sabır göstererek feraha çıktıkları anlatılarak her kulun çeşitli zorluklarla imtihan edildiği hatırlatılmalıdır. Çocuklar, hayata uyum sağlamak için masallarla büyürler ve masallara ilgi duymak çocukların yapısında zaten vardır. Bu ilgi de suça sürüklenen çocuklarda dini danışmanlık için kullanılabilir [Cebeci, 2016, 114].

5. Danışanın ibadetle huzur bulmasına yardımcı olmak: İbadetler hem insanlar için bir oto kontrol mekanizmasıdır hem de Allah'ın emirlerini yerine getirerek kulluk etmenin gereğidir [Ayten vd., 2016, 1/198]. İbadet insanı kötülüklerden alıkoyar.

Sonuç olarak suça sürüklenen çocuklara içinde buldukları yaşın ve çevrenin gerektirdiği şekilde hassas, öz verili bir danışmanlık hizmeti verilmesi çocukları dolayısıyla geleceğimizi suçtan kurtarmaya yardımcı olacaktır.

SONUÇ

Suçta sürüklenen çocukların topluma fiziksel, ruhsal ve manevi açıdan sağlıklı bireyler olarak kazandırılması için dünyanın birçok ülkesinde koruyucu ve iyileştirici tedbirler alınmaktadır. Örneğin, Türkiye’de de çocukların tekrar suça sürüklenmesini engellemek üzere Çocuk Destek Merkezleri, Çocuk Eğitim Evi gibi kurumlarda çeşitli rehabilitasyon hizmetleri verilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının hükümlü çocuklara yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti de bu hizmetler arasındadır.

Çocukları suça sürükleyen nedenler çoğunlukla aile, yoksulluk ve yanlış arkadaş seçimi olmaktadır. Suça sürüklenen çocuğun sağaltımında en gerekli tedbir suça itilme nedenlerinin ortadan kaldırılmasıdır. Suçun çocuk tarafından normal davranış, alışkanlık haline gelmesinden önce yapılacak manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti ile suçun çocuk üzerinde oluşturduğu vicdani rahatsızlık ve suçluluk duygusu çocuğun olumlu davranışlar kazanmasında ilk basamak olabilir.

Manevi danışman, muhatabının ergen, hükümlü, maddi ve manevi ihtiyaçları olan bir birey olduğunun farkında olmalı ve suça sürüklenen çocuğun birçok alanda desteklenmesi gerektiğinin bilincinde olmalıdır. Bir diğer husus ise suça sürüklenen çocuklarda dini duyguların geliştirilmesi, dini başa çıkma yöntemlerinin kazandırılmasıdır. Çünkü din hem dünya hem de ahiret hayatında mutluluğa ulaştıracak ilkelere sahiptir. Çocuğun hayata anlam vermesi, dünyada yaşama nedeninin bilincinde olması, toplumsal kurallara uyum sağlamasını ve iç huzuru kazanmasını sağlayacaktır.

Suçta sürüklenmede birçok etken aynı anda rol aldığı için çocuklara manevi danışmanlığın da çok yönlü yapılması gerekir. Danışan ergenliğin sıkıntılarında yola çıkarak her yaşa özel hitap eden bir yaklaşım sergilemeli, aileyi de danışmanlık sürecine dâhil etmeli ve çocuğun önce kendine sonra çevresine değer vermesini sağlayacak telkinlerde bulunmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Ayten, Ali vd. (ed.). Manevi Danışmanlık ve Rehberlik. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi, 1. Basım, 2016.
2. Bademci, Meva - Demir, Özden. “Suça Sürüklenmiş Bir Gencin Bakış Açısıyla Çocuk Suçluluğu: Olgu Sunumu” // Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20/1 (2016), 17-26.
3. Bulgurcuoğlu, Sultan Ebru - Çamur Duyan, Gülsüm. “Hükümlü Çocuklar: İstanbul Ve Ankara Çocuk Eğitim Evi Örneği” // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 30 (2019), 167-190.
4. Bülbül, Selda - Doğan, Sevgi. “Suça Sürüklenen Çocukların Durumu ve Çözüm Önerileri” // Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 59 (2016), 31-36.
5. Caner, Nuray vd. “Evrensel Bir Sorun: Suça Sürüklenen Ve Suç Mağduru Olan Çocuklar” // Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 5/2 (2016), 10-15.
6. Cebeci, Suat. Dini Danışma Ve Rehberlik. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları., 2. Basım, 2016.
7. Didem, Küt. “Dünyada Çocuk Suçluluğu, Erişim Tarihi”, 08 Mayıs 2021.
8. Doğan, Mebrure. “Hastane Örneği Üzerinden Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerine Genel Bir Bakış” // Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 21/2 (2016), 1267-1304.
9. Düzgüner, Sevda. Çocuk Evi, Çocuk Evleri Sitesi Ve Çocuk Destek Merkezlerinde Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları., 2. Basım, 2020.
10. Düzgüner, Sevda. Gençlere Yönelik Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Hizmetleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları., 2. Basım, 2020.
11. Düzgüner, Sevda. “Nerden Çıktı Bu Maneviyat: Manevi Bakımın Temellerine İlişkin Kültürlerarası Bir Analiz” // Manevi Danışmanlık ve Rehberlik. ed. Ali Ayten vd. 1/18-43. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi, 2016.
12. Ergeshkzy, Aziza. Aile İçi Roller Ve Manevi Yaklaşım. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
13. Ertan, Tezcan vd. “Bir Eğitim Ve Araştırma Hastanesi Çocuk Psikiyatrisi Polikliniğine Yönlendirilen Adli Olgular” // Anadolu Psikiyatri Dergisi, 12 (2011), 221-225.
14. Ferah, Nimet - Çapak, İbrahim. “Suça Sürüklenen Ergenlerde Dini Potansiyeller” // İslâmi İlimler Dergisi, 8/2 (2013), 57-92.
15. Göcen, Gülüşan. “Kadirşinaslık Ve Öznel İyi Oluş: Suça Sürüklenen Çocuklar Üzerine Nitel Bir Araştırma” // İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5/4 (20016), 966-990.
16. Güler, Gülen. “Suça Sürüklenen Çocukların Biyopsikososyal Değerlendirilmesi” // Türkiye Klinikleri Dergisi, 3/3 (2017), 220-224.
17. Işık, Harun. “Ceza İnfaz Kurumu Bağlamında Manevi Rehberliğin Teorik Temelleri: İngiltere ve Türkiye’deki Uygulamaların Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi” //

- Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik. ed. Ali Ayten vd. 2/215-236. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi, 2018.
18. Karakuş, Özlem - Tekin, Hasan Hüseyin. “Çocuk Koruma Kanunu Uyarınca Haklarında Danışmanlık Tedbiri Uygulanan Çocukların Özellikleri (Konya Örneği)” // Sosyal Politika Çalışmalar Dergisi, 7/29 (2012).
19. Kılınçer, Hatice. “Tıp, Psikoloji Ve İlahiyat Öğrencilerinin Türkiye’deki Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Uygulamalarına Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma (Yüksek Lisans Tezi)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
20. Öter, Adem. Çocuk Suçluluğunun Toplumsal Nedenleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
21. TDK. “Maneviyat”, 08 Mayıs 2021 / <https://sozluk.gov.tr/>
22. Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. Sünen-i Tirmizî. ed. Sâlih Abdülazîz. Arabistan: Dâru’s-Selâm, 2000.
23. Uysal, Veysel - Ayten, Ali. “Ruhsallık Umutsuzluğu Azaltır mı? Ruhsallık-Umutsuzluk İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. 16. Ulusal Sosyal Psikiyatri Kongresi -Kongre Kitabı. Safranbolu, Karabük, 1-4.
24. Yavuzer, Haluk. Çocuk ve Suç. İstanbul: Remzi Kitap Evi, 13. Basım, 2011.

Canan Fidancan, Cengiz Mürsel
**SUÇA SÜRÜKLENEN ÇOCUKLARA MANEVİ DANIŞMANLIK VE
 REHBERLİĞİN KATKILARI**

ÖZET

Dünyada uşaqlar arasında cinayətkarlıq halları artmaqdadır. Son illər uşaqlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması və hüququ pozulmuş uşaqların cəmiyyətə yenidən qaytarılması üçün qanunlar və beynəlxalq müqavilələrlə bir çox tədbir görülmüşdür. Bu tədbirlərdən biri də uşaqlarda mənəvi dəyərləri gücləndirərək onları cinayətdən qorumaq səyləridir.

“Uşaqların müdafiəsi haqqında” Türkiyə Cümhuriyyətinin Qanununda cinayət hesab edilən bir əməli törədən uşaqlar üçün “cinayətkar uşaq yoxdur, cinayətə sövq edilmiş uşaq var” prinsipinə uyğun olaraq, “cinayətin qurbanı olan uşaq” tərifindən istifadə olunur.

Tədqiqatımızda insanın dünyaya gələndən on səkkiz yaşınadək olan müddətdə fərdi inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır. Araşdırmada Türkiyə Cümhuriyyəti Mənəvi Məsləhət və Rəhbərlik Xidmətinin cinayətə təhrik edilən uşaqların yenidən cinayət törətmələrinin qarşısının alınması istiqamətində müsbət nəticələr əldə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, mənəvi-dini müşavirliyin uşaqlara mənəvi dəstək verəcəyi və onların yenidən cinayət törətməsinin qarşısını alacağı, reabilitasiyasına kömək edəcəyi qənaətinə gəlinmişdir.

Janan Fidanjan and Jengiz Mursal
**CONTRIBUTIONS OF SPIRITUAL COUNSELING AND GUIDANCE
 TO CHILDREN DRIVEN TO CRIME**

ABSTRACT

Child delinquency rates are increasing worldwide. In recent years, many measures have been taken with laws and international agreements to prevent crime in children and reintegrate delinquent children into society. One of these measures is the efforts to purify the child from crime by strengthening the moral values of the child.

For children who commit an act that is considered a crime, the definition of a juvenile delinquent is used in the Child Protection Law, in line with the principle of “there is no criminal child, there is a child who has been pushed into crime, there is a child who is a victim of crime”.

In our study, individual developmental stages from the birth of the individual to the age of eighteen were examined. In the research, it has been determined that the Spiritual Counseling and Guidance Service provides the children who are driven to crime with positive moral behaviors that will prevent them from repeating the crime. In addition, it has been concluded that Spiritual-Religious counseling and guidance methods will provide moral support to the child and contribute to his/her not reoffending and rehabilitation.

TOLERANTLIQ PROBLEMİ FƏLSƏFİ FENOMEN KİMİ

Gülçin MEHDİYEVA,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya

İstitutunun İslam fəlsəfəsi

şöbəsinin dissertantı

AÇAR SÖZLƏR: *tolerantlıq, sosial-fəlsəfi təhlil, sivilizasiya, mədəniyyət, sosiallıq, integrasiya, dözümlülük, tolerantlıq subyektləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *толерантность, социально-философский анализ, цивилизация, культура, социальность, интеграция, терпимость, субъекты толерантности.*

KEY WORDS: *tolerance, socio-philosophical analysis, civilization, culture, sociality, integration, tolerance, subjects of tolerance.*

Giriş

Tolerantlıq fundamental kateqoriya kimi Avropa dəyərləri sisteminə Yeni dövrdə daxil olmuş, dini dözümlülük, dini azadlıq və vicdan azadlığı prinsiplərində öz ifadəsini tapmışdır. Tolerantlığın elementləri hələ qədim yunan sofistləri və stoiklərinin hüquq doktrinasında, Aristotelin təlimlərində, orta əsr ilahiyyatçıları Akvinalı Fomanın və Avreli Avqustinin əsərlərində, İntibah dövrü kantonistlərinin (Fransisko de Vitoriya, Fr.Suares) traktatlarında, protestant hüquqşünası və müasir beynəlxalq hüququn yaradıcısı Hüqo Qrotsinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüququn banisi təbii hüququ tolerant dünya nizamını yaratmaq üçün vasitə kimi görürdü.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsiplərindən biri, həmçinin sosial fəlsəfənin problemlərindən olan “tolerantlıq” fenomeninin etimologiyasına nəzər saldıqda onun latın dilində “dözmək” mənasını verən “tolero” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu termin vasitəsilə insan və ya hadisələrin dözümlülüyünün hüdudları və meyarları ideyası ifadə olunur” [1, s.56].

Tolerantlıq yad fikirlərə, etiqadlara, davranışlara dözümlülüüyü bildirir. Maltalı tədqiqatçı K.Ueyn belə nəticəyə gəlmişdir ki, tolerantlıq “təkcə başqa adamların əqidəsinə və əməllərinə deyil, yad etnik qrupların nümayəndələrinin özünə də hörmət etməkdir” [2, s.15]. Bu fikir B.Z.Vulfovun mövqeyinə yaxındır. Belə ki, Vulfov tolerantlığı “insanlığın (və ya qrupların) başqa mentalitetə və ya həyat tərzinə məxsus insanlarla (birliklərlə) yanaşı mövcud olmaq qabiliyyəti kimi” [3, s.12] başa düşür. Müəllif bu qabiliyyətin hər insanda sosial mövcudluq kimi formalaşdığını qeyd edir.

Bu fenomen çoxmillətli və müxtəlif dinli dövlətlər üçün xüsusilə aktualdır. Çünki dözümlülüüyün obyektləri konkret etnos və konfessiyaların nümayəndələri, yaxud bütövlükdə etnoslar və dinlərdir.

Tolerantlıq fenomenini aşağıdakı kimi çoxtərəfli mövzu şəklində səciyyələndirmək olar:
- Sosio-mədəni sistem dəyəri, şəxsiyyətin fəal məqsədini əks etdirən aktual davranış yönümü kimi;

- Sosio-mədəni qruplarda həmrəyliyi təmin edən, insan fəaliyyətinə rəhbərlik edən prinsip kimi;

- Qarşılıqlı sosial münasibətlərin norması kimi;

- Şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətini stimullaşdıran ideal kimi.

Məqalənin məqsədi tolerantlıq problemini fəlsəfi fenomen kimi araşdırmaqdır.

İşin metodologiyası və tədqiqat əsası. Məqalənin tədqiqat əsasını müxtəlif ölkə alimlərinin fəlsəfi əsərləri təşkil edir.

Məqalədə kompleks fəlsəfi, antropoloji yanaşma, müqayisəli və aksioloji tədqiqat metodları tətbiq olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi problemin qoyuluşuna müəllif yanaşması ilə müəyyən olunur:

- tolerantlıq anlayışı fəlsəfi kateqoriya kimi müəllif tərəfindən əsaslandırılmışdır;

- tolerantlıq fenomeninin məzmunu sosiallaşmanın hərəkətverici qüvvəsi kimi şərh olunmuşdur.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, tolerantlıq fenomeni fəlsəfi-elmi bilik istiqamətində kompleks tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, onun materialından gənclərin tərbiyəsində istifadə oluna bilər.

1. Tolerantlıq anlayışının məzmunu və tipologiyası. Tolerantlıq termini dünyanın müxtəlif xalqlarının dillərində oxşar işlənməsə də, hər bir dildə özünün spesifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir: “1) Tolerantlıq ingilis dilində “tolerance” şəklində olub, dözümlülükə yanaşı, “yola vermək” mənasını da ifadə edir; 2) ispan dilində “tolerancia” öz ideya və rəyindən fərqli olanların qəbul edilməsi üsulu; 3) fransız dilində “tolerance” başqalarının düşüncə və əməllərinə yol verilməsinə münasibəti bildirir; 4) Çin dilində “kuan rong” digərlərinə münasibətdə alicənablıq, mərdlik nümayiş etdirməkdir; 5) ərəb dilində başqalarına qayğı, mərhəmət, dözümlülük göstərməkdir; 6) rus dilində dözümlülük mənasında işlənən bu anlayış başqalarının rəyi ilə razılaşmaq, mövcudluqla barışmaq mənasını da bildirir” [4, s.2].

Tolerantlıq fenomeni bir çox humanitar elmlərin, o cümlədən fəlsəfənin tədqiqat obyektidir. Elmi dövriyyəyə “tolerantlıq” terminini ingilis immunoloqu P. Medovar daxil etmişdir.

Elmi ədəbiyyatda tolerantlığın aşağıdakı tipləri göstərilmişdir:

1) Gender tolerantlığı; 2) Yaş tolerantlığı; 3) Təhsil tolerantlığı; 4) Millətlərarası tolerantlıq; 5) İrqi tolerantlıq; 6) Coğrafi tolerantlıq; 7) Siniflərarası tolerantlıq; 8) Fizioloji tolerantlıq; 9) Siyasi tolerantlıq; 10) Marginal tolerantlıq; 11) Dini tolerantlıq.

Rusiyalı tədqiqatçı A.Q. Asmolov ““tolerantlıq” anlayışının məzmununda üç aspekti fərqləndirib: onlardan biri möhkəmlilik, ikincisi dözümlülük, üçüncüsü yola verməkdir” [5, s.7].

Bütün müasir millətlər dini, siyasi və mədəni münasibətlərdə daha plüralistdirlər. Ənənəvi birliklər və cəmiyyətlər mədəniyyətlərdəki, dinlərdəki fundamental ənənələr hesabına öz vəhdətini qoruyub saxlaya bilirlər. Mədəni və dini plüralizmin inkişaf etdiyi ölkələrdə

tolerantlıq daha güclü olur. Sosio-mədəni məkanda eyni zamanda baş verən integrasiya və dağılmanın dialektik prosesi müasir sosio-humanitar diskursun bütün səviyyələrində tolerantlıq problemini aktuallaşdırır.

Tolerantlıq fenomeni etik-dini, sosial-siyasi və etik-fəlsəfi rakurslardan dərk və qəbul edilir. Dialogizm, dialoji refleksiyalara əsaslanan tolerantlıq fenomeni başqalarına hörmət və özgələrin qəbul edilməsi baxımından dəyər mahiyyəti kəsb edərək onlar vasitəsilə açılır. V.A.Lektorski “Tolerantlıq, plüralizm və tənqid haqqında” məqaləsində “tolerantlıq” anlayışının müəyyən edilməsinin və mənalı məzmununun aktuallığını ardıcıl olaraq ifadə etmişdir. O, “tolerantlıq” anlayışının dörd izahını vermişdir:

- “Laqeydlik. Liberal siyasi əsasa malikdir. Onun fikrincə, bütöv cəmiyyətin problemləri insanlar arasındakı müxtəlifliyin mövcudluğundan daha vacibdir;

- Qarşılıqlı anlaşmanın mümkünsüzlüyü. Bizi başqa bir mədəniyyət və ya davranış dərk edə bilməz, ona görə də biz ona qarşı əvvəldən düşmən mövqeyində olmamalıyıq;

- Başqalarının zəif tərəflərinə qarşı çıxmaq;

- Öz təcrübələrini və vacib dialoqları genişləndirmək” [6, s.46].

Deməli, tolerantlıq ya başlangıç mövqə, ya da öz-özlüyündə dəyərli, iştirakçıları qane edən və onlara dəstək verən münasibətlər forması ola bilər. Bu halda tolerantlıq Lektorskinin təsnifatının birinci variantında, müxtəlif ölkələrin, xalqların və fərdlərin maraqlarının müxtəlifliyini qəbul edən demokratiyanın həyata keçirilməsinin minimum şərti, hamıya dair qəbul edilmiş etinasızlıq kimi başa düşülür. Təkmədəniyyətliliyə və qeyri-demokratik siyasi sistemlərə xas olan “özgə” mədəniyyətlərə və siyasi sistemlərə qarşı dözümsüzlükdən demokratiyaya və multikulturalizmə keçid zamanı sadəcə tolerant münasibətlərə deyil, digər ölkələrə, etnoslara, onların mədəniyyətlərinə, xüsusiyyətlərinə və açıqlığa da üstünlük verilməlidir.

2.Tolerantlıq fenomeninin sosio-mədəni mahiyyəti. XX əsrin sonları-XXI əsrin əvvəllərində mədəniyyətlərin, dinlərin qlobal transformasiyalarının intensiv qarşılıqlı əlaqəsinin təsiri altında tolerantlıq anlayışı sosial-mədəni və siyasi cəhətdən dəyərləndirilir. Tolerantlığın ümumi mədəni və dini dəyər kimi bərqərar olması zamanı başqa mədəniyyətlərə və dinlərə hörmət münasibəti formalaşır. Şübhəsiz ki, bu, cəmiyyətin inkişafında mühüm birləşdirici rol oynayır. Tolerantlıq həmişə dialoq təcrübəsilə əlaqədardır. Onun subyektivi ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, həm də sosio-mədəni birliklərdir. Aydındır ki, fanatik terrorçulara, amansız qatillərin qanlı əməllərinə qarşı dözümlülük qeyri-mümkündür. N.Fedotova tolerantlığın dinc, konstruktiv yönümünü və dialoqa hazır olduğunu dəstəkləyərək onu belə müəyyən edir: “Bu, əxlaqdan fərqlənməyən, başqalarının haqlı mənafeələrinin qanuniliyinin tanınmasını və təcrübəsinin açıqlığını, dialoqa hazır olmasını genişləndirməkdir [7, s.134]. Müəllif haqlı olaraq problemin legitimliyinə və mənəvi aspektinə istinad edir. Çünki sosioloji tədqiqatların nəticələrinə görə, postkommunist ölkələrində tolerantlıq müsbət təzahürləri ilə yanaşı, nisbətən mənfi şəkildə də özünü göstərir.

Belarusiyalı alim O.V.Kurbaçova bildirir ki, “tolerantlıq məhz mədəniyyətlərarası (eyni zamanda dinlərarası – G.M.) dialoq kimi çıxış edir. Lakin dialoq zahiri, mexaniki deyil,

tənqidi olmalıdır” [8, s.16]. Müəllif tənqidi dialoq dedikdə həm özünün, həm də başqasının mədəniyyətinə və dininə hörməti, özünün və yad mövqelərə tənqidi yanaşmanı nəzərdə tutur.

Dialoqu müasir sivilizasiyanın gələcək taleyi, ayrılmaz elementi hesab edirlər. Bəşəriyyətin birgə yaşayışı, yeni paradıqların reallaşması dialoq fəlsəfəsindən asılıdır. “Bütün bunların açarı isə məhz dialoq fəlsəfəsində sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası, insanlararası, xüsusilə dinlərarası dialoq fəlsəfəsindən keçir və orada gizlənmişdir” [9, s.49]. Müəllif dialoq fəlsəfəsinin yüksək mədəniyyət, şüur, etiqad prinsiplərinin dərin qatlarında gizləndiyini qeyd etmişdir.

Müasir fəlsəfədə zorakılıq, müharibə və sülh problemlərini tədqiq edən A.A.Hüseynov haqlı olaraq bildirir ki, “zorakılığın lehinə heç bir mənəvi arqument yoxdur və buna baxmayaraq, zorakı aksiyalar həmişə mənəvi aktlarla müşayiət olunur” [10, s.27]. Məhz buna görə də dünya problemlərinin mahiyyətinin qeyd-şərtsiz dərk olunması və zorakılığın məqsədə nail olmaq üçün “səmərəli üsul” kimi əsaslandırılması ilə əlaqədar ictimai qarşılıqlı münasibətlərin bütün sahələrində tolerant mövcudluğun anlaşılması məsələsi kəskin şəkildə gündəmə gəlir.

İnsanın mövcudluğu problemi həmişə ontoloji cəhətdən açıqdır və hər hansı əmrlər, sistemlər, qanunlar insanı, dünyanı pislikdən və özbaşnalıqdan qoruya bilməz. “İnsanın tolerant identikliyi problemi yuxarıda göstərilən çağırışlar, təhdidlər və bəyanatlar kontekstində S.A.Smirnov tərəfindən müəyyən edilmişdir” [11, s.72]. Yeni, qlobal şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün nümunəvi, real təcrübə əldə etmək lazımdır. Nəticədə, müəllif tolerantlığın davamlı sülh və ədalət dəyəri kimi yeni bir şəkildə şərh edilməli olduğunu düşünür. Bir insanı sosial-mədəni şəxsiyyət olaraq yeni dövrə, nəsildən-nəslə keçirən, onun daxili azadlığını qoruyan tolerantlıqdır. Bu baxımdan, müəllif tolerantlığın ontoloji əsaslarının təhlilinin perspektivli və olduqca nəzəri cəhətdən əsaslandırıldığına inanır.

Məlum olduğu kimi, bəzi cəmiyyətlər dağıdıcı amillərə yalnız güclə müqavimət göstərməyə qadirdir. Bu cür cəmiyyətlər aşağıdakı dəyər yönümlərini: kömək etməyə hazır olmağı, xeyirxah olmağı və sairəni inkişaf etdirirlər. İnsanlar öz aralarındakı münasibətlərin real sistemə daxil edilmiş müxtəlif davranış modellərində milli adət-ənənələrlə bağlı tarixi təcrübəni sonrakı nəsillərə ötürürlər. Lakin ənənəvi cəmiyyətdə qrup daxilindəki inteqrasiya kənardakı dağıdıcı amillərə qarşı durur. Burada “başqasının” düşmən obrazı “özünükülər”lə birləşmək vasitəsi kimi istifadə olunur. V.İ.Qaraca belə qənaətə gəlir ki, “tolerantlıq ideyası dözümlülük şüurunun formalaşması problemindən kənara çıxır və onu dini ədavətin əleyhinə təsirli vasitə yaradan tolerant cəmiyyətin formalaşması prosesi ilə əlaqələndirir. Bu isə müxtəlif mədəniyyətlərin, dini ənənələrin, siyasi və dünyagörüşlü plüralizmin ahəngdar birgəyaşayış şəraitini təmin” [12, s.21]. Deməli, tolerantlıq fenomenini qəbul etmə, hörmət, dialoqa hazır olma, anlaşma, dinlərarası, millətlərarası, mədəniyyətlərarası və insanlararası qarşılıqlı əlaqənin ən mühüm forması kimi səciyyələndirmək olar. Buna baxmayaraq, psixoloji, sosioloji və fəlsəfi təriflərdə tolerantlıq laqeydlik kimi müəyyən edilmir. Tolerant münasibət öz-özlüyündə digərinin və başqalarının mövcudluğu hüququnun tanınmasıdır. Bununla belə, 1948-ci il BMT-nin İnsan Haqları Bəyannaməsində təsbit edilmiş demokratik qurumların sabitliyinin, insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, insana hörmətin, iqtisadi və maliyyə sahəsində

əldə olunan uğurların yalnız tolerantlıq xüsusiyyətinə malik olması ciddi təhlükə yaradır. Demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında və beynəlxalq sənəddə - BMT Nizamnaməsində göstərilən fərqli xalqların ədalətli və dinc yanaşı yaşamaq hüququ, praktikada dözümsüz hakim rejimlərə qarşı güc tətbiq edilməsi üçün mənəvi dəlilləri əsaslandırmağa səbəb olur. Beynəlxalq hüququn, sülhün, beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsip və normalarının pozulmasının nəticələri bu konkret tarixi vəziyyətdə hələ ki dərk edilməmişdir, lakin “ikili standart” prinsipinin güclülər üçün məqbul olduğu halda tolerantlıq metodları ilə demokratiya və dözümlülük mühitinin yaranmasında çətinliklərlə üzləşmək olar. A.Xeller yüksək əxlaqdan danışarkən müasir insanın mənəviyyatını nəzərdə tutur. Elm dünyanın dərkində həqiqətin təminatçısı kimi dini əvəz edərək ciddi dəyişiklik baş verir

Tolerantlıq bütün bu sosial münasibətlərdə humanizm, demokratizm, dünyagörüşü yetkinliyi, vətəndaş məsuliyyəti və fəallıq, milli özünüdərk, yüksək mədəniyyət səviyyəsi olub, həm də çoxmədəniyyətlik əlaməti kimi çıxış edir. Tolerantlığın əhəmiyyətli səciyyəsi kimi aşağıdakıları göstərirlər:

- “Fərqli fikir, siyasi, dini, etnik və digər baxışlar aləmində müxtəlifliyin bərabərhüquqlu və yol verilən mövcudluğunun qəbul edilməsi;

- Başqa insanların hüquq və azadlıqlarının qəbul edilməsi;
- Yad fikirlərə, etiqadlara və davranışlara hörmətlə yanaşma, dözümlü münasibət;
- İnsanlara öz fikirlərini açıq ifadə etməyə imkan yaradılması;
- Başqaları ilə dialoqa girmək və anlaşılıq olmaq əhval-ruhiyyəsi;
- Müxtəlif maraqların, rəylərin ahəngdarlığına nail olunmasına cəhd edilməsi, izah etmə və inandırma metodlarına üstünlük verilməsi;

- Başqa insanları öz fikirlərindən, etiqadlarından, davranışlarından çəkəndirmək məqsədilə güc, təzyiq vasitələrindən istifadəyə yol verilməməsi;

- Başqalarının dəyərlərinin müdafiə edilməsi, müasir cəmiyyətin plüralizm və müxtəlifliyin qəbul edilməsi” [13, s.20-21].

Deməli, tolerantlıq çox aspektli, müxtəlif sahəli anlayışdır. Tolerantlıqda sosial, dini, etnoslararası, millətlərarası, gender, şəxsiyyətlərarası aspektlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir sözlə, o, başqalarına, yadlara, digər mədəni-dini ənənələrə liberal, hörmətlə münasibətdir, unikal, özünəməxsus, ümumbəşəri səviyyədir.

Dözümlülüğü müasir dünyanın xilaskarı hesab edirlər. Bu dəyər digər dəyərlər kimi, səhvən mütləqləşdirilir və geniş təfsir olunur. Beləliklə, tolerantlığın qiymətləndirmə və münaqişələrin həlli, həmçinin zorakılığın qarşısının alınması vasitəsi kimi əhəmiyyəti onun həqiqi dəyərini müəyyən etmək baxımından diqqətəlayiqdir.

3.Tolerantlığın əsas prinsipləri. Müasir dövr bəşəriyyət qarşısında mövcud müxtəlifliyin vəhdəti vəzifəsini qoyur. Bu isə yalnız milli, dini müstəsnalığın inkar edilməsi əsasında mümkündür. Plüralizmin, mədəniyyətlərin, kiçik xalqların özünü dərk etməsinin inkişafı tolerantlığı, yad ənənələrə hörmətlə münasibəti zərurətə çevirir. Rusiyalı tədqiqatçı L.V.Bayeva tolerantlığın aşağıdakı prinsiplərini göstərir: “Birincisi, bu, açıqlıq, tolerantlıq dəyərlərini, onların ləyaqətini və səmərəliliyini təsdiqləyən, bəşəriyyət tarixində mövcud olan

klassik təlimlərə müraciət edilməsidir. İkincisi, bu, müxtəlif xalqların özəl xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq, əsas dəyərlər aləminin vəhdətinin axtarışı və əsaslandırılmasıdır” [14, s.5]. Bu o demək deyildir ki, müasir plüralizm dövrü avtomatik olaraq tolerantlıq zəmanəsinə çevrilmişdir. Öz ənənələrindən imtina etmək, tarixi əsasların kosmopolitlik xətrinə unudulması heç də tolerantlıq demək deyildir. Çünki tolerantlıq başqalarına, həm də digər xalqların yaddaşına hörmətin təzahürüdür.

Qlobal transformasiyalar dövründə tolerantlıq milli-mədəni identikliyin, özünəməxsusluğun, unikallığın, qorunmasını təmin edən güclü vasitədir. Amerikalı tədqiqatçı Maykl Uoltser özünün məşhur “Dözümlülük haqqında” əsərində dözümlülüyə şərait yaradan beş tolerant rejimi fərqləndirir: “1. Çoxmillətli imperiyalar; 2. Beynəlxalq birliklər; 3. Konservativ tipli quruluşa malik ölkələr (Belçika və İsveçrə); 4. Fransa tipli milli dövlətlər; 5. Mühacir cəmiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi dövlətlər (ABŞ)” [15, s.25]. Göründüyü kimi, müəllif göstərir ki, beynəlxalq aləmdə tolerantlığın obyektivi suverenliyə malik olan ayrı-ayrı dövlətlər ola bilər.

Ümumbəşəri miqyasda tolerant şüurun inkişafına əngəl olan amillərdən biri qarbləşmə, Qərbin mədəni ekspansiyasıdır. Yurgen Habermas beynəlxalq hüququn aktorları arasındakı münasibətlərin hüquqi nizamlayıcısının inkişafı vektoruna dair mülahizəsində qeyd edir ki, “problem, ümumiyyətlə, millətlər arasında ədalətin mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyündə deyil, hüququn bu cür ədalətə uyğun olub-olmamasındadır” [16, s.12]. Liberal və qlobal fəvqəldövlətin beynəlxalq hüquq prosedurlarını öz mənəvi arqumentləri ilə əvəz etdiyi aktorların arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsində müasir beynəlxalq hüququn real rolu nədən ibarətdir? Beynəlxalq münasibətlərin konstitusiyaya layihəsini həyata keçirmək hüququna malikdirmi? Ədalətli ictimai nizamın Kant və Şmit layihələrini nəzərdən keçirərkən, müqayisə edərkən, filosof mübahisələrin nizamına salınmasının beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin pozulmasının real mənzərəsini qeyd edir. O, belə qənaətə gəlir ki, BMT-nin kiçik effektivliyi və onun səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməsi dünya nizamının konstitusiyaya quruluşu layihəsinin başlanğıc şərtlərindən imtina etmək üçün yetərli səbəb deyildir. Bu, tolerantlığın normalarla müəyyən edilməsinin bəyan edilmiş probleminin hüquqi təbəqəsidir və milli hökumətlər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin yalnız əhəmiyyətinə görə deyil, həm də beynəlxalq qanunun müddəalarına uyğun olaraq, millətlərin, xalqların və dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması millətlərin birliyi dövründən bəri ən yaxşı sərvət elan olunmuş və 1928-ci ildən etibarən Brian-Kelloq paktında təsbit edilmişdir.

Bəzən tolerantlıq fərdi şüurun səciyyəsi, şəxsiyyətin xüsusiyyəti, müəyyən tərbiyə ilə əldə olunan keyfiyyət kimi nəzərdən keçirilir. Həqiqi tolerantlıq öz əhəmiyyətli fərdi və qrup fərqləri əsasında dəyər mühakiməsindən imtina edilməsindən ibarətdir. Bunlar zahiri sima, milli xarakter xüsusiyyətləri, mədəni şərtlənmiş davranışlardır. “Həqiqi tolerantlıq inkişaf etmiş şəxsiyyətin dəyərli keyfiyyətidir. Daha doğrusu, fədakarlıq naminə belə şəxsiyyətlər digərlərinin alçaldılmasını istəmirlər. Eyni zamanda, bu keyfiyyət ideologiya, ünsiyyət və davranış sahələrində mənfi hadisələrə təbii, sağlam nifrəti tələb edir” [17, s.11].

Fəlsəfə tarixində toleranlığa dair aşağıdakı nəzəriyyələr mövcud olmuşdur:

1. Naturalist nəzəriyyə;
2. Psixanalitik versiya;
3. Toleranlığın kommunikativ versiyası;
4. Toleranlığın etik-aksioloji versiyası.

Sosio-humanitar ədəbiyyatda toleranlığın təhlilinə dair müxtəlif yanaşmalar olduğundan bəhs edilir. Toleranlığın sosial-fəlsəfi təhlili üçün ən məhsuldar olan sivilizasion, ekzistensial – fenomenoloji və antropoloji yanaşmalarla sıx bağlı olan sosio-mədəni problemdir. Sosio-mədəni yanaşmaya görə, cəmiyyət mədəniyyət və sosiallığın vəhdəti kimi tədqiq olunur. Ayrılmaz triada – şəxsiyyət, cəmiyyət və mədəniyyət bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu yanaşma cəmiyyətdə toleranlıq prinsipləri ilə inteqrasiya proseslərini qarşılıqlı əlaqədə araşdırır. Düzümlülük sosio-mədəni norma kimi yalnız müxtəlif mədəniyyətlərin vəhdətdə mövcudluğunu təsdiq etmir, həm də toleranlıq subyektlərini ümumi dəyərlərin axtarışına yönəldir. Sosial-fəlsəfi fikirdə toleranlığın genezisinin təhlilinin gedişində holizm və nominalizm konsepsiyaları aşkar olunmuşdur. Toleranlığın holizm aspektində mənəvi əsasda bəşəriyyətin vəhdətinə inteqrasiya baş verir. Nominalizm aspektində toleranlıq prinsipinin əsas vəzifəsi şəxsiyyətin azadlığının formalaşdırılmasıdır.

Nəticə

Elmi ədəbiyyatda toleranlıq fenomeninin təfsiri əsas fəlsəfi anlayış kimi təqdim olunmuş, müxtəlif sistemlərin mövcudluğu şəraitində insan, millət, eləcə də xalq arasındakı toleranlığın dəyəri ilə identikliyin aktuallığı problemi diqqətə çatdırılmışdır. Burada bəşəriyyətin qarşısında duran “dünya problemləri” adlı fənlərarası tədqiqat paradigması göstərilmişdir. Beynəlxalq hüquq, sosial fəlsəfə, politologiya, sosiologiya kontekstində dünyaya və insana dair yeni təhdidlər qeyd edilmiş, qloballaşma dövründə müasir fəlsəfi biliklərin rolu göstərilmişdir.

İlk baxışda toleranlıq ideyası kifayət qədər sadə görünür, əslində isə o, ilkin ciddi şərtlərdən irəli gəlir. O, bir sıra prinsipial fəlsəfi məsələlərlə - insanın dərk edilməsi, onun kimliyi, idrakı və qarşılıqlı anlaşma imkanları, hüdudları ilə bağlıdır. Toleranlıq haqqında diskussiyaların aktuallığı, ilk növbədə, sivilizasiyalararası əlaqələrin ontologiyasında ildən-ildən daha parlaq şəkildə təzahür edən düzümsüzlüklə, bir tərəfdən qloballaşma proseslərinin və solumların lokal mənsubluğu, digər tərəfdən, mədəni müxtəlifliyin artması və onun inteqrasiya, “demokratik və ədalətli” standartda uyğunlaşmaq istəyi ilə, ikinci növbədə isə, bəzən toleranlığın paradoksal tərifləri, bununla belə, tədqiqatçıların sosial-mədəni eyniliyi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Библер В.С. От наукоучение к логике культуры: два философских введения в 21 век. Москва: Политиздат, 1991, 412 с.
2. Уейн К. Образование и толерантность // Высшее образование в Европе, 1997, № 2, с. 14-28.
3. Вульф В.З. Воспитание толерантности: сущность и средства // Внешкольник, 2002, № 6, с. 12-16.
4. Сультеев Д. Единство разных (к Международному дню толерантности) // Воспитание школьников, 2008, № 9, с. 1-12.
5. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. Москва: Политиздат, 2002, 210 с.
6. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии, 1997, № 11, с. 46-54..
7. Хеллер А. Два столпа современной этики // Вопросы философии, 2004, № 3, с. 27-37.
8. Курбачёва О.В. Концептуально-теоретическое осмысление феномена толерантности: историко-философский экскурс // журнал Беларускаго Государственного университета. Философия. Психология, 2017, № 2, с. 12-16.
9. Zeynalov Ş.Ə. Dialoq fəlsəfəsi. Bakı: Avropa, 2017, 304 s.
10. Гусейнов А.А. Возможно ли моральное оправдание насилия? // Вопросы философии, 2004, № 3, с. 19-27.
11. Смирнов С.А. Бытие свободы или проблема культурной идентичности в ситуации онтологического перехода // Вопросы философии, 2004, № 6, с. 58-85.
12. Гараджа В.И. Толерантность и религиозная нетерпимость // Философские науки, 2004, № 3, с. 18-32.
13. Смольянинова О.Г. и другие. Теория и практика развития толерантности средствами поликультурной образовательной платформы. Сибирского федерального университета / отв. ред. О.Г.Смольянинова. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2016, 106 с.
14. Баева Л.В. Толерантность: идея, образы, персоналии. Астрахань: Издательский дом «Астарханский университет», 2009, 217 с.
15. Уолцер М. О терпимости. Москва: Акт, 2000, 221 с.
16. Хабермас Ю. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту // Вопросы философии, 2004, № 3, с. 12-19.
17. Толерантность как атрибут современной жизни: понятие и принципы формирования. Тула: ГОУ ДПО ТО , 2017, 208 с.
18. Федотова В.Г. Глобализация и терроризм // Космополис, 2003, № 3(5), с. 133-147.

Гюльчин Мехдиева

**ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ФИЛОСОФСКОГО
ФЕНОМЕНА
АННОТАЦИЯ**

В статье анализируется проблема толерантности с социально-философской точки зрения. Вводная часть работы затрагивает ее цель, методологию, научное новаторство, теоретическое и практическое значение, содержание и типологию концепции толерантности, теории толерантности, социокультурную сущность и принципы. Современные демократические общества требуют свободного самовыражения, понимания различных культурных и религиозных традиций, толерантных философских учений, сотрудничества между странами и народами, формирования толерантного сознания. В статье также подчеркивается существование экономических, антропологических, психологических, синтетических или комплексных подходов.

Gulchin Mehdieva

**THE PROBLEM OF TOLERANCE AS A PHILOSOPHICAL
PHENOMENON
ABSTRACT**

The article analyzes the problem of tolerance from a socio-philosophical point of view. The introductory part of the work touches on its purpose, methodology, scientific innovation, theoretical and practical value, content and typology of the concept of tolerance, theory of tolerance, socio-cultural essence and principles. Modern democratic societies require free self-expression, understanding of various cultural and religious traditions, tolerant philosophical teachings, cooperation between countries and peoples, the formation of a tolerant consciousness. The article also highlights the existence of economic, anthropological, psychological, synthetic or complex approaches.

TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMSÜZLÜK: CƏMİYYƏTDƏ TOLERANTLIĞIN ROLU

Səfər SƏFƏRLİ,

*Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin Xarici əlaqələr
şöbəsinin məsləhətçisi*

AÇAR SÖZLƏR: *münaqişə, sülh, tolerantlıq, mədəni dialoq, həmrəylik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *конфликт, мир, толерантность, культурный диалог,
солидарность.*

KEYWORDS: *conflict, peace, tolerance, cultural dialogue, solidarity.*

XX əsrdə elm və texnikanın inkişafı nəticəsində yeni dünya nizamının yaranması ilə müharibələrin azalacağına və silahlı mübarizəyə ehtiyac qalmayacağına ümid edilirdi. Lakin getdikcə bunun əksi baş verməyə başladı. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların yaranmasının əsas məqsədi ədalət və sülhü bərqərar etmək olsa da, bir çox hallarda müharibələrin, beynəlxalq terrorizmin, mütəşəkkil cinayətkarlığın və milyonlarla insanın qaçqın düşməsinin şahidi olduq. Baş vermiş silahlı münaqişələr minlərlə insanın həyatını itirməsinə səbəb olur. Bununla belə, hər il müharibələrə, silahların hazırlanmasına və alınmasına milyardlarla vəsait xərclənməkdədir.

Bir tərəfdən müsbət qarşılanan qloballaşma və inteqrasiya, digər tərəfdən dini və etnik zəmində münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Xalqlar, etnik qruplar mədəni və mənəvi dəyərlərini itirir və ya onları qlobal dəyərlər əvəzləyir. Əsrlərlə tarixi olan adət-ənənələr sürətlə əriyir. Belə olan halda xalqlar adətən əsas dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışır. Lakin bütün xalqların ortaq qorumalı olduğu ümumi dəyərlərdən biri tolerantlıqdır. Təəssüf ki, qloballaşmanın sürətlənməsi tolerantlığın da zəifləməsinə təsir edir. Buna görə də XXI əsrdə dini və etnik zəmində münaqişələrin sayı orta əsrlərdəki ilə bərabərləşib [1, s.8-14].

Tolerantlıq günümüzün ən çox müzakirə edilən mövzularındandır. Bəşəriyyətin gələcəyi tolerantlığın necə və hansı səviyyədə bərqərar olmasından asılıdır. Dünyada mövcud olan müxtəlif məzhəblər, millətlər, mədəniyyətlər bir arada yaşamağa, bir növ, məcburdurlar. Belə olan halda bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün uyğun bir mexanizm gərəklidir. Qanunların tətbiqi bu münasibətlərin normal irəliləməsinə kifayət etmir. Buna görə də cəmiyyət mədəniyyət və sülh prinsiplərindən qaynaqlanan tolerantlıq xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Bu gün qloballaşan dünyanın tolerantlığa daha çox ehtiyacı vardır. Mədəniyyətin mühüm elementi olan tolerantlıq ictimai vəhdətin zəruri şərti kimi qəbul olunur [2, s.6-8].

İslam dinində də tolerantlıq prinsiplərinə xüsusi önəm verilir. Belə ki, Allah Qurani-Kərimdə buyurur: “...Biz səni onların üzərində gözətçi qoymamışıq və sən onların vəkili də deyilsən!” [“Ənam”, 107; “Ali-İmran”, 20]; “Hər kəsin qazandığı günah ancaq özünə aiddir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz” [“Ənam”, 164]. Bu ayələrdən də

göründüyü kimi, Uca Yaradan insanları bir-birinə qarşı qəzəbli, dözümsüz olmaqdan çəkindirir.

İslama görə, tolerantlıq müxtəlif inancılı insanlar arasında bir körpüdür. **“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıncadan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...”** [“Hucurat”, 13]. İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. Tolerantlıq həm də vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaq prinsipidir.

XXI əsrdə getdikcə artmaqda olan zorakılıq və zülmün miqyası bəşəriyyəti çıxılmaz vəziyyətə salır. Sivilizasiyaların məhv olma təhlükəsi bəşəriyyətə sülh və tolerantlıqdan başqa çıxış yolu qoymur. Keçən əsrdə müharibə və dözümsüzlük bütün sferalarda insanlıq üçün ən böyük təhlükə idi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə 200-dən çox genişmiqyaslı müharibə və silahlı qarşıdurma, totalitar və antidemokratik rejimlərin zülmü, hakimiyyət uğrunda mübarizələr və soyqırımını 300 milyona qədər insanın ölümünə səbəb olmuşdu. Kütləvi qırğın silahlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsinin, dövlətlər arasında geniş müharibələrin qarşısı qismən alınsa da, bu silahların yayılması və istifadəsi riski hələ də qalmaqdadır.

İrqiçilik, soyqırımını və müharibə, daxili siyasi çəkişmələr və sosial təlatümlər olan qeyri-tolerant ölkələrdə sülh və tolerantlıq ideyalarının yayılması və belə bir dəyərin formalaşması olduqca əhəmiyyətlidir. İnsanın həqiqi azadlığı tolerantlıq dəyərlərinin qorunmasından asılıdır. Müharibə və dözümsüzlük bəşəriyyəti ortaq məzara aparır [3].

Sivilizasiya tarixini bu baxımdan araşdırdıqda aşağıdakı qəti nəticəyə gəlirik: bəşəriyyət müharibə və zorakılıqdan sülh və harmoniya mədəniyyətinə keçməlidir. Bu keçid nəticəsində hər bir fərdin və bütün cəmiyyətin mənəvi zənginləşməsi prosesi kimi sülh inkişaf etdirilməlidir. Nəticədə mövcud sülh ideyaları hər bir fərdin əxlaqi dəyərinə çevriləcək, fikir və düşüncə tərzini formalaşdıracaq, yaradıcı güc və bacarıqlarına, bütün digər fəaliyyətlərinə rəhbərlik edəcəkdir. Yalnız bu mədəniyyət sayəsində sivilizasiyanın məhv olmasının, qaranlığın və xaosun qarşısını almaq, sülh və sabitliyi təmin etmək, bəşəriyyətin inkişafı üçün şərait yaratmaq mümkün olacaqdır.

Dünyada 3000-7000 arası müxtəlif etnik və milli qrupların olduğu təxmin edilir. Bu qrupların əksəriyyəti muxtariyyətə və ya müstəqil dövlətə sahib olmağa can atırlar. Bu istəklər qarşıdurmaların, kütləvi köçlərin və müharibələrin yaranmasına səbəb olur. Fərdlər, icmalar və dövlətlər arasındakı gərginlik əksərən qərəz və dözümsüzlükdən qaynaqlanır. Dözümsüzlük sabitlik və sülh üçün təhlükədir [3].

Dinin tez-tez manipulyasiya və ya sui-istifadə edildiyi bir çox münaqişə vəziyyətində kimlik məsələsi düşmənçilik və zorakılığa haqq qazandırmaq üçün həddindən artıq şişirdilir və istifadə olunur. Belə ki, cəmiyyətlər özlərini başqalarından fərqləndirərək kimliyini müəyyənləşdirməyə meyillidirlər. Bu, müsbət nəticələrə səbəb ola biləcək təbii meyldir. Lakin bəzən də olur ki, hər hansı bir qrup özünü digərindən üstün hesab edir, yəni onlar Allah, tarix və ya tale tərəfindən seçildiklərini iddia edirlər. Tarix göstərir ki, heç bir qrupun, dinin, ideologiyanın və ya mədəniyyətin həqiqət, gözəllik və yaxşılıq üzərində inhisarı yoxdur. Müxtəlif millətlər və etnik qrupların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Daha yaxından nəzər saldıqda hətta bir çox dinlərin və mədəniyyətlərin çox sayda ortaq dəyər və qaydaları olduğunu görürük.

Etnik və mədəni baxımdan “qatı” fərdlər yetişdirmək fanatizmə, nifrətə, zorakılıq və müharibəyə səbəb ola bilər.

Müasir dünyada etnik, dini və sosial müxtəliflik hər yerdə mövcuddur. Bir tərəfdən dövlətləri və millətləri birləşdirməyə və transmilli qurumlar yaratmağa meyil görürük, digər tərəfdən isə millətlərin ayrılma meyilləri müşahidə edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 200-dən çox dövlətin yalnız 10%-i monoetnikdir. Etnik plüralizm azadlıq verir, lakin inteqrasiyanı təşviq etmir. Çoxmədəniyyətli və ya mədəniyyətlərarası cəmiyyət modellərində mövcud olan müxtəlifliyə münasibətdə sivil inteqrasiya ən çox arzu olunan təcrübə kimi görünür [4].

“Dözümlülük” anlayışı bir sıra mənalarda, eləcə də fəlsəfi mənada istifadə olunur. Bir söz kimi dözümlülük və ya tolerantlıq qədim dövrlərdə mövcud idi, lakin XVI əsrdə dini müharibələrin artması fonunda əsas fenomenə çevrildi [5, s.216-221].

Dözümlülük və ya tolerantlıq müxtəlif inancları, baxışları və digər xüsusiyyətləri ilə ictimai münasibətlərin bütün iştirakçılarının dinc yanaşı yaşamasının düsturudur. Bu anlayış sosial həyatın bütün müxtəlifliyi ilə harmonik, sabit, etibarlı və davamlı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmişdir. Əvvəla, tolerantlıq bütün fərdlərin, eləcə də qrupların bərabər hüquqlara malik olması deməkdir. İkincisi, hər bir fərd və qrup digər tərəfin fərqli fikir, düşüncə, iradə və davranış sahibi olma hüququnu tanıyır və qəbul edir. Dözümlülük bilik, açıqlıq, ünsiyyət, düşüncə, vicdan və inam azadlığı ilə inkişaf etdirilir. Dözümlülük fərqlilikdəki harmoniyadır. Yalnız mənəvi vəzifə deyil, həm də siyasi və qanuni tələbdir. Dözümlülük sülhü mümkün edən, müharibə mədəniyyətinin sülh mədəniyyəti ilə əvəz olunmasına kömək edən anlayışdır [4, s.13-16].

Bəzi insanlar tolerant olmağın insandan zəif inanc və ya hər hansı bir dəyər sisteminə bağlı olmamağı tələb etdiyini düşünürlər. Bu isə yanlış yanaşmadır.

Hər bir cəmiyyət və bəşəriyyət üçün ən vacib problemlərdən biri tolerantlıq anlayışını reallığa çevirməkdir. Tolerantlığın Əsaslarına dair Bəyannamədə tolerantlığı həyata keçirməyin hər bir insanın, qrupun və dövlətin mənəvi borcu və qanuni tələbi olduğu bildirilir. Lakin bu tələbi təkcə ifadə etmək onu gücləndirmək üçün kifayət deyil. Tolerantlığı düşüncə tərzinə, mənəvi dəyərə çevirmək üçün təhsil və tərbiyədən istifadə etmək, yəni tolerantlıq mədəniyyətini mənimsəmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq müxtəlif müzakirələrə yol açır [6, s.14].

Qərarlar qəbul edərkən dözümlülük mədəniyyətini mənimsəmiş fərdlər və sosial qruplar həmişə toplum prinsipini rəhbər tuturlar. Dözümlülük mədəniyyəti qüsursuz dözümlü davranışı ehtiva edən mənəvi qabiliyyət sistemidir. Bu cür davranış xarici amillərlə (məsələn, qaradərili bir insanı incitdiyinə görə mühakimə olunmaq qorxusu ilə) deyil, daxili mənəvi motivlərlə müəyyən edilir. Əxlaqlı bir şəxs əxlaq normalarını pozmaqdan (məsələn, yalan danışmaq, camaat üçün çılpaq çıxmaq) utandığı kimi, tolerantlıq mədəniyyətini mənimsəmiş bir insan da dözümsüz, təcavüzkar və zorakı olmaqdan utanır. Belə bir insan üçün dözümlülük onun (dolayısıyla qrupun) şüuruna və fəaliyyətinə rəhbərlik edən sevgi və dostluq kimi bir dəyər (obyektiv) halına gəlir.

Tolerantlığın bir sıra göstəricilərinə diqqət etmək yerinə düşər:

- Dil göstəricisi: Bəzi hadisələr və ya insanlar haqqında məlumat verərkən media qərəzli,

təhqiramiz və alçaldıcı münasibət göstərən söz və ya ifadələrdən istifadə etməkdən çəkinir. Əgər həmin ölkədə milli və dini azlıqlar varsa, azlıqların dillərinin qorunması və inkişafı təşviq olunur.

- Hüquqi bərabərlik göstəricisi: Tolerant cəmiyyətdə bütün üzvlər arasında hüquqi bərabərlik mövcuddur. Cəmiyyətin hər bir üzvü cinsiyyətindən, irqindən, milliyyətindən, dinindən, sosial təbəqəsindən və s. asılı olmayaraq, ictimai müavinətlərdən istifadə etməklə yanaşı, hökumətdə və ya ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etmək imkanına, bərabər hüquq və azadlıqlara malikdir. Dözümlülüyün göstəricisi olaraq, hüquqi bərabərlik, eyni zamanda rəngi, dili və s. kimi fərqlərdən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün qanun qarşısında bərabər dərəcədə məsuliyyət deməkdir.

- Sosial göstərici: Tolerant cəmiyyətdə sosial münasibətlər ictimai razılığa, köməyə və insan ləyaqətinə qarşılıqlı hörmətə əsaslanır. Belə cəmiyyətdə hər hansı sosial-mülkiyyət qütbləşməsinin qarşısını almaq üçün bütün üzvlərin minimal sosial tələbləri yerinə yetirilməlidir.

- Siyasi göstərici: Tolerant cəmiyyətdə siyasi ideologiyalar zorakılığı müdafiə etmir, siyasi proseslər daima konstruktiv və demokratik xarakter daşıyır. Qərarlar qəbul edərkən siyasi çoxluq azlığın rəyini nəzərə alır. Bu məqsədlə demokratik ölkələrdəki qanun siyasi azlıqların hüquqlarını ifadə edir.

- Milli azlıqların status göstəricisi: Tolerant cəmiyyətdə milli azlıqların mədəni bütövlüyünün və dillərinin qorunmasını təmin etmək üçün şərait yaradılır. Milli ləyaqət və hüquqlara hörmət mühiti mövcuddur. Güclü və tolerant xüsusiyyətlərə sahib olan dominant millət cəmiyyətdəki digər etnik qrupların öz dil və mədəniyyətlərini qorumalarına kömək edəndir. Tolerantlıq mədəniyyətində müxtəlif xalqların etnik, dil və mədəni xüsusiyyətləri, eləcə də dərəcələrinin rəngi qarşıdurmanın və ya münaqişənin mənbəyi ola bilməz.

- Dini göstərici: Dözümsüzlük ən çox dini zəmində inkişaf edir. Səbəbi bəzi dinlərin və inancların digər dinlərin nümayəndələrinə qarşı barışmaz münasibətidir. Tolerant cəmiyyətdə dinə münasibətindən asılı olmayaraq bütün insanlar bərabər hüquqlara malikdirlər. Vətəndaşların hüquqlarının dini zorakılıq və nifrət zəminində hər hansı şəkildə pozulması qadağandır. Tolerant cəmiyyətlərdə bütün dinlərin və dini təşkilatların qanun qarşısında bərabər olması təmin edilir, zorakılıq, dözümsüzlüyü və digər qeyri-insani dəyərləri müdafiə edən bütün dinlərin fəaliyyəti isə qadağandır.

- Dialoq göstəricisi: Bütün sosial problemlər cəmiyyətin bütün üzvlərinin - sosial, mədəni, dini və siyasi qrupların iştirakı və dialoqu əsasında həll edildiyi zaman cəmiyyət tolerant hesab olunur. Dözümlü cəmiyyət mövcud bütün baxışları nəzərə alaraq hər vəziyyət üçün ortaq bir strategiya hazırlayır. Konstruktiv dünyagörüşü olan tolerantlıq müxtəlif qruplara yalnız onları fərqləndirən şərtləri və amilləri deyil, onları birləşdirən ümumi maraqları da görmək imkanı verir. Məsələn, müasir dünyada tamamilə fərqli mədəniyyətlər və mədəni ənənələr bir-biri ilə təmasdadır. Bəşəriyyət mədəni dialoq qurmağı öyrənməlidir. Heç kim onun mədəniyyətinin mütləq üstün olduğunu düşünməməlidir. Bütün insanlar mədəni tolerantlıq və müxtəlif mədəniyyətlərə hörmət ruhunda böyüməli və yaşamaladırlar [6, s.27-29].

Dözümlü olmaq hər şeyə dözmək və qəbul etmək demək deyil. Hər şeyə dözümlü

cəmiyyətlərin təməlinin korroziyasına səbəb ola bilər. Məsələn, dövlət qəsdən adam öldürənlərə və ya terror törədənlərə qarşı dözümlü ola bilməz. Digər tərəfdən, dözümsüzlük korroziya və anti-sosial rol oynayır, çünki cəmiyyətdəki mənəvi və psixoloji mühitin pisləşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da zorakılığa və faciələrə səbəb olur. Məsələn, dözümsüzlüyün təzahürlərindən biri kimi irqçi ideologiyanın yayılması irqi zəmində zorakılıq və qətlərin artmasına təkan verir. Buna görə dözümsüzlük bəzən yanlış insani dəyərlər üzərində qurula bilər. Dözümsüzlük insan cəmiyyətinin varlığını təhdid edir. Dözümsüzlüyün bəzi ağır formaları cinsiyyətçilik, irqçilik, təcavüzkar millətçilik, ksenofobiya, islamofobiya, istismar, dini fanatizm və siyasi repressiyadır. Bütün bunlar münaqişələrə səbəb olur. Dözümsüzlük hücumlara və qarşıdurmalara, müharibələrə və zorakılığa zəmin üçün ilkin şərtidir [7].

Ümumi mənada dözümsüzlük ayrı-ayrı insanlara və insan qruplarına mənfi, inkarçı mövqe olaraq başa düşülə bilər. Dözümsüzlük insanın aid olduğu qrupun digərlərindən üstünlüyünə inamından qaynaqlanır. Müxtəlif mədəniyyətlərə aqressiya və ya başqalarına məhəl qoymamaq, aparteid sistem bir sıra ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə, dözümsüzlüyün əksi olan tolerantlıq tərbiyəsinin əsas məqsədi hər kəsin insan ləyaqətinə və dürüstlüyünə hörmətdir. Bütün insan hüquqları nəzəriyyəsinin və beynəlxalq standartların əsas dəyəri budur. Bu, sülhə nail olmaq söylərinin arxasındakı əsas motivasiya və demokratik idarəetmə forması üçün ilham mənbəyidir; bu, dözümsüzlüyün anti-tezisi. Səməvi dinlərin hamısı ləyaqət konsepsiyasını dəstəkləyir və müdafiə edir.

Dözümsüzlük həyati təhlükəsi olan sosial xəstəlik, zorakılıq potensialını daşıyan bir əlamətdir. Siyasətçilər, müəllimlər, bütün vətəndaşlar dözümsüzlüyün simptomlarını və ya göstəricilərini tanımalı və müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Profilaktik siyasət və tədbirlər simptomlar görünəndə dərhal hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Zorakılıqdan yayınmaq üçün dözümsüzlüklə mübarizə aparılmalıdır [6, s.32].

Psixoloji baxımdan (üstünlüyə inam) çoxmillətli, çoxdinli və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə dözümsüzlük bir sıra mənfi nəticələrə səbəb ola bilər: sivilizasiyanın tənəzzülü, digər insanlara qarşı nifrət və düşmənçilik, insan haqlarının pozulması, zorakılıq və silahlı toqquşmalar. Dözümsüzlüyün siyasət və hökumət sahəsinə nüfuz etməsi geniş zorakılıq, irqi ayrı-seçkilik və soyqırımı ilə nəticələnmə biləcək dəhşətli hadisədir. Yuxarıda göstərilən bütün hallarda fərdin subyektiv və müstəqil fikirləri cəmiyyətdə inkar olunur.

Zorakılıq dözümsüzlüyün səbəb olduğu sosial xəstəlikdir. Cəmiyyəti və sosial rifahı bu “xəstəlikdən” qorumaq üçün birgə səylər tələb olunur. Bu halda sülh, insan hüquqları və demokratiya bu fenomenlə mübarizənin ən səmərəli yoludur. Bundan başqa, dözümsüzlüyün erkən “əlamətlərini” tanımaq üçün hər cür səy göstərmək və müvafiq tədbirlər görmək lazımdır [8].

Dözümlülük üçün profilaktik siyasət və tədbirlərin planlaşdırılmasında sözügedən mühitdə mövcud ola biləcək dözümsüzlük dərəcəsi və növü müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Aşağıdakılar dözümsüzlük göstəriciləri kimi qəbul edilə bilər:

Dil: mədəni, irqi, milli və ya cinsi qruplara məxsus insanları dəyərdən salan, alçaldan ifadələr;

Stereotipləşdirmə: bir qrupun bütün üzvlərini mənfi təsvir etmək;

Qərəz: həqiqi faktlara deyil, mənfi ümumiləşdirmə və stereotiplərə əsaslanan fikir və ya qərar;

Təqsirləndirmə: qarşısındakı hər hansı qrupu bilərəkdən günahlandırmaq;

Ayrı-seçkilik: qərəzli şəkildə sosial, iqtisadi, siyasi və s. fəaliyyətlərdən kənarlaşdırılma;

Ostrakizm: ictimai həyatda iştirakdan məhrum edilmə;

Təqib: başqalarını qorxutmaq və alçaltmaq üçün qəsdən törədilən davranış. Əksər hallarda onları icma, təşkilat və ya qrupdan çıxarmaq üçün bir vasitə kimi nəzərdə tutulur;

Zorakılıq: başqalarını alçaltmaq üçün üstün fiziki qabiliyyətdən və ya say üstünlüyündən istifadə etmək, onları statusdan məhrum etmək və ya xüsusi hərəkətlərə məcbur etmək;

Sürgün: zorla bir yerdən digər yerə (şəhərə, ucqar kəndə, ölkəyə və s.) qovma;

İstisna yanaşma: cəmiyyətin fəaliyyət sahələrində tam iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırmaq;

Repressiya: insan hüquqlarından istifadənin zorla qarşısının alınması.

Bu göstəricilər müxtəlif irqi, milli və mədəni qruplara məxsus və ya xüsusi bir dəyəri olan mədəni və dini simvolların, strukturların təhqir edilməsini, yaxud məhv edilməsini də əhatə edir. Bu qruplara mənsub olan insanları zorla əmlaklarından məhrum etmək, onları xüsusi hərəkətlərə vadar etmək, cəmiyyətdə iştirak etmək hüququnu məhdudlaşdırmaq, onları cəmiyyətdən qovmaq və ya təcrid etmək, həmin şəxslərin ümumi hüquqlarını məhdudlaşdırmaq və ya inkar etmək, onları zorakılığa məruz qoymaq və s. göstəricilər cəmiyyətdə gərginliyin artmasına səbəb olur [6, s.29-31].

Dözümsüzlük şəxslərarası, fərdi, ölkələr arasında və ya iki fərqli ölkə qrupu arasında müşahidə edilə bilər.

Müasir dünyada dözümsüzlüklə mübarizə ən mühüm məsələlərdən biridir.

Dözümsüzlüklə mübarizə qanun və təhsil əsasında, həmçinin məlumatlı və çevik olmaqla həyata keçirilə bilər

Beynəlxalq münasibətləri mədəniyyətlərarası dialoq ruhu ilə qurmaq isə yeni çağırışlara cavabdır. Mədəniyyətlərarası dialoq münasibətlərin qarşısının alınmasına və həllinə kömək edər, sülhə və sosial inamın bərpasına dəstək ola bilər [4, s.17].

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004, 264 səh.
2. Aslan Ömer. Hoşgörü və tolerans kavramlarına etimoloji açıdan analitik bir yanaşım / <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/325.pdf> (10.01.2008).
3. Barber B. Fear's Empire: War terrorism and democracy. New York: Norton, (2003).
4. Council of Europe. Living Together As Equals in Dignity. Strasbourg: 7 May 2008 / https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf?fbclid=iwar15lzoofzqr5hwosnbwpxnn6wbczizvzh4-akbtxztcqnr80kqwxix2-8

5. Forst R. To tolerate Means to Insult. Toleration, Recognition, and Emancipation, in Recognition and Power: Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory, B. Van den Brink and D. Owen (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 215-237, 2007.
6. Dr. Ambrosewicz J. Towards a culture of tolerance and peace. 2003 / https://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2016/06/Towards-a-culture-of-tolerance-and-peace-1.pdf?fbclid=IwAR20cjrmDFsKt__0eCzf2iXuSnrJ5wErj5FaSEK7EHDjbxXRKWG2t-Hoh6I
7. Джерелиевская М.А. Установки коммуникативного поведения. М.: Смысл, 2000.
8. Лузаков А.А., Сухих Е.С. Стиль оценивания как фактор толерантности личности // Личность и бытие: личность и социальная реальность: Матер. Всерос. науч.-практ. конф. Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2003.
9. Нəсəн М. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası. Bakı: 2011.
10. Əhədova Sevda. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. Bakı: Elm, 2014, 348 səh.
11. Yürüşen Melih. Liberal bir deęer olarak ahlaki ve siyasi hoşgörü. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
12. Altemeyer B. The other - authoritarian personality / Advances in Experimental Social Psychology, 30: 47-92, 1998.
13. Altemeyer R.A. The authoritarian specter. Cambridge, MA: Harvard University, 1996.
14. Batson C.D., Naifeh. J.S. and Pate S. Social desirability, religious orientation, and racial prejudice // Journal for the Scientific Study of Religion, 17: 31-41, 1978.
15. Bobo Lawrence and Frederick C. Licari. Education and political tolerance: testing the effects of cognitive sophistication and target group affect // The Public Opinion Quarterly, 53: 285-308, 1989.
16. Fotion N. and Elfstrom G. Toleration. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1992.
17. Gibson J.L. The political consequences of intolerance: Cultural conformity and political freedom // American Political Science Review 86(2): 338-56, 1992.
18. Raphael D.D. The Intolerable, in Justifying Toleration, S. Mendus (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137-153, 1988.
19. Ratzmann. N. Intercultural dialogue: a review of conceptual and empirical issues relating to social transformation. 2019 / <https://www.annalindhoundation.org/sites/default/files/2020-03/intercultural%20dialogue%20a%20review%20of%20conceptual%20and%20empirical%20issues%20relating%20to%20social%20transformation.pdf?fbclid=iwar30hrpelmkksidkaloxwmuffdvx6mxetyf49mqqsxjlgglrczph77lsle>
20. Saillant F. Diversity, dialogue and sharing. UNESCO, 2017 / https://en.unesco.org/interculturaldialogue/sites/default/files/inline-files/EN_Diversity_Dialogue_and_Sharing.fbclid=IwAR3SJ8cIgyML9loMasLe7v2llfbktUKWvhIUeo2k4ZfnGsOvLICbWSpZCB8
21. Гриншпун И.Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). М.: МПСИ; Воронеж: НПО «Модек», 2003.

Сафар Сафарли

**ТЕРПИМОСТЬ И НЕТЕРПИМОСТЬ: РОЛЬ ТЕРПИМОСТИ
В ОБЩЕСТВЕ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются характеристики и показатели толерантности, важность толерантности, показатели нетерпимости, борьбы с нетерпимостью, роль нетерпимости в конфликтах в обществе, а также роль толерантности в разрешении конфликтов.

Создание межкультурного и межрелигиозного диалога - незаменимый способ разрешения конфликтов. В этом отношении общества должны сначала принять принципы толерантности, а затем станет возможным внедрить их на глобальном уровне. По мнению некоторых исследователей, толерантное общество - это такое общество, в котором большинство и меньшинство имеют равные возможности и права. Фактически, мы можем согласиться с этим. Концепция толерантности не состоит в том, что равное количество людей идет на компромисс друг с другом или меньшинства подчиняются большинству. Терпимость должна быть добровольной и, по сути, служить миру. Короче говоря, понятия «иностранцы» и «другие» выходят за рамки понятия толерантности. В статье представлена информация по этим и другим актуальным вопросам.

Safar Safarli

**TOLERANCE AND INTOLERANCE: THE ROLE OF
TOLERANCE IN SOCIETY****SUMMARY**

This article discusses features and importance of tolerance, as well as the characteristics, consequences, indicators of intolerance, the fight against intolerance, the role of intolerance in conflicts in society and the role of tolerance in conflict resolution.

Creating intercultural and interreligious dialogue is an indispensable way to resolve conflicts. In this regard, societies should first adopt the principles of tolerance, and then it might be possible to implement it at the global level. According to some researchers, a tolerant society is one in which the majorities and the minorities have equal opportunities and rights. In fact, we can agree with that. It is not the concept of tolerance that an equal number of people compromise with each other or minorities obey the majority. Tolerance must be voluntary and, in essence, serve to peace. In short, the concepts of «foreigners» and «others» are out of the concept of tolerance. The article provides information on these and other relevant issues.

AZƏRBAYCAN-ƏRƏB TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ

Səbinə MİRZƏYEVA,
BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsinin
“Ərəb filologiyası” kafedrasının müəllimi,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
mirzoyeva.76@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Tərcümə, tarix, təşəkkül, əlaqə, əsər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Перевод, история, становление, отношение, работа.*

KEY WORDS: *Translation, history, formation, relation, work.*

Giriş

Tədqiqatçılar Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin tarixini, əsas etibarilə, VII əsrə aid edirlər. Belə ki, İslam dininin təşəkkül tapması ilə ərəb-İslam mədəniyyətinin Şərqi aləmində intişarı dil faktoruna da öz təsirini göstərmiş və bu əlaqələr, ilk növbədə, azərbaycanlı müəlliflərin öz əsərlərini ərəb dilində yazmaları formasında təzahür etmişdir. Bu baxımdan şərqsünas alim M.Mahmudov “məvali” adlanan həmin şairlərin ədəbi irsindən qalmış nümunələr əsasında Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin formalaşmasını VII əsrin II yarısına aid edir [1, s.5]. Faiq Əliyev də bu fikirləri təsdiqləyərək “Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri” adlı tədqiqat əsərində məvali şairlərin yaradıcılığını ilk yazılı ədəbi əlaqə faktı kimi hələlik yeganə isnad mənbəyi hesab edir [2, s.21]. Heç şübhəsiz, sözügedən ədəbiyyatın nümayəndələri milli mənsubiyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatına mənsubdurlar və müəyyən dövrdə əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu əsərlərin orta əsrlər boyu davam etdiyini, bir çox klassik şairimizin ərəbdilli əsərlərini də xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasındakı əlaqələrin dəqiq yaranma tarixini demək mümkün deyildir. Araşdırmalar əsasında Azərbaycanda ərəb tərcümə sənətinin yaranma tarixinin çox əvvəllərə gedib çıxması məlum olur. Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi kökləri ərəb və fars dillərindən tərcümə əsərləri ilə bağlıdır. Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə əsərlər də mühüm yer tutur. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından sayılan bu sahədə klassik tərcümələr əsasən üç növdə özünü göstərir: hərfi, əslinə uyğun və sərbəst (yaradıcı) tərcümə. Bu üç növ tərcümə ilə yanaşı, klassik dönm ədəbiyyatında janr transformasiyası ilə nəsr əsərlərinin nəzmlə, nəzm əsərlərinin nəzm və nəslə tərcüməsi də mövcud olmuşdur. XI-XVI əsrlərdə yaşayıb yaratmış Xətib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Yusif Dövlətoğlu, Mahmud Şirvani kimi görkəmli sənətkarlar, eyni zamanda mahir mütərcim olmuşlar. Çünki İslam dininin yayılmasından sonra bu dinin əsas daşıyıcıları olan ərəblər, farslar və türklər

arasında istər ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni əlaqələr geniş vüsət almış və bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi olaraq bütün müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda tərcümə sənəti bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır. Məsələn, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dünya şöhrətli söz ustalarından Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) türk, fars və ərəb dillərində yaratdığı on iki qəsidəsi və “Mətləul-etiqaq” (“İnsanın başlanğıcı”) adlı elmi-fəlsəfi əsəri ilə yanaşı, ərəb dilində “Hədəsi-ərbəin” (“Qırx hədis”) adlı bir tərcüməsi vardır.

Akademik Möhsün Nağısoylu ədəbiyyatın mühüm bir qolu olan tərcümə sənətinin tarixi təşəkkülünün Azərbaycanda Qurani-Kərimlə bağlı olduğunu bildirmişdir. Akademik oğuzların ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da “İxlas” surəsinin bədii tərcüməsinin olduğunu qeyd etmişdir: “1999-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin qeyd edildiyini nəzərə alsaq, Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixinin 1300 ildən çox yaşı olduğu qənaətinə gəlmək olar” [3, s.137].

Azərbaycanda tərcümə sənətinin təşəkkülü və tarixindən bəhs edərkən məlum olur ki, VIII əsrdən etibarən Yaxın və Orta Şərqin İslamı qəbul etmiş ölkələrində qədim dini-aqioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (ibrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlamışdır [4, s.97].

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənətinin ən çox yayıldığı dövr XVI yüzillik sayılır. Bədii, elmi, dini və fəlsəfi mövzuları əhatə edən, nəsr və nəzmlə qələmə alınan bu tərcümələr rəngarəng və çoxçeşidlidir. Səfəvilər dövlətinin bünövrəsinin qoyulması və onun qurucusu Şah İsmayıl Xətəinin doğma ana dilində bənzərsiz pəeziya nümunələri yaratması, sonradan onun varisi I Şah Təhmasibin sənətə, mədəniyyətə böyük önəm verməsi Azərbaycanda dərin kökləri olan tərcümə sənətinin çiçəklənməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Onlardan ən dəyərliləri farscadan dilimizə tərcümə edilmiş “Şühədnamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı nəsr əsərləridir [5, s.112].

XII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda şərqşünaslıq tarixini öyrənərkən sanballı əsərləri ilə həm rus, həm də Avropa alimləri arasında böyük hörməti olan professor Mirzə Əli Kazım bəyin (1802-1870) adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Mirzə Əli Kazım bəy Şərqdəki ictimai-siyasi, fəlsəfi cərəyanlara dair 120-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Onun şərqşünaslığa dair yazdığı əsərlərin, demək olar ki, hamısı ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə olunmuşdur. Müəllifin “Dərbəndnamə”, “İslam tarixi”, “Türk və tatar dillərinin ümumi qrammatikası” kimi çoxsaylı məşhur əsərləri vardır. Mirzə Kazım bəyin ən böyük xidməti isə Rusiya şərqşünaslığının əsasını qoymasından ibarətdir. Akademik V.Bartold bu barədə belə yazır: “Senkovski və Kazım bəy öz mühazirələri ilə Rusiya şərqşünaslığının əsasını qoydular. Rusiya şərqşünaslığının növbəti nəslinin nümayəndələrinin, demək olar ki, hamısı bu iki şəxsin, yaxud da onların tələbələrinin tələbələridir”.

Mirzə Kazım bəyə ən düzgün qiyməti isə tələbəsi, professor N.İ.Berezin vermişdir: “Nə qədər ki, Şərq tədqiq olunur, təbii ki, bu həmişə davam edəcək, Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcəkdir”.

XX əsrdən etibarən Azərbaycanda ərəbşünaslıq yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri daha çox üç istiqamətdə davam etmişdir: tərcümələr, tədqiqatlar və ədəbi mövzular. Azərbaycan şərqşünaslığının bir sıra görkəmli nümayəndələri, o cümlədən M.Mahmudov, A.İmanquliyeva, Z.Məmmədov, V.Cəfərov, M.Qənbərli kimi tədqiqatçılarımız ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində fundamental əsərlərin müəllifidirlər. Ədəbi mövzular isə daha çox sovet ədəbiyyatı kontekstində ərəb xalqlarının müstəmləkəçilərə qarşı milli-azadlıq hərəkatının tərənnümü və ərəb həyatının bədii əksi istiqamətində Azərbaycan şair və yazıçılarının münasibətlərində ifadə olunurdu.

Ərəb bədii ədəbiyyatından tərcümələr müxtəlif formalarda özünü göstərir: birbaşa və vasitəli, yəni rus dili vasitəsilə edilən tərcümələr. Bu tərcümələr ayrı-ayrı kitablar şəklində və müxtəlif dövri mətbuat orqanlarında nəşr olunmuşdur. “Ərəb ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi Corci Zeydanın (1861-1914) üç romanı 1908-1914-cü illər arasında Axund Mirməhəmməd Kərim Hacı Mir Cəfərzadə tərəfindən Azərbaycancaya tərcümə edilmişdir” [2, s.158]. Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunəsi də Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. “Ələddin və sehirli çırağı” (1939), “Dostlar, ərəb nağılı” (1940), “Əlibaba və qırx quldur” (1949), “Oxuyan piyalə” (1958), “Dəniz səyyahı Sindibad” (1959) və “Min bir gecə” bu sahədə tərcümə olunmuş əsərlərdəndir. Ərəb ədəbiyyatından edilmiş tərcümə nümunələri həm toplu, həm də ayrı-ayrı müəllif kitabları kimi meydana çıxmışdır.

Məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatı anlayışı geniş mənada müxtəlif ərəb ölkələrinin – Misir, Suriya, Livan, İraq, İordaniya, Əlcəzair, Küveyt, Sudan və s. ölkələrin ədəbiyyatını əhatə edir. Bu ölkələrin və onların ədəbi fikrinin inkişaf tempi müxtəlif mərhələlər üçün fərqli xarakter daşdığı kimi, bədii nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində də müəyyən özəlliklər müşahidə olunur. Həmin aspektdən XIX əsrin II yarısından etibarən yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafı prosesində daha çox ön plana çıxan Misir, Suriya, Livan, sonra isə İraq ədəbiyyatından olunmuş tərcümələrə daha çox təsadüf edirik. 1958-ci ildə nəşr olunmuş “Ərəb hekayələri” kitabı da Misir, Livan, Suriya və İraq ədəbiyyatı nümunələrini əhatə edən toplu nəşrlərdəndir. Burada Misir ədəbiyyatından Mahmud Teymur, Əbdürrəhman Əlhəmis, İsa Übeyd, Bintəşşati, Əbdürəhman Əşşərqəvi, İbrahim Əbdəlhəlim, Mühəmməd Sidqi, Yusif Cövhər, Mahmud Bədəvi, Məhəmməd Teymur, Şihadə Übeyd, Yusif İdris, Suriya və Livan yazıçılarından Valəddin Egün, Cibran Xəlil Cibran, Əbdəlməsih Həddad, Vəsvi Əlbüni, Mühəmməd İbrahim Dəkrüb, Emil Yusif Əvvad, Məvahibəlqiyalı, Dilavər, Səlmə Saiq, İraq nasirlərindən isə Əhmədsəid, Zünnün Əyyubun hekayələrindən nümunələr təqdim olunmuşdur. Müqəddimə müəllifinin “oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitaba ərəb ədəbiyyatında realist cərəyanın yarandığı dövrdən başlayaraq son illərədək ərəb ölkələrində yaranmış ədəbi əsərlərdən nümunələr daxil edilmişdir” [6, VIII] kimi fikirlərinə əsasən, kitabda yeni və müasir ərəb bədii ədəbiyyatından nümunələr təqdim edilir. Hekayələri Azərbaycan dilinə X.Hasilova, E.İbrahimov,

R.Nağıyev, S.Rəhman, Y.Şirvan, İ.Novruzov, M.H.Tahirov, N.Nağıyev, A.Həsənov, Ə.Yusif, C.Məmmədov, Ə.Mehdiyeva rus dilindən, İ.Şəms isə ərəb dilindən tərcümə etmişdir.

XIX əsrə qədər ərəb və fars dillərindən edilən bədii tərcümələrin yerini Qərb dillərindən tərcümələr almağa başlamış, bir çox ədəbi-bədii nəsr janrı (hekayə, roman, dram, publisistika) bu sayədə Azərbaycan ədəbiyyatına ayaq açmışdır. XVIII əsrin birinci yarısından Şərq dillərindən, xüsusilə türk-tatar dillərindən tərcüməçi və dilmanlar yetişdirilməsinə başlanmış, bu sahədə ilk məktəb və kurslar açılmışdır. Rusiyada ilk mütərcimlər o dövrün məşhur alim, şair və publisistləri A.S.Puşkin, M.J.Lermontov, M.Derjavin, Yukovski, Dobrolyubov, Çernişevski və başqaları olmuşlar. Moskva, Sankt-Peterburq və Kazan şərqşünaslıq mərkəzlərinin yaranması və Şərq dillərinin tədrisi nəticəsində bu dillərdən ruscaya tərcümə, eləcə də Qərb dillərinə tərcümələr həyata keçirən peşəkar dilçi-mütəxəssislər və mütərcimlər yetişmişdir.

Azərbaycanda müasir mənada tərcüməçilik məktəbinin bünövrəsi XIX əsrin 30-cu illərində A.Bakıxanovun ilk şeir tərcümələri və M.F.Axundovun müəllif tərcümələri ilə qoyulmuşdur. Rus ədəbiyyatından tərcümələr, M.F.Axundovun “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsərinin özü tərəfindən rus dilinə tərcüməsi göstərir ki, XIX əsrin II yarısından etibarən və XX əsrin əvvəllərində H.Zərdabi, N.Vəzirov, Ə.Gorani, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, A.Səhhət, N.Nərimanov, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi sənətkarlar və başqaları həm tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, həm də tərcümənin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamışlar. M.Ə.Sabir nəzm sahəsində tərcümə barəsində belə deyirdi: “Şeir elə bir gövhəri-yekdaneyi-ziqiymətdir ki, hər təhvili-ibarəti şeir oluban qanmaq olmaz və bu da zövq əhlinə nəşə verməz” [7, s.76].

Azərbaycanda şərqşünaslıq elmini respublikamızın hüdudlarından kənarında məşhurlaşdırmış dahi şəxsiyyətlərdən biri də akademik Z.M.Bünyadov olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan və Ərəb xilafəti tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis olan Ziya Bünyadov tarixi keçmişimizlə bağlı tədqiqat əsərlərinin, tərcümələrin, 300-dən artıq kitab və məqalənin müəllifidir. O, monoqrafik əsərlər qələmə almaqla yanaşı, tarix və mədəniyyətimizlə bağlı əsərlərin tərcüməsi ilə də məşğul olmuşdur. 25 yazılı abidəni tərcümə etmiş, onlara şərh verərək kitab halında nəşr etmişdir.

Bunlardan əl-Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri” adlı coğrafi əsərini, Zöhravinin “Cərrahiyyə və alətlər haqqında risalə” tibbə aid əsərini, əl-Hüseyninin “Səlcuq dövləti haqqında məlumatlar”, əl-Hələbinin “Əmir Yaşabəyin səfəri”, əl-Kufinin “Ölkələrin fəthi”, Nizaməddin Şaminin “Zəfərnəmə”, Moisey Kalankatlının “Albaniya tarixi”, Səlmaninin “Tarixnamə” əsərlərinin və s. adlarını çəkmək olar.

Akademik Z.M.Bünyadov bir çox xarici, əsasən də, ərəb dövlətlərində, o cümlədən Türkiyə, İraq, Suriya, İordaniya, Misir və Yaponiyada mühazirələr oxumuş, ingilis, fransız, türk, ərəb, fars dillərindən elmi əsərlər tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Ərəb dilinə tərcümə prosesində Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələrinin bəzilərini göstərmək mümkündür. Bu sahədə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərdən fərqli

olaraq, hər iki xalqın mənsublarının fəaliyyətini görmək olur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, C.Məmmədquluzadə, M.V.Vidadi, S.Vurğun və bir çox ədiblərimizin yaradıcılığı tədqiqata cəlb olunmuş, bir sıra müəlliflərin ədəbi-bədii irsimizin müxtəlif nümayəndələri haqqındakı kitabları və məqalələri ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Ərəb mənbələrində klassik şairlərimizdən M.Ə.Sabir, Q.Zakir, Ş.İ.Xətai və başqalarının qəzəl, rübai və müxəmməslərinin tərcümələrinə rast gəlinir.

Ölkəmizdə modern tərcümə sənətinin təşəkkülü dövrü XX əsrin 30-40-cı illərinə aiddir, görkəmli yazıçı dramaturq Elçinin yazdığı kimi, “Müasir Azərbaycan bədii tərcümə məktəbi sosrealizmin bəhrəsidir”. Əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan müəlliflərinin tərcümə əsərləri haqqında monoqrafik tədqiqatlar işıq üzü görməyə başlamış, tərcüməşünaslığın elm kimi təsbiti istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. M.Rəfil, Ə.Şərif, C.Xəndan, M.Arif, M.İbrahimov, Ə.Mirəhmədov, Ə.Ağayev, A.Mustafazadə, B.Nəbiyev, K.Talıbzadə, N.Babayev, F.Qasımzadə, K.Novruzov, F.Vəlixanova, T.Xəlilova, F.Həbibxanlı, A.Hacıyev və s. kimi tanınmış alimlərin işlərində tərcüməçiliyin və tərcümənin mahiyyəti, tərcümənin nəzəri məqsədləri, tərcümənin mümkünlüyü nəzəriyyəsi, dil vasitəçiliyi, tərcümə fəaliyyətinin obyektiv və subyektiv xarakteri və s. kimi məsələlərə toxunulur.

Sovet dövründə Azərbaycanda güclü sənətkar-tərcüməçilər və peşəkar mütərcimlər dəstəsi yetişmişdir: H.Şərif, B.Musayev, M.Əfəndiyev, Ə.Məmmədşanlı, C.Məcnunbəyov, R.Rza, M.Rahim, V.Rüstəmzadə, V.Qafarov, Elçin, Anar və b. Xüsusən Tofiq Rüstəmovun ötən əsrin 80-ci illərində jurnalistika fakültəsi tələbələri üçün hazırladığı “Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi” proqramı bu sahədə ilk və böyük təşəbbüslərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu dövrdə tərcümələr əsasən rus dilindən və əksinə edilirdi. Xarici dil mütəxəssislərinin azlığı səbəbindən dünya ədəbiyyatı nümunələri də dilimizə rus dili tərcümələrindən, yəni ikinci dildən tərcümə olunurdu. Azərbaycanda orijinal dillərdən tərcümələr daha çox ərəb və fars dillərindən edilirdi və bu sahədə M.M.Əlizadə, K.Sultanov, Ə.Məmmədov, M.Sultanov, Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev, A.İmamquliyeva, K.Hüseynov, R.Əliyev, M.Nağısoylu, M.Kazımov kimi son dərəcə güclü peşəkar alim-mütərcimlər yetişmişdi.

Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb dili şöbəsi tələbələri üçün tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsinə dair ilk fənn proqramları müstəqillik dövründə işlənib hazırlanmışdır. Qərbi Avropa dillərindən alman, fransız, ingilis, eləcə də ispan, italyan və s. dillərdən də tərcümələr sahəsində böyük işlər görülmüşdür.

Dünya tərcüməşünaslıq elminin bünövrəsi XVI əsrdə qoyulmuşdur. Bu sahədə ilk əsər Bibliyanı alman dilinə tərcümə etmiş ilahiyyatçı və siyasətçi Martin Lüterin 1540-cı ildə nəşr etdirdiyi “Tərcümə sənəti haqqında” traktatı sayılır [8, s.84]. Müasir mənada tərcüməşünaslığın filoloji elm sahəsi kimi təşəkkülü Avropada XVIII-XIX əsrlərdə Vilhelm fon Humbolt, Albrext fon Eyb, Şteyn Xovel kimi mütəxəssislərin və başqalarının sayəsində baş tutmuş, XX əsrin II yarısında (A.Fyodorov, Ceyms Xolms, Mary Snell-Homby və b.) tam şəkildə formalaşmışdır [9, s.143].

Azərbaycanda da tərcüməşünaslıq sənəti rus və Avropa dilləri ilə yanaşı, Şərqi dilləri, o cümlədən ərəb və fars dilləri sahəsində də zirvə nöqtəsinə ötən əsrin 60-70-ci illərində çatmışdır [10, s.45; 11, s.76]. S.Vurğun, M.Rahim, O.Sarıvəlli, C.Cabbarlı kimi istedadlı söz ustalarımızın əsərlərindən “Zəncinin arzuları”, “Cəmilə”, “Məhkum Şərqi” və s. kimi sənət əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Həmin illərdə klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vəqifin təbiətin və el gözəllərinin vəsfinə həsr olunmuş lirik şeirlər toplusu ərəbcəyə tərcümə olunaraq işıq üzü görmüşdür. Bunlardan “Durnalar”, “Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər” qoşmaları, “Görmədim” müxəmməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Tərcüməçilər, tərcümə və tənqidçilər // “Ədəbiyyat” qəzeti, 1935, 12 mart, aprel.
2. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: Uniprint, 2010.
3. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: “Elm”, 2000, 262 s.
4. İ saxanlı H. Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV-XVI əsrlər) / Hamlet İ saxanlı // Xəzər Xəbər, 2007, № 223, s. 8-19.
5. İ saxanlı H. Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti; “Quran”ın tərcümələri / Hamlet İ saxanlı // Xəzər Xəbər, 2006, 15 dekabr, № 220, s. 6-7.
6. Abdullayeva M.S. Tərcümə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin təlimi metodikasının komponenti kimi. Bakı: 2015.
7. Hacıyeva Aytən. XIX əsr Qarabağ şairlərinin tərcüməçilik fəaliyyətinə dair // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2018.
8. Латышев Л.К. Технология перевода. М.: 2000.
9. Л.Л. Нелюбин, Е.Г. Князева. Переводоведческая лингводидактика. Москва: Наука, 2009.
10. Əliyev A. Ərəb oxucularına töhfə (S.Vurğunun “Şerlər” kitabının ərəb dilində çapdan çıxması haqqında). Bakı: 1976.
11. İ saxanlı H. Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV-XVI əsrlər) / Hamlet İ saxanlı // Xəzər Xəbər, 2007, № 223, s. 8-19.
12. Abdulla A. Bədii tərcümənin bəzi məsələləri // “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1973, 14 iyul.
13. Qazıyeva Məsmə. Mədəniyyətlərarası səriştə və tərcümə prosesi // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). Bakı: 2005, s. 154-155.
14. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Ankara: 1997.
15. V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Azərbaycanca-ərəbcə lüğət. Bakı: 2012.

16. Adilova G. Tərcümə fakültələrində Azərbaycan dilinin tədrisi // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 2013, s. 44-47.
17. Novruzov R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi.
18. Əliyev Rafiq. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. I cild. Bakı: Şərq-Qərb mətbəəsi, 2007.
19. Вартанов Ю.П. Проблемы теории и практики литературного перевода с арабского. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени кандидата филол. наук. СПб.: 1992.
20. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. М.: 2002.
21. İbrahim X. Tərcümə keyfiyyəti haqqında (С.Саббарlının və Ə.Савадın tərcüməçilik fəaliyyəti haqqında) // “Ədəbiyyat” qəzeti, 1935, 20 oktyabr və 23 dekabr.
22. Попович А. Проблемы художественного перевода. Благовещенск: 2000.
23. Финкельберг Н.Д. Исследование структурных отношений в семантической системе арабских имен. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени кандидата филол. наук. М.: 1975.
24. İmanquliyeva Aida, Əliyev Faiq. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb ölkələrində // Tərcümə sənəti: Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990, s. 263-278.
25. Гранде В.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: 2001.
26. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Русский язык. 1977.
27. Коран. Перевод на русский язык Крачковского И.Ю. Баку: 1990.
28. Халидов А.Б. Арабский язык. Очерки арабской культуры X-XV вв. Москва: Наука, 1982.
29. А. В. Федоров. Основы общей теории перевода. М.: 1983, стр. 15.
30. Булова А.Г. Курс лекций по истории арабского языка. Москва: 1979.

Сабина Мирзаева

СТАНОВЛЕНИЕ И ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-АРАБСКОГО ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ИСКУССТВА

РЕЗЮМЕ

История азербайджано-арабских литературных отношений в основном датируется исследователями VII веком. Исторические корни переводческого искусства в Азербайджане связаны с традициями арабского и персидского перевода. Наряду с оригинальными произведениями наших классиков, переведенные памятники также играют важную роль в нашей истории культуры. Классические переводы в этой области, которая считается одной из ведущих отраслей средневековой азербайджанской литературы, проявляется в трех основных типах: дословный, оригинальный и свободный (творческий) перевод. После распространения ислама общественно-политические и литературно-культурные отношения между арабами, персами и турками, основными носителями этой религии, получили широкое распространение, и как логическое следствие этих отношений искусство перевода стало необходимостью повсюду на всем мусульманском Востоке, включая Азербайджан. Если говорить о становлении и истории переводческого искусства в Азербайджане, то ясно, что начиная с VIII века, в странах Ближнего и Среднего Востока, принявших ислам, древние религиозные и агиографические источники начали переводиться с греческого и латинского языков на арабский, персидский и иврит (иврит, арамейский). Самым распространенным периодом переводческого искусства средневековья в Азербайджане был XVI век. Эти переводы, написанные в прозе и стихах, охватывающие художественные, научные, религиозные и философские темы, красочны и разнообразны.

Sabina Mirzayeva

FORMATION AND HISTORY OF AZERBAIJANI-ARAB TRANSLATION ART

SUMMARY

The history of Azerbaijani-Arabic literary relations is mainly dated to the 7th century by researchers. The historical roots of the art of translation in Azerbaijan are connected with the traditions of Arabic and Persian translation. Along with the original works created by our classics, translated monuments also play an important role in our cultural history. Classical translations in this field, which is considered one of the leading branches of medieval Azerbaijani literature, manifest themselves in three main types: literal, original and free (creative) translation. After the spread of Islam, socio-political and literary-cultural relations between the Arabs, Persians and Turks, the main bearers of this religion, became widespread, and as a logical consequence of these relations, the art of translation emerged as a necessity throughout the Muslim East, including Azerbaijan. Speaking about the formation and history of the art of translation in Azerbaijan, it is clear that from the 8th century onwards, in the countries of the Near and Middle East that converted to Islam, ancient religious and agiographic sources began to be translated from Greek and Latin into Arabic, Persian, and Hebrew (Hebrew, Aramaic). In the Middle Ages, the most widespread period of the art of translation in Azerbaijan was the 16th century. These translations, written in prose and poetry covering artistic, scientific, religious and philosophical topics, are colorful and diverse.

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARINDA TƏCVİDƏ DAİR ANONİM ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

*Rəxsəndə KƏRİMOVA,
AMEA-nın M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi,
ms.rxsnd@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, Quran, təcvid, Azərbaycan əlyazmaları, anonim əsərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ислам, Коран, таджвид, Азербайджанская рукопись,
анонимные произведения.*

KEY WORDS: *Islam, Quran, tajwid, Azerbaijani manuscripts, anonymous works.*

Dünya əlyazma xəzinələri arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlərə məxsus 40 mindən artıq material vardır. Bu İnstitut Şərqi yazılı abidələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, mühafizəsi, nəşri, üzünün çəkilməsi və PDF-ləşdirilməsi üzrə vahid bir mərkəzdir. İnstitutun əsasını orta əsr kitabxanalarının, eləcə də XIX-XX əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə Qacar, Mir Möhsün Nəvvab və başqalarının şəxsi kolleksiyaları təşkil edir.

Burada orta əsr elmlərinin bütün sahələrinə - tibb və astronomiya, riyaziyyat və minerologiya, poetika və fəlsəfə, teologiya və hüquqşünaslıq, qrammatika, tarix və coğrafiya, bədii nəsr və poeziyaya aid Azərbaycan, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə zəngin və nadir əlyazma kolleksiyaları mühafizə olunur [1, s.30]. Bu elmlərlə yanaşı, orta əsrlərdə aktual olan ilahiyyat elmləri - təcvid, kəlam, hədis, əqid, təfsir, qiraət, fiqh, İslam tarixi kimi elmlərdən bəhs edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılmaqdadır.

Bu abidələr, əsasən, Azərbaycan mədəniyyətinə aid olsalar da, onların arasında İspaniya və Mərakeşdən tutmuş Hindistanadək bütün Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Şimali Afrika ölkələrinin və xalqlarının mədəniyyətinə dair çoxlu əlyazmalara da rast gəlinir [2, s.5].

Azərbaycan dili, eyni zamanda, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, elm və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından ən əhəmiyyətli abidə türkdilli əlyazmalar hesab olunur. Öz məzmununa görə onlar orta əsr türkdilli abidələrin daxil olduğu bütün bilik sahələrini əhatə edir. Buraya bədii ədəbiyyat (şairlərin divanları, məcmuə və təzkirələr, ayrı-ayrı poemalar, məsnəvilər, nəsr əsərləri və s.), tarixi əsərlər (ümumi tarix, ayrı-ayrı region və şəhərlərin tarixi, xronologiyalar və b.), dini məzmunlu əsərlər, sufi ədəbiyyatı, qrammatika, lüğətlər və s. daxildir. Xronoloji baxımdan türkdilli əlyazmalar XIII-XX əsrləri əhatə edir və bir çox müasir xalqın (əsasən Azərbaycan, özbək və türkmənlərin) yazılı abidələrini əks etdirir. Türkdilli əlyazmalar içərisində nadir əsərlər arasında XV əsr böyük özbək şairi Əlişir Nəvai və XVI əsr dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin birgə "Divan"ını qeyd etmək olar.

Əlyazmalar İnstitutunda tarixi şərait və ənənəyə görə ədəbi fars dilində yazıb-yaratmış orta əsr Şərqi xalqlarının mənəvi irsinə məxsus külli sayda farsdilli yazılı abidələr saxlanılır. Bu xəzinədə Əfzələddin Xaqani Şirvaninin lirik şeirlər “Divanı”ı, “Təhfət-ül-İraqeyn” poemasının nüsxələri, o cümlədən Nizami Gəncəvinin ən yaxşı xəttatlar tərəfindən köçürülmüş və XIV-XVI əsr görkəmli rəssam-miniaturistləri tərəfindən işlənmiş 20 nüsxəsi qorunur.

Ərəb dilində yazmış azərbaycanlı alim, şair və yazıçıların əsərləri müsəlman elm və mədəniyyətinin qızıl fondunun ən parlaq səhifələrini təşkil edir. Fondun inciləri içərisində böyük mütəfəkkir, şair və yazıçıların əsərlərinin onlarla nadir əlyazması vardır. Belə əlyazmalardan biri Əbu Əli İbn Sinanın “Qanun fi tibb” əsərinin ən qədim əlyazması - alimin ölümündən 100 il sonra, 1143-cü ildə üzü köçürülmüş nüsxədir [3, s.10].

Qeyd olunduğu kimi, Əlyazmalar İnstitutunda təcvid elmindən bəhs edən əlyazma nüsxələri də qorunmaqdadır. Lüğətdə “bir şeyi gözəl və düz etmək, onu bəzəmək” mənasını verən təcvidə “ifrata varmadan, xüsusiyyətlərinə uyğun hərfləri məxrəclərindən çıxartmaq”, “Quran hərflərinin məxrəc və xüsusiyyətlərindən bəhs edən elm”, “Quran hərflərinin məxrəc və xüsusiyyətlərinə, vəqf, səktə və tilavət qaydalarına riayət edərək gözəl və səhvsiz oxumağı öyrədən elm” kimi bir çox tərif verilmişdir. Təcvid nəzəri biliklərə əsaslanaraq, təcrübə və bədii cəhətləri önə çıxarır. Ümumi mənada tələffüz baxımından Quran hərflərindən bəhs edən bu elmdə tədqiq olunan əsas mövzular arasında hərflərin məxrəc və xüsusiyyətləri, tənvin, sakin “nun”, sakin “mim”in oxunması ilə bağlı məsələlər, idğam, mədd hökmləri, “ra” hərfinin oxunuşuna dair məsələlər, qəlqələ, səktə, vəqf, tilavət qaydaları kimi məsələlər yer alır [4, s.253].

Təcvid elmi qiraət imamlarının rəvayətləri tərəfindən rəvayət edilən səhih rəvayətlər sayəsində təsbit edilərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Qiraətlər tabiun dövründən (110/728-180/796) təsbit olunmağa başlanmış, digər elmlər kimi sistemləşdirilmiş və müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Məhz bu dövrdən qiraət və təcvid elmi ilə məşğul olan alimlərin ilk əsərləri ortaya çıxmışdır. Qiraət elmini ilk qələmə alan Əbu Ubeyd əl-Qasım ibn Səlləm (v.224/838), Əbu Hatim əs-Sicistani (v.255/868), Əhməd ibn Cübeyr (v.258/871) və Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (v.310/923) olmuşdur. Təcvid elminə dair ilk müstəqil əsər yazan alim isə Əbu Muzahim Musa ibn Übeydullah əl-Xaqani əl-Bağdadi (v.325/937) hesab olunur. Ondan sonra isə Əbülhəsən Əli ibn Cəfər ər-Razi (v.410/1019), Əbu Məhəmməd Məkki ibn Əbu Talib (v.437/1045), Əbu Əmr Osman ibn Səid əd-Dani (v.444/1052) kimi alimlərin yazdıqları əsərlər təcvid elminin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir [5, s.5].

Orta əsrlərdə yazılmış, təcvid elmindən bəhs edən türkdilli, farsdilli və ərəbdilli əlyazmalar içərisində həm müəllifi məlum olan, həm də anonim əsərlərə rast gəlinir. Türkdilli əlyazmalardan müəllifi məlum olan əsərlər aşağıdakılardır:

B-733 Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (v.h.1232/m.1879) - “Təcvid risaləsi”

B-733 Hüsəm ibn Xəlifə əl-Mərəşi - “Qəvaid əl-Quran və təcvid əl-kəlam əl-ilahi”

B-7674 Əbu Əmr Osman ibn Səid əl-Məğribi əd-Dani (v.h.444/m.1052) - “Müqaddimat ət-Teysir fi əl-qiraət əl-səba”

Anonim əlyazma nüsxələri:

A-747 “Təcvid”

- A-822 “Təcvid”
 A-995 “Təcvid”
 B-733 “Təcvid Qarabaşı”
 B-857 “Təcvid”
 B-3749 “Risalə ət-təcvid”
 B-6306 “Təcvid”
 B-6491 “Risalə ət-təcvid”
 B-6817 “Kitabi təcvid əl-Quran”
 B-6817 “Təcvid”
 B-7674 “Qasidə əs-səba”
 B-7674 “Dər bəyani Quran və tilməzəni işən”

Bu anonim əsərlər içərisində A-995 şifrlı əlyazmada mühafizə olunan “Təcvid” əsəri Avropa istehsalı olan sarımtıl rəngli fliqranlı vərəqlərə köçürülüb. Mətn iri şriflə, hərəkəli nəsx xətti ilə, qara mürəkkəblə, bəzi söz və ifadələr isə qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Mətnin kənarlarında və sətirlərin arasında müxtəlif istiqamətlərə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmış qeyd və izahlar var. Əsər həm Şərq, həm də müasir üsulla hind rəqəmləri ilə səhifələnib. Cildi kartona keçirilmiş boz rəngli dəri əvəzidir.

Əsər məddə sakinin hökmləri ilə başlayır, “nun” sakinin hökmləri, iqlab, idğam, istialə hərfləri, “ləfzi cəlalə”nin və səktənin hökmləri ilə bitir. Mətnin haşiyəsində kiçik şriflə yazılmış “Təcvid” əsəri də köçürülüb [6, v.1b-10b]. Əsərin əvvəlində Quranın tərtillə oxunması haqqında Quran ayələri və Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisi verilib. Vəqfin qaydaları, məddin hökmləri, nun sakinin hökmləri kimi təcvid qaydaları sual-cavab formasında təqdim olunub.

Farsdilli əlyazmalardan müəllifi məlum olanlar:

- A-278 Qasım ibn İbrahim ibn Məhəmməd əl-Qəzvini (v.h.590/m.1193) - “Tərcümət əl-cərid fi şərḥ əl-qasidət əş-Şatabiyyə”
 A-289 Məhəmməd ibn Süleyman Mühsin - “Təcvid”
 A-683 Əbu Bəkr Asim ibn Əbi ən-Nicud (v.h.127/m.744) - “Risaleyi fi təcvid əl-Quran”
 A-701 Ağə Seyyid Baqir - “Təcvid əl-Quran”
 A-938 Heydər Məhəmməd Qari - “Təhfət əl-qari”
 A-877, A-958, A-960, B-323, B-184, B-4877 Məhəmməd Zaman ibn Hacı Məhəmməd Tahir ət-Təbrizi - “Risalə təcvid”
 A-1068 Məhəmməd Zəki ibn İbrahim əl-Mədani - “Təcvid”
 A-1167 Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Hüseyn Yezdi (v.h.1295/m.1880) - “Risaleyi təcvid”
 B-153, B-3754 Məhəmməd ibn Tayfur əs-Səcavəndi (v.h.560/m.1165) - “Əl-vuquf əs-Səcavəndi”
 B-587 Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Hüseyn (v.h.838/m.1434) - “Kitab təcvid əl-Quran”
 B-587 Cəni Tahir İsfahani - “Müxtəsər təcvid”
 B-804 Səmərqəndi Məhəmməd ibn Xudavav - “Əl-Kitab ət-təcvid”

B-3248 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii (v.h.833/m.1429)
-“Təcvidi mənzum”

B-4531 Məhəmməd ibn Süleyman əl-Mühsin - “Şərh təcvidi mənzum li molla Muxtar”
S-172, A-868, A-900, B-99, B-334, B-2229, B-3288, B-6311, B-2697 Mustafa ibn
İbrahim Təbrizi əl-Qari (Tusi) (v.h.1080/m.1657)

Anonim əlyazma nüsxələri:

A-289 “Təcvid”

B-434, A-488, B-3248, B-6333 “Təcvid əl-Quran”

A-601 “Risaleyi dər ət-təcvid”

A-741 “Təcvid”

A-779 “Təcvid əl-Quran”

A-783 “Risaleyi dər təcvid”

A-937 “Təcvid əl-Quran”

A-937 “Təcvid əl-Quran”

A-1036 “Təcvid əl-Quran”

A-1063 “Təcvid”

B-99 “Xülaseyi ət-təcvid”

B-157 “Təcvid”

B-552 “Elmi ət-təcvid və əl-Quran”

B-587 “Təcvid əl-Quran”

B-2548 “Təcvid”

B-2548 “Təcvid”

B-3248 “Təcvid”

B-4519 “Təcvid əl-müxtəsər”

B-4600, B-6162 “Təcvid”

B-6188 “Təcvid əl-müxtəsər”

M-251 “Risaleyi məxarici hüruf”

M-251 “Risaleyi ilmi təcvid”

Farsdilli əlyazmalar içərisində anonim əsərlərdən olan “Təcvid əl-Quran”ın dörd nüsxəsindən biri B-434 şifrlı əlyazma məcmuəsində qorunmaqdadır [7, v. 59b-76b]. Əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli, ahərli vərəqə qara mürəkkəblə, nəsx xətti ilə köçürülüb. Vərəqlərin küncünə fabrikin oval möhürü vurulub. Bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Orta əsr mətinşünaslığında tətbiq olunan şərti işarələrin yazılmasında qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunub. Şərq üsulu ilə səhifələnib. Cildi kartona keçirilmiş mavi, qəhvəyi zolaqlı parçadır. Əsərin üzü İbrahim Molla Şeyx Məhəmməd oğlu Kürdəxanlı tərəfindən h.1260/m.1844-cü ildə Bakının Kürdəxanı kəndində köçürülmüşdür.

Mədrəsələrdə tədris vəsaiti olan bu əsər on bir dərstdən və sonluqdan (xatimə), sonluq özü də iki hissədən (mətləbdən) ibarətdir. Beş dərs “nun” sakinin hökmlərindən olan idğam və ixfadan; altıncı-doqquzuncu dərslər məddin hökmlərindən; doqquzuncu və onuncu dərslər “ləfzi-cəlalə”dən, on birinci dərs və nəticə isə vəqfin növlərindən bəhs edir. Təcvid qaydalarının

izahını verərkən Quran ayələri üzərində tətbiqi də qeyd olunmuşdur.

Müəllifi məlum olan ərəbdilli əlyazmalar:

B-380, B-2784, B-7674 Məhəmməd ibn Pir Əli Muhyəddin əl-Maruf Birkili (v.h.981/m.1573) - “Əd-dür əl-yetim”

B-463 Əhməd ibn Zinəddin ibn İbrahim əl-Əhsai (v.h.1241/m.1825) - “Əsrar ət-təcvid”

B-552, B-733, B-829, B-1348, B-4086, B-6817, B-7639 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii - “Müqəddimət əl-Cəzəri fi elm ət-təcvid”

B-585 Əli ibn Həsən əl-Kirmanı - “Risalət xulasət ət-təcvid”

B-659 Həmid ibn Hacı Əbdülfəttah əl-Bələvi (v.h.1173/m.1860) - “Zubdət əl-irfan fi vucuh əl-Quran”

B-664, B-3864 Əbu Əmr Osman ibn Səid əl-Məğribi əd-Dani - “Ət-Təysir fi əl-qiraət əs-səb”

B-2411 Cəfər ibn Məkki Cəfər əl-Mosuli (v.h.713/m.1313) - “Əl-Müfrədat lil-qiraət əs-səba”

B-3754 Yusif ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Əxləti - “Təcvid”

B-6758 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii - “Təcvid”

Anonim ərəbdilli əlyazmalar:

A-1236 “Risalə fi ət-təcvid”

B-153 “Risalə ət-təcvid”

B-646 “Risalə ət-təcvid əl-Quran”

B-838 “Tərtib ət-təcvid”

B-1348 “Təcvid əl-Quran”

B-2110 “Təcvid”

B-2141 “Risalə fi ilm ət-təcvid”

B-2306 “Təcvid”

B-2784 “Sifat əl-huruf və hiyə səməni aşərə”

B-3749 “Risalə fi təcvid əl-Quran”

B-4738 “Müxtəsər fi məzəhib qurra”

B-4785 “Təcvid əl-Fatihə”

B-6252 “Risalə fi ət-təcvid”

B-6314 “Kitabi Səcavəndi”

B-6467 “Risalə fi təcvid əl-Quran ”

S-246, B-6440, B-6706 “Təcvid”

M-64 “Risalə fi ət-təcvid”

B-153 şifrlı əlyazma məcmuəsinin 24b-106b vərəqlərini əhatə edən “Risalə ət-təcvid” əsəri Avropa istehsalı olan sarımtıl rəngli, yarı ahərli vərəqə səliqəli nəxs xətti ilə köçürülmüşdür. Mətn əvvəldən sona qədər qırmızı mürəkkəblə çəkilmiş 21 ədəd kvadratın içində yazılmışdır. Bəzi başlıqlar və hərflər də qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarlarında müxtəlif istiqamətlərə yazılmış şərhlər var. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildi kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəridir. Qapaqlı cildin üzərinə bir böyük və iki balaca basma medalyon vurulmuşdur.

Əsər hicri 1073-cü il cəmədiyələxır ayı / miladi 1663-cü il yanvar ayında köçürülmüşdür.

“Risələ ət-təcvid” əsəri vəqfdən bəhs edir. “Fatihə” surəsindən başlayaraq vəqfin dayanma yeri, hərflərin tələffüzü hər damada ayrı-ayrı izah olunmuşdur. Əsərin sonunda kalafonun içində köçürülmə tarixi yazıldıqdan sonra doqquz İslam aliminin adı ayrı-ayrı damalarda qeyd olunmuşdur [8, v.106b].

Beləliklə, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan təcvidə dair anonim əsərlər müəllifi məlum olan əsərlər kimi təcvidin əsas mövzularını ehtiva etdirir. Bu əlyazma nüsxələrinin bəzilərinin həcmnin çox olması, eləcə də dərs vəsaiti kimi istifadə edilməsi vaxtilə müəlliflərinin məlum olduğunun göstəricisidir. Təəssüf ki, anonim əsərlərin özündə müəlliflərin adına rast gəlinməmiş və dünya əlyazma xəzinələrinin kataloqlarında da əsərlərin müəllifləri haqqında məlumat əldə olunmamışdır. Müəllifləri məlum olmasa da, bu əlyazma nüsxələrinin tədqiqi təcvid elminin inkişafında və püxtələşməsində böyük rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Каграманов Дж. Из сокровищницы рукописей Азербайджана. НАНА ССР. Республиканский рукописный фонд. Баку: Елм, 1983, 120с.
2. Qəhrəmanov С. Xalqın mənəvi irsi bizim sərvətimizdir // Əlyazmalar xəzinəsi, VII c. Bakı: Elm, 1986, 5-19 s.
3. Каграманов Дж. Республиканский рукописный фонд Академии Наук Азербайджанской ССР // В сокровищнице рукописей, том VI. Баку: Елм, 1983, 5-17 с.
4. Abdurrahman Çetin. Tecvid // İslam Ansiklopedisi. Türkiye Dinanet Vakfi. 44 ciltde, 20-ci cilt. İstanbul: 2011, 253-254 s.
5. Nailə Süleymanova. İlahiyyata dair əlyazmalar kataloqu. 3 cildə, I c. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 225 s.
6. A-995. تجويد AMEA Əlyazmalar İnstitutu. ۱۹ v.
7. B-۴۳۴. تجويد القرآن AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Bakının Kürdəxanı kəndi: h.۱۲۶۰/m.۱۸۴۴, ۷۸v.
8. B-۱۵۳. رسالة التجويد AMEA Əlyazmalar İnstitutu. h.۱۰۷۳/m.۱۶۶۳ yanvar/ cəmədiyələxır, ۱۱۱v.

Рахшанда Керимова
**АНОНИМНЫЕ КОПИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ТАДЖВИД В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСЯХ**

РЕЗЮМЕ

Письменные памятники, написанные известными учеными и переписчиками средних веков, и, которые хранятся в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, с точки зрения своей содержательности очень многообразны и различны. В институте рукописей имени М. Физули Академии Наук Азербайджанской Республики сохраняется рукописные экземпляры произведений известных ученых и мыслителей исламского мира, посвященные разным отраслям теологической науки.

Rakhshanda Karimova
**ANONYMOUS COPIES OF TAJWID IN AZERBAIJANI
MANUSCRIPTS**

SUMMARY

The written monuments by famous scientists and scribes of the Middle Ages, and which are kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli of ANAS, are very diverse and different from the point of view of their content. In the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, handwritten copies of the works of famous scientists and thinkers of the Islamic world, dedicated to various branches of theological science, are preserved.

MİRZƏ TAĞIXAN RƏFƏTİN MİLLİ-DEMOKRATİK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam mədəniyyəti, çağdaşlıq, yeniləşmək, Qərbi mədəniyyəti, fəlsəfi romantizm, türkcülük, Xiyabani hərəkatı.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Исламская культура, современность, обновление, западная культура, философский романтизм, тюркизм, движение Хиябани*

KEY WORDS: *Islamic culture, modernity, renewal, Western culture, philosophical romanticism, Turkism, Khiyabani movement*

Giriş

Güney Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gələn Mirzə Tağıxan Rəfət Təbrizi (1889/90-1921) ilk təhsilini burada aldıqdan sonra atası Ağa Məhəmməd Təbrizi onu İstanbula göndərmişdir. Osmanlı imperiyasının paytaxtında türk dili ilə yanaşı, fars və fransız dillərində təhsil almış, Trabzonda Naseri məktəbində əvvəlcə fransız dili müəllimi kimi çalışmış, daha sonra da məktəbin müdiri olmuşdur. Rəfət Təbrizi Trabzonda yaşayarkən “Bir nəfər iranlı” imzası ilə buradakı fransızdilli “L’Orient” (“Şərqi”) qəzetində ədəbi və siyasi məqalələr ilə çıxış etmişdir. Bu səbəblə o, Trabzonda fransız konsulluğu tərəfindən Fransa hökumətinin fəxri medalı ilə təltif edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı türkiyəli araşdırmaçı Ənvər Uzun yazır ki, Tağıxan Rəfət Trabzonda qaldığı 2-3 illik müddət ərzində Fransız Məktəbində işləmiş və bu şəhərdə yerləşən Osman Nuri Eyüboğlunun İqbal mətbəəsində fransızca nəşr olunan “L’Orient” (“Şərqi”) qəzetində məqalələr ilə çıxış etmişdir [1, s.45].

Əhməd Kəsrəvi “Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı” kitabında yazır ki, Rəfətin atası Ağa Məhəmməd Trabzon “iranlıları”ndan olub, altı, ya da yeddi oğlu varmış: “Onlardan iki böyük oğlu - Mizə Möhsünxan və Mirzə Təqixan Trabzondakı katolik missionerlərinin açdığı məktəbdə təhsil almış və 1916-cı ildə Təbrizə gəlmişlər. Yaxın qohumlarının yardımı ilə Mirzə Möhsünxan “Firdovs” mədrəsəsində müdir, Mirzə Tağıxan da orada müəllim işləmişdir” [2, s.52].

1916-cı ildə Trabzonun çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Rəfət də Təbrizə qayıtmış və milli demokratik hərəkatda fəal iştirak etmişdir. O, əvvəlcə İran Demokrat Partiyasının (İDP)

üzvü olmuş, daha sonra da İDP-nin Təbriz Komitəsi əsasında yaranmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) qurucularından və ideoloqlarından biri olmuşdur.

Xiyabaninin nəvəsi Fəraməz Xiyabani babası haqqında xatirələrində yazır ki, Xiyabani Əbülqasim Füyuzat, Fərivərd Abdullazadə, İbrahim Əmirxızı və Tağı xan Rəfət istibdad əleyhinə mübarizədə insanları səfərbər etmək, konstitusiyanın tam şəkildə icrasına, demokratiya, ədalət və hüquq bərabərliyinə nail olmaq üçün az sonra ADF-nin mətbu orqanı olacaq “Təcəddüd” adlı qəzeti nəşr etməyi qərara alırlar [3, s.218].

İdeya rəhbəri Ş.M.Xiyabani olan “Təcəddüd” qəzetinin birinci sayı 1917-ci il aprelin 9-da çıxır. Mirzə Təqixan Rəfətin təşəbbüsü ilə fransızca “renessans” sözünün ərəb dilində qarşılığı olan “təcəddüd” ifadəsi (yeniləşmə) qəzetə ad kimi seçilir. “Qəzetin 1-13-cü saylarının mühərrirləri Əbülqasim Füyuzat və Əbülfət xan Ələvi, 59-86-cı saylarının müdiri və baş redaktoru Mirzə Təqixan Rəfət, 87-202-ci sayların müdiri və redaktoru Xiyabani olur” [4, s.204].

1917-ci ilin aprelində İDP-nin Azərbaycan Vilayət Komitəsinin təsis toplantısı keçirilmiş, Azərbaycanın bölgələrindən gəlmiş 480 nəfər bu toplantıda iştirak etmişdir. Bir neçə gün sürən müzakirədən sonra konfransda yeddi maddəlik qərar qəbul edilmişdir. Toplantıda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) yaradıldığı və rəhbərliyinə Ş.M.Xiyabani, Mirzə İsmayıl Nəbəri, Məhəmmədəli Badamçı, Mirzə Tağıxan Rəfət, Əhməd Kəsəvi, Doktor Zeynalabdin xan, Sultanzadə, Zeynalabdin Qiyami, Nurulla xan Yekani, Mirzə Əli Heyət və başqalarının seçildiyi elan edilmişdir.

Mirzə Tağıxan Rəfət həm partiyada yenilik tərəfdarı kimi fəal çalışır, həm də mitinqlərdə Xiyabaninin və başqalarının xalqa türkcə müraciətlərindən parçaları fars dilinə çevirərək “Təcəddüd” qəzetində çap edirdi.

Urmiya və Salmas bölgəsinin əhalisi erməni-aysori “xristian ordusu” tərəfindən qətliaqlara məruz qaldığı bir vaxtda İhsan paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı hərbi birlikləri 1918-ci ilin iyununda Güney Azərbaycana daxil olaraq bu qırğınların qarşısını almışdır. Xoyu mühasirəyə almış Andranik Ozanyanın rəhbərlik etdiyi erməni-aysori ordusu ilk döyüşdə məğlub olub geri çəkilməmişdir.

1918-ci il sentyabrın 25-də xalqın arzusu ilə Osmanlı qoşunları Əli İhsan Paşanın komandanlığı altında Təbrizə daxil olur. Güney Azərbaycanın idarəçiliyini təşkil etmək üçün “İttifaqi-islam” adlı təşkilat qurulur. Bu təşkilatın qurucuları sırasında Mirzə Tağıxan da olur. Mirzə Tağıxan həm də Osmanlı ordusunda müşavirlik (08.06-01.10.1918) vəzifəsini yerinə yetirir. Eyni zamanda o, Azərbaycan valisi Nizamül-səltənənin istəyi ilə türk dilində “Azərbaycan” adlı qəzet də nəşr etdirir [1, s.19-20]. Bu zaman “Tənqidiyyun” qrupunun üzvləri osmanlıların əleyhinə mütəmadi təbliğat aparır, onları işğalçı adlandırır, təbliğatlarını fanatiklər arasında daha da təsirli etmək üçün təriqət müxtəlifliyini ön plana çıxarırdılar. Hətta Mirzə Tağıxan Rəfəti Osmanlıya yaltaqlıq etməkdə, Xəlil Paşanın istəyi ilə “Azərbaycan” qəzetini türk dilində çıxarmaqla Osmanlı siyasətinə qulluq etməkdə suçlayırdılar [1, s.21].

1918-1919-cu illərin əvvəllərində Rəfət “Təcəddüd” qəzetinin 59-86-cı saylarına redaktorluq etməklə yanaşı, ADF Gənclər təşkilatının “Azadistan” adlı elmi, nəzəri-siyasi jurnalını da ən ağır və gərgin günlərdə nəşr etdirər bilmişdir. Milli azadlıq, dil, ədəbiyyat

məsələlərini işıqlandıran jurnalın ayda iki sayının çap edilməsi planlaşdırılsa da, cəmi 4 sayı işıq üzü görmüşdür.

1920-ci ilin iyununda elan edilmiş “Azadistan” adlı muxtar dövlət süquta uğradıqdan sonra, yəni 1920-ci ilin sentyabrında Rəfət Təbrizi də Xiyabani kimi qətlə yetirilmişdir.

Milli-demokratik görüşləri

Xiyabaninin yaxın silahdaşı hesab olunan Rəfət bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət, fəlsəfə və ədəbiyyatda da yeniləşmənin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Onun fikrincə, yenilikçilər düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda yeni bir eranı yaratmaq niyyətindədirlər. Rəfətə görə, bu gün köhnəlmiş, lakin hələ də üstün olan statusu dəyişərək yeni, müasir status ilə əvəz etmək olduqca vacibdir. Bunun üçün də ən güclü vasitə dildir. Çünki dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün bir alətdir. O, “Modernistlərin bəyanatı”nda fikrini belə ifadə edirdi: “Əgər biz iddia edə bilərixsə ki, insan fikirləri və hissləri eralar ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi də yararsız ola bilər. Aydın ki, intellektual və perspektual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir” [5, s.22]. Rəfət daha sonra yazırdı: “Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur”.

Qacarlar dövlətində “yeni şeirin öncülü”, yeni ədəbi-fəlsəfi baxışların nümayəndəsi hesab olunan Rəfət Türkiyədə yaranmış “Sərvəti-fünun”nun Azərbaycandakı davamçılarından da biri idi. O da “Sərvəti-fünun”çular kimi ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, ənənəvi Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək, Qərb mədəniyyət üsulunu təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. “Təcəddüd”, “Azərbaycan” qəzetlərinin, “Azadistan” jurnalının əsas yazarlarından biri kimi Rəfət bu mətbu orqanlardakı məqalələrində yeni həyatın tələblərini ifadə etməyə çalışmışdır. Onun ilk yazılarında demokratik əhval-ruhiyyə, vətənpərvərlik və xəlqilik əsas yer tutmuşdur [6, s.162-163]. Bu baxımdan Rəfət çağdaş “İran” poeziyasının ilk şairi kimi də tanınmışdır. Eyni zamanda, o, H.Sahir, Ə.Xürrəm, Y.M.Daneş və başqa şairlərin və yazıçıların ardıcılıqları olduqları “Rəfət Məktəbi” adlandırılan ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparən iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi məclisi idi. “Təcəddüd” qəzeti isə ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrılı bilməyənləri şiddətli tənqid atəşinə tuturdu. “Təcəddüd” qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Təqi Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazmış, “İran” ədəbiyyatında “yeni şeir”in əsasını qoyanlardan biri olmuşdur [6, s.162-163].

P.Məmmədlinin fikrincə, “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbinin Qacarlar dövlətində davamçısı olan Tağıxan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili

sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı “Təcəddüd” qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, “Təcəddüd”də, “Azadistan” jurnalında açıq imza ilə və ya “Femina” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir [7, s.184-186].

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi Nima Yüşinin adını çəkirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağı Rəfət, Şəms Kəsməi kimi azərbaycanlı-türk ziyalılar yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisi idilər [6, s.23-24].

Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlində çıxan “Kavə” qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadə ilə yanaşı, Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımzadə, İrəc Mirzə və başqaları da öz yazılarında Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər [8].

İslam Qəribli yazır ki, Rəfət özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: “Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır” [9, s.152].

“Azadistan”da dərc olunan məqalələrindən birində Rəfət gənclərə üzünü tutaraq yazırdı: “Tam sərbəstliklə düşünün və özünüzü hiss edin. Fikir və suallarınız yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Ani, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin” [1, s.45].

İctimai-siyasi görüşləri

Rəfət ictimai-siyasi görüşlərində də yenilikçi baxışlarıyla, inqilabçılığı ilə fərqlənmişdir. “Təcəddüd” qəzetinin 43-cü sayında (9 zilhicə 1335-ci il / 26 sentyabr 1917-ci il) o yazırdı ki, hər hansı bir cəmiyyətin həyatında ən mühüm anlardan biri seçkilərdir. Hər bir vətəndaş səsine sahib çıxmalıdır ki, həmin cəmiyyətdə demokratikləşmə mümkün olsun. Rəfət yazırdı: “Verməli olduğumuz səs bizim azadlığımızı məhdudlaşdırmağa bilər. Yəni səsimizi verdiyimiz andan etibarən yaydan çıxan ox kimi nəzarət əlimizdən çıxacaq, azadlığımızı və haqqımızı itirmiş olacağıq. Biz sadəcə səs vermədən bir saniyə öncə və səs verdiyimiz ana qədər keçən qısa müddət ərzində sərbəstik. Bu iki saniyə arasındakı zaman bizim sərbəstliyimizin, azadlığımızın qısa ömrüdür. Bu qısa zamanın tək meyvəsi bizim səsimizdir. Dəyərli dostlarım, ölüm və qalım bu bir tək səsə bağlıdır. Vətəndaşlar, oyaq olmaq gərəkdir, bu məsələni aydın qavramaq gərəkdir” [10, s. 45]. Bir sözlə, onun fikrincə, insan öz fərqli fikrini, rəyini deməyi də, seçilmək və seçmək hüququnu da bilməlidir. Əks təqdirdə, istəmədiyimiz şəxsə məcburi olaraq verdiyimiz rəy bizim azadlığımızın sərhədini məhdudlaşdıracaq, daha sonra azadlığımızı da əlimizdən alacaqdır [6, s.23].

O hesab edirdi ki, insan öz şüurunda dəyişikliklər etməyi bacarmalı, geridə qalıb daima keçmişə qapanmamalıdır. O, “Ey, iranlı cavan” şeirində yazırdı:

*Qalx yerindən vətən oğlu, nəzr et asimana,
Üfüqün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
Qalx gülər üzvlə salamlı açılan al səhəri,
Qalx ki iş vaxtı çatıb gözləməyin ol səhəri.
Qalx iri addım ilə get irəli, başla işə,
Məyus olmaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin... [6, s.23].*

1918-ci ilin martında Urmiyada ingilis və rus hərbiçilərinin yardımı ilə aysori-erməni qüvvələrinin türkələri qırmasından təsirlənən Rəfət “Urmu yandı” şeirini yazaraq “Təcəddüd” qəzetində çap etdirmişdir:

*Bundan yaxşı günlər gözləyirdi Urmu.
Urmu Rus inqilabını gördükdə,
Ürəyində çırpınan bağırtını içəri qaytardı
Yorğun köksündə qışqırtını udarkən,
Belə sandı:
Yenə də bağışlamalıdır köhnə düşmanı
Yazıqlar olsun, kişilik itib batdı!
Urmu yandı [2, s.164].*

Rəfət inqilabçı, yenilikçi ruhlu, milli sosial-demokrat olmuşdur. Onun demokrat ruhu sonralar daha çox milli-demokrat yönündə inkişaf etmişdir. Hər halda o, Xiyabani ilə müqayisədə türk mədəniyyətini, türk kimliyini çox öndə tutmuş, Azərbaycan türklüyünü müdafiə və təbliğ etmişdir. Hesab edirik ki, onun demokratiyadan milli demokratiyaya daha çox meyl etməsində 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin və onların uzantılarının zaman-zaman Azərbaycan türklüyünə qarşı etdiyi çirkin oyunlar, eyni zamanda digər millətlərə aid “demokrat”ların ikiüzlü əməlləri də mühüm rol oynamışdır. T.Atəbəyi yazır ki, Azərbaycan demokratları 1917-ci il Rusiya inqilabını alqışlayaraq “öz məmləkətlərində demokratiya uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, digər millətlərin təməl suverenliyinə hörmət bəsləyərək Rusiyada fəaliyyət göstərən həmin qruplarla” qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaratmaq üçün partiyanın əyalət komitəsini təsis etdilər. Lakin çox keçmədi ki, həmin inqilabçıların Araz çayının o biri sahilində həyata keçirdikləri siyasi tədbirlər azərbaycanlı demokratları öz nəhəng qonşuları ilə daha ehtiyatlı və sayıq münasibətlər qurmağa vadar etdi [11, s.72].

Araşdırmaçı alim Əli Şamil yazır ki, buna görə də Xiyabani, Tağıxan Rəfət və başqa azərbaycanlı demokratlar marksizm cərəyanının bolşeviklər adlandırılan qrupunun yeritdiyi siyasətə, eləcə də rusların himayəsilə təşkil olunmuş bütün qruplara xoş münasibət bəsləmirdilər: “Çünki bu qrupların üzvlərinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Onlar da siyasi mübarizə

aparmaq əvəzinə müsəlmanları kütləvi şəkildə qırır, talanlar törədirdilər. Urmiyada, Salmada törədilən soyqırımlarından, Qafqazdakı soyqırımından canlarını qurtara bilənlərin Təbrizə, Mərəndə gəlib çıxmaları, bolşeviklərin tez-tez mövqelərini dəyişmələri əhalidə bu qruplara qarşı mənfi münasibət formalaşdırmışdır. Ona görə də Təbrizdə bolşeviklərin bir hissəsi qaçmış, bir hissəsi də “bolşeviklərə kömək edən” Almaniya konsulluğuna sığınmışdı.

Təbriz demokratik hökuməti böyük silah və sursat anbarı yerləşən Almaniya konsulluğunu mühasirəyə alaraq bolşeviklərin təslim olmasını tələb edir. Alman konsulluğu buna etiraz etdikdə, ora mühasirəyə alınır. 45 günlük mühasirə qarşılıqlı atışma və alman konsulunun ölümüylə nəticələnir. Sonda bolşeviklər silahı verməyə və təslim olmağa məcbur qalırlar” [12, s.100-101].

ADF rəhbərliyi başda Xiyabani və Rəfət olmaqla, nəinki bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməkdən çəkinir, artıq onlara müdaxiləçi kimi baxırdılar. Hətta Cəngəl hərəkatı adı ilə məşhurlaşan Gilan üsyanının rəhbəri Kuçək Xan Qacarlarda məşrutənin bərpa edilməsi məqsədilə Xiyabaniyə birgə əməkdaşlıq təklif etdikdə Xiyabani ona “Səninlə Vüsuqüddövlə arasında nə fərq var? O, İrəni ingilis qüvvələrinin əli ilə idarə etmək istəyir, sən isə rusların dəstəyi ilə bu işi həyata keçirmək istəyirsən” [11, s.73].

Əli Şamil yazır ki, 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qacarlar dövlətinin Dördüncü Məclisinə seçkilər keçiriləndə Mirzə Tağıxan Rəfət öz namizədliyini verməsə də, ADF-nin liderlərindən biri kimi tez-tez seçicilərlə görüşür, alovlu çıxışlar edir, qəzetdə məqalələr yazaraq seçiciləri demokratlardan olan namizədlərə səs verməyə həvəsləndirir. Aparılan səmərəli təşkilati işlər öz bəhrəsini verir. Təbriz və şəhər ətrafından doqquz deputat yerindən altısını ADF-nin tərəfdarları qazanır [12, s.102].

Ancaq bu dövrdə ingilislər Qacarlar dövlətini də Hindistan kimi müstəmləkəyə çevirmək məqsədilə 1919-cu il avqustun 9-da baş nazir Vüsuqüddövlə ilə müqavilə bağlayır və buna etiraz edənlərdən biri də ADF-nin liderlərindən Rəfət olur. O, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin öndərliyi altında ingilis imperializminə və mərkəzi hökumətin anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı 1920-ci ilin 7 aprelində başlayan milli hərəkatda aktiv rol oynayır. Həmin günlərdə Rəfət yalnız təşkilati işlərdə, ideya-siyasi mübarizədə Xiyabani ilə çiyin-çiyinə olmaqla qalmır, həm də şeirləri ilə üsyan bayrağı qaldırır, xalqı mübarizəyə səsləyirdi:

1920-ci il iyunun 24-də Ş.M.Xiyabaninin qurduğu Milli Hökumətin Rəyasət Heyətinə 20 nəfər daxil idi ki, onların sırasında Məhəmmədəli Badamçı, Haşim Neysai, Mahmud Əmin Mülkədar, Mirzə Təqixan Rəfət, İsmayıl Əmririxızı, Əbülqasim Füyuzat, Nurulla xan Yekani, Nüsrətulla Neysari, Zeynalabdin Qiyami kimi məşrutə inqilabının iştirakçısı və inqilab veteranları var idi. Təqixan Rəfət ADF və Milli Hökumətdə Xiyabaninin köməkçisi və mədəni-maarif məsələləri üzrə müşaviri vəzifəsini yerinə yetirirdi. O bu vəzifədə də sonuna qədər qaldı və milli hərəkat yolunda şəhid oldu.

Qeyd edək ki, Rəfət Azərbaycanda qadın azadlığının da qatı tərəfdarlarından biri olmuş, “Femina” təxəllüslü yazılarında, məsələn, “Qadınlara xitab” və digər şeirlərində onların zülmətdən işığa çıxmasının vacibliyini ifadə etmişdir. O yazırdı:

Sənə Zöhrə, Ay, Günəş adı qoydular cahanda,

*Ancaq özün dünyada bir gün görə bilmədin.
Sən bu zülmət ölkədə, bu qaniçən dövrandə,
Ürəyincə sevinib, bir doyunca gülmədin.
O kəslər ki, qarşında diz çöküb səcdə edir,
İnanma sən onların eşqinə, ülfətinə.
Çöldəki vəhşilər tək, onlar fəqət, ov güdür,
Onlar layiq deyildir sənin məhəbbətinə... [6, s.163].*

“İran mətbuatının analitik tarixi” kitabında M.Təbatəbai dövrünün mədəni mühiti, ədəbiyyatdakı müasirlik səylərindən bəhs edərkən yazırdı: “O (Rəfət-F.Ə), Azərbaycan siyasətinin, ədəbiyyatının ruhundakı müasirliyin İran ədəbiyyatı və siyasətinə keçməsinə istəyirdi” [13, s.449]. Yəhya Arianpura görə, Tağıxan Rəfət siyasətlə jurnalistika, ya da siyasətlə ədəbiyyat arasında düzgün qurulmayan münasibətlərin qurbanı olmuşdur [14].

Nəticə

Rəfət bir tərəfdən hər cürə yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarları, digər tərəfdən isə ifrat yenilikçiləri, liberalistləri tənqid etmişdir. O hesab edirdi ki, həddən artıq mühafizəkarlıq kimi, ifrat müasirləşmək tərəfdarı olmaq da zərərliyə. Deməli, Rəfət milli demokrat kimi Azərbaycan milli hərəkatının türklük ruhunu daha çox ifadə etmişdir. Onun demokratik görüşləri türk dünyagörüşü ilə daha çox səsleşirdi. Bu anlamda o, Xiyabani ilə müqayisədə demokratiya və liberalizmə münasibətdə daha çox milli ruhu ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Uzun Enver. Mirza Tağı Rıfət han. Trabzon: "Eser Ofset", 2017.
2. Kəsrəvi Əhməd. Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı. Tehran: "Mərkəz", 1998.
3. Xiyabani Əsl Fəraməz. Şeyxin nəvəsi babası haqqında. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
4. Mirzəyeva Cəmalə. "Təcəddüd" qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
5. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I hissə). Bakı: "Sabah", 2015.
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı: "Elm", 1983.
7. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
8. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>
9. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
10. Azeri Ali. Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani (1918-1920), (Yayına hazırlayan: Seyfəddin Altaylı). Ankara: "Elila Elektronik İletişim Ajansı", 2004.
11. Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 2002.
12. Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideoloqu Mirzə Təqixan Rəfət//Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı: Nurlar NPM, 2018.
13. Bigdeli Əli. Çağdaş İran tarixində siyasi qətləmlər. 1-ci cild. Tehran: Soroush, ilk nəşr, 1377.
14. <https://bichakmeh.blogspot.com/1386/10/08/post-120/>

Фаиг Алекперлы
**НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ И
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МИРЗЫ
ТАГИХАН РАФАТ**

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что Мирза Тагихан Рафат был известен в начале XX века в Южном Азербайджане как сторонник инноваций во всех областях, включая культуру, философию и литературу. Согласно основной идее его творчества, новаторы хотели создать новую эру в мире мысли и искусства, в литературе. Говорят, что главной задачей Рафата в то время было изменение устаревшего, но все еще доминирующего статуса и замена его новым, современным статусом. Он пошел по пути обновления литературной и философской литературы как по форме, так и по содержанию, упростил язык, изменил традиционные восточные мотивы и поэтическую систему и продвигал западный культурный метод.

При этом важное место в статье уделяется общественно-политической деятельности Тагихана Рафата и его взглядам на этот счет. Утверждается, что Рафат был одним из ближайших союзников шейха Мохаммада Хиябани и боролся за обновление и демократизацию в государстве Каджар. Одна из основных проблем, стоящих перед Рафатом, - это формирование свободного и справедливого общества во имя человечества. С этой целью он был одним из главных лидеров Демократической партии Азербайджана и Национально-демократического движения во главе с Хиябани. Как и Хиябани, Рафат боролся за права и свободы не только народа Южного Азербайджана, но и всех народов, проживающих в государстве Каджар, и таким образом достиг вершины мученичества.

Faiq Alakbarli

MIRZA TAGIKHAN RAFAT'S NATIONAL-DEMOCRATIC AND SOCIAL-POLITICAL VIEWS

SUMMARY

The article shows that Mirza Tagikhan Rafat was known in the early twentieth century in South Azerbaijan as a supporter of innovation in all areas, including culture, philosophy and literature. According to the main idea of his work, the innovators wanted to create a new era in the world of thought and art, in literature. It is said that the main task of Rafat at that time was to change outdated but still dominant status and replace it with a new, modern status. He took the path of updating literary and philosophical literature in both form and content, simplifying the language, changing the traditional Eastern motifs and poetic system, and promoting the Western cultural method.

At the same time, the article gives an important place to Tagikhan Rafat's public and political activity and his views in this regard. It is stated that Rafat was one of the closest allies of Sheikh Mohammad Khiyabani and fought for renewal and democratization in the Qajar state. One of the main issues facing Rafat was to form a free and just society in the name of humanity. For this purpose, he was one of the main leaders of the Democratic Party of Azerbaijan and the National Democratic Movement led by Khiyabani. Like Khiyabani, Rafat fought for the rights and freedoms not only of the people of South Azerbaijan, but of all the peoples living in the Qajar state, and reached the peak of martyrdom in this way.

II QIRAQ KƏSƏMƏN YAŞAYIŞ YERİNDƏ AŞKARLANMIŞ TAPINTILAR BARƏDƏ

Vaqif ƏSƏDOV,

AMEA-nın Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutu,
t.ü.f.d., aparıcı elmi işçi,
vaqif-amea@mail.ru

Teymur BABAYEV,

elmi işçi,

Əhliman ƏBDÜRƏHMANOV,

elmi işçi,

ehliman_ar@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: Qıraq Kəsəmən, yaşayış yeri, təsərrüfat küpləri, qəbirlər.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Гыраг Кесамен, поселение, хозяйственные кувшины,
могилы.

KEYWORDS: Gyrag Kesamen, settlement, household jars, graves.

II Qıraq Kəsəmən yaşayış yeri Ağstafa rayonunun Qıraq Kəsəmən kəndinin ərazisində yerləşir. Yaşayış yeri “Şahdəniz-2” qaz layihəsi ilə əlaqədar çəkilmiş kəmər marşrutunun sahəsinə düşərək tədqiq olunan arxeoloji abidələr sırasındadır. Bu abidədə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərini səmərəli saymaq olar. 448 kv.m-lik sahədə (28x4 m) aparılmış qazıntılar zamanı çoxlu sayda təndir və ocaq yeri aşkarlanmış, külli miqdarda arxeoloji material əldə olunmuşdur.

II Qıraq Kəsəmən yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazi düzənlikdir. Abidə N-4564072.958; N-4564169.91; E-8540081.119; E-8540025.043 koordinatlarda yerləşir. Yaşayış yerinə verilən ad ümumi xarakter daşıyır və inzibati baxımdan daxil olduğu Ağstafa rayonunun Qıraq Kəsəmən kəndinə aiddir. Bu ad abidəyə BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) neft kəmərinin qazıntıları zamanı verilmişdir. II Qıraq Kəsəmən adlanmasının səbəbi isə yaxınlıqda eyni adda daha bir yaşayış yerinin (I Qıraq Kəsəmən) olmasıdır. Yaşayış yerinin üzəri əkin sahəsidir. Qaratorpaq əkin sahələrinin mövcud olduğu bu düzənlik ərazi uzun illərdir ki, əkin yeri kimi istifadə edilir.

Yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazini, eləcə də ətraf əraziləri gəzərkən xeyli sayda yerüstü keramika nümunəsinə rast gəlmək olur. Qeyd edilən sahələrdə tapılan maddi mədəniyyət qalıqları əsasən bu sahələrin arxeoloji qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Ərazidə uzaq yüzillikləri özündə ehtiva edən keramika nümunələrinin çox sayda, həm də müxtəlif çeşiddə tapılması burada həmin dövrlərdə yaşayışın intensiv olması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Yaşayış yerinin mövqeyi yurdsalma nöqtəyi-nəzərindən çox əlverişlidir, ətrafında əkinçilik təsərrüfatının təşkili üçün münbit torpaq fondu və su mənbəyi vardır. Ola bilsin ki, yaşayış yerinin sakinlərinin təsərrüfatında daha çox maldarlıq təsərrüfatı önəmli yer tutmuşdur. Amma artefaktlar sübut edir ki, burada əkinçilik üçün də çox münasib şərait olmuşdur. Ümumiyyətlə, antik dövrün şəhər tipli yaşayış yerlərindən fərqli olaraq, kəndlərdə topoqrafik baxımdan ciddi eynilik gözə çarpır. Kənd tipli yaşayış məskənlərində tək-tük ictimai binaya rast gəlinir. Mədəni-məişət binaları isə müşahidə olunmamışdır [1, s.77].

Qazıntılar zamanı II Qıraq Kəsəmən yaşayış yerinin birtəbəqəli və mədəni təbəqənin qalınlığının 100-120 sm arasında olduğu müəyyən edilmişdir. Müşahidə əsasında məlum olmuşdur ki, mədəni təbəqə yatımının 25 sm qalınlıqda üst qatının maddi mədəniyyət qalıqları zəngin deyildir. Təbii ki, bu, torpağın üst qatının uzun illər boyu əkilməsindən irəli gəlir. Mədəni təbəqənin kömür, kül qatları, saxsı qab qırıqları, heyvan və quş sümükləri ilə zəngin yatımı 30 sm-dən başlayır və 1-1,2 m dərinliyə qədər davam edir. Qazıntı sahəsində xeyli təsərrüfat küplərinin qalıqları və ocaq yerləri tədqiq olunmuşdur.

Yer səviyyəsindən 70 sm dərinlikdə **11 saylı** kvadratın şimal küncündə sahəsi 50 x 60 sm olan saxsı qab qırıqlarının yığılı üzə çıxmışdır.

13 saylı kvadratda isə yer səviyyəsindən 60 sm dərinlikdə kvadratın cənub-şərq divarında orta həcmli küpə tipli bütöv bir saxsı qab aşkarlanmışdır (*şəkil 1*).

Şəkil 1. Saxsı küpə

Qab asimmetrik olsa da, keyfiyyətli hazırlanmışdır. Dar və alçaq boğazı tədricən çiyinə keçir. Gövdəsi şişmandır. Ağız azca genişlənir. Arxa hissəsində gövdənin aşağı hissəsini ağız kənarı ilə birləşdirən lentvari qulpu vardır. Oturacağı enli və yastıdır. Qabın çiyinini çərtmə ziqzaqvari naxışlar dövrələyir. Bu naxışların üzərində çəp çərtmə xətlərdən ibarət naxışlar gedir. Rəngi açıq çəhrayıdır. Gili təmizdir. Üstünü ərp örtmüşdür (*şəkil 2*). C.Xəlilov Qafqaz Albaniyası saxsı qablarını təfsilatlandırarkən ağız dəyirmi küpələri antik dövrün daha erkən mərhələlərinə aid edir [2, s.108].

Şəkil 2. Küpə

80 sm-lik diametri olan daha bir yanıq torpaq ləkəsi 15 saylı kvadratın sahəsində, yer səviyyəsindən 80 sm dərinlikdən üzə çıxdı. Təbəqə yanıq izlərindən və bişmiş gildən ibarət idi. Təbəqənin qalınlığı 27 sm, uzunluğu 80 sm idi. Yanıq təbəqə götürüldükdən sonra onun qəbir torpağı olması məlum oldu (№1). Qəbrin kamerasını izləmək mümkün olmadı. Qəbrin dibində uşaq skeleti böyrü üstə uzadılmış vəziyyətdə yerləşirdi. Skeletin kəlləsi yox idi. Üzərinə qoyulmuş gil qabın yalnız alt hissəsi salamat qalmış, qalan hissəsi kiçik qırıntılar şəklində qəbir torpağına qarışmışdı. Çox güman ki, bu qəbirdə ocaq qalama ayını icra olunmuşdur. Bunu torpağa qarışmış kömür qırıntıları və skeletin üzərindəki qabın altının yanaraq gilə dönməsi sübut edir (şəkil 3-4; 30).

Şəkil 3-4. 1 №-li qəbir

Bu kvadratın yenə də cənub-qərb divarı tərəfdə, 1 saylı qəbirdən 70 sm cənuba doğru, divarın kəsiyinə düşən tökmə torpaq təbəqəsi üzə çıxdı. Ətrafdakı torpaqdan tünd rəngi ilə seçilən bu təbəqə burada qəbir olmasını güman etməyə əsas verirdi. Bu təbəqə yer səviyyəsindən 15 sm aşağıdan başlayaraq 80 sm dərinliyədək enirdi. Təbəqənin stratifikasiyası izlənərkən yer səviyyəsindən 50 sm dərinlikdən başlayaraq keramika qırıqları, kömür qırıntıları görünməyə başladı. Bu qəbirdə (№2) yalnız insana məxsus alt çənə sümüyü aşkar edildi (şəkil 5-6; 30).

Şəkil 5-6. 2 №-li qəbir

Nəhayət, **15 saylı** kvadratın şərq küncü tərəfdə yer səviyyəsindən 1,1 sm dərinlikdən 3-cü torpaq qəbri aşkarlanmışdır (*№3*) (*şəkil 7-8; 31*).

Şəkil 7-8. 3 №-li qəbir

Qəbirdəki orta yaşlı kişiyyə məxsus skelet nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmışdı. Mərhum sağ böyrü üstə zəif bükülü vəziyyətdə qərb-şərq istiqamətində uzadılmışdı. Skeletin kəlləsi çevrilərək üzü əks tərəfə istiqamətlənmişdi. Qolları sinəsi tərəfə bükülü idi. Skeletin qıç sümüklərini aşkarlamaq mümkün olmadı. Yalnız oval formalı qəbir kamerasının şərq tərəfində iki pəncə sümükləri üzə çıxdı. Q.Qoşqarlı hesab edir ki, zəif bükülü torpaq qəbirləri – Qafqaz Albaniyası dövrünün torpaq qəbirlərinin lokal variantıdır və ola bilsin ki, müəyyən tarixi mərhələdə əhalinin müəyyən etnik qrupunun dəfn adətini əks etdirir [3, s.15]. Mərhumun sifəti qarşısına dar boğazlı, şişman gövdəli orta həcmli bardaq qoyulmuşdu. Bu dar və nisbətən uzun boğazlı, şişman gövdəli bardaqdır. Ağız kənarı yana açılmışdır. Ağız kənarı ilə gövdəni dairəvi qulp birləşdirir. Gövdəsi oturacağına tədricən keçir. Oturacağı yastı və enlidir. Qabın üst səthinə qırmızı boya çəkilmişdir. Qırmızı rəngli narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmişdir. Ölçüləri:

ağzının diametri-7sm, boğazının hündürlüyü-5 sm, hündürlüyü-18 sm, gövdəsinin diametri-18 sm, divarının qalınlığı-12 sm-dir (*şəkil 9*).

Skeletin qol sümüklərinin altında dəmirdən hazırlanmış xəncər və ya bıçaq tiyəsi aşkarlandı. Ensiz tiyə uca doğru bir qədər nazikləşərək əyilir. Dəstək saplağının yalnız bir hissəsi

qalmışdır. Tiyə güclü korroziyaya uğramışdır. Çox güman ki, ağacdən olan dəstəyi bu saplağın üstünə keçirilmişdi. Tiyənin uzunluğu = 17 sm, eni = 2 sm-dir (*şəkil 9*).

**Şəkil 9. 1-dəmir xəncər tiyəsi;
2-saxsı bardaq**

16 saylı kvadratda yer səviyyəsindən 1,1 m dərinlikdə kvadratın cənub divarı tərəfdə

ocaq aşkarlandı. Ocağın içərisindən kül qatı, kömür qırıntıları və saxsı qab fraqmentləri üzə çıxdı. Onlardan biri qalın divarlı, tünd qonur rəngli, üzvi qatışıqlı gildən zəif bişirilmiş küpə tipli saxsı qabın ağız hissəsidir. Ağzının kənarı xaricə əyintilidir. Xarici səthini yanıq izi örtür. Divarının qalınlığı = 0,7 sm-dir. İkincisi də qab ağzının fraqmenti olub piyalə tipli qaba məxsusdur. Nazik divarlı olub, açıq qonur rəngli, təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilmişdir. Bikonik formalı olub çiyin ilə boğaz hissəsi kəskin keçidlidir. Ağız kənarı xaricə əyintilidir. Səthi yaxşı hamarlanmışdır. Səthində his qatı müşahidə edilir. Ağzının diametri = 16,5 sm, divarının qalınlığı = 0,4 sm-dir. Üçüncü tapıntı dairəvi en kəsikli qulp fraqmentidir. Küpə tipli saxsı qaba məxsusdur. Tünd qonur rəngli, qum qatışıqlı gildən zəif bişirilib. Qulpun üstündə his qatı müşahidə edilir. Qulpun diametri = 2 sm-dir. Bir nümunə də həmçinin orta tutumlu küpəyə məxsus qulp fraqmentidir. Yastı və enli olub çiyin ilə ağız kənarını birləşdirir. Tünd qonur rəngli gili qeyri-üzvi qatışıqlı olub, yaxşı bişirilib. Qulpun kəsikdə eni = 2,5 sm, divarının qalınlığı = 0,7 sm-dir. Nəhayət, qab qırıqları arasında iri həcmli təsərrüfat küpünə məxsus gövdə fraqmenti də var idi. Qalın divarlı, tünd qonur rəngli qeyri-üzvi qatışıqlı gildən yaxşı bişirilib. İçərisində yanıq izi vardır. Divarının qalınlığı = 2,3 sm-dir.

Eyni dərinlikdə kvadratın şərq divarına bitişik ikinci bir böyük ocaq yeri aşkarlandı (2 №-li). Oval formalı olan ocaq kvadratın şərq divarına doğru getdiyi üçün divarı bir qədər genişləndirmək lazım gəldi. Ocağın kənarları yanmış gillə haşiyələnmişdi. Onun da içərisindən kömür qırıntıları ilə yanaşı, keramika fraqmenti, həmçinin bülöv daşı aşkar edildi. İçərisində aşkar olunan fraqmentlərdən biri dairəvi en kəsikli qulpdur. Qazan tipli saxsı qaba məxsusdur. Qulpunun üstündə çəp çərtmə naxışlar çəkilmişdir. Qulpun üfüqi şəkildə qazanın çiyin hissəsinə birləşdirildiyi ehtimal edilir. Açıq narıncı rəngli, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilib. Üstünə ağ rəngli zəif anqob təbəqəsi çəkilib. Kəsikdə diametri = 2 sm, uzunluğu = 7,2 sm-dir. Digər məmulat yastı, enli və uzunsov çay daşından bülöv tipli alətdir. İstifadə nəticəsində hər iki üzü hamarlanmışdır. Uzunluğu = 6,3 sm, eni = 3,7 sm-dir.

19 sayılı kvadratda yer səviyyəsindən 50 sm dərinlikdə iri bir təsərrüfat küpü parçalanmış vəziyyətdə üzə çıxdı. Qab nazik divarlı olub rəngi çəhrayıdır (*şəkil 10*).

Şəkil 10. İri küp qırıqları

Şəkil 11. İri saxsı qabın qırıqları

21 sayılı kvadratın cənub-şərq divarı tərəfdə yer səviyyəsindən 35 sm aşağıda aşkarlanmış artefaktlar daha bir iri təsərrüfat küpünün qalıqları idi. Küpün salamat qalmış aşağı hissəsi qırıq

halında olsa da qismən öz formasını saxlamışdı. Yuxarı hissəsinin qırıqları ətrafa səpələnmişdi. Ağız hissəsi aşkarlanmamışdır. Küp gövdəsinin təxmini diametri 70-80 sm idi (*şəkil 11*). Təsərrüfat küpləri yerli əhalinin məişət və təsərrüfatında mühüm yer tuturdu. Onlar kifayət qədər iri ölçülərə malikdir, lakin bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir [4, s.67]. Təsərrüfat küplərinə öyrənilən dövrün arxeoloji qazıntısı aparılmış bütün abidələrində, o cümlədən Mingəçevirdə [5], Qəbələdə [6, şək. 13], Şamaxıda [7, tabl. 1,8], Ağsu, İsmayıllı rayonlarının abidələrində [8] və digər yerlərdə rast gəlinir.

25 saylı kvadratın şərq küncündə yer səviyyəsindən 70 sm dərinlikdə saxsı qab gövdəsinin aşağı hissəsi, onun ətrafında isə yastı formalı orta ölçülü daşlar üzə çıxdı. Onların tutduğu sahə 50x20 sm idi. Yer səviyyəsindən 1 m dərinlikdə kvadratın qərb hissəsində iri bir təsərrüfat küpünün dibinin yarı hissəsi üzə çıxdı. Diametri = 60 sm, salamat qalmış hündürlüyü 10 sm idi.

İri ölçülü başqa bir təsərrüfat küpünün alt hissəsi **27 saylı** kvadratın cənub-şərq divarının şərq hissəsində, yer səviyyəsindən 80 sm dərinlikdə aşkar edilmişdi. Onun diametri 80 sm, salamat qalmış hündürlüyü 10 sm idi.

II Qıraq Kəsəməni yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qazıntı sahəsinin müxtəlif yerlərində çoxlu sayda ocaq və kürə yerləri, müxtəlif formalı və təyinatlı saxsı qab fraqmentləri, çay daşından hazırlanmış əmək alətləri (bülöv daşları, sürtgəclər, həvənglər, çəki daşları və s.), az da olsa, daş düzümləri, əsasən iribuynuzlu heyvanlara məxsus osteoloji qalıqlar üzə çıxdı. Bu baxımdan **22 və 23 saylı** kvadratlar daha zəngin material verdilər. Yaşayış yerindən şüşə və digər materiallardan hazırlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmədi.

Qeyd edək ki, qazıntı sahəsində çoxlu miqdarda saxsı qab fraqmentlərinə rast gəlinmişdir. Bunlar əsasən küpə, küp, kasa, boşqab, cürdək, kuzə, xeyrə, səhəng və qazan tipli qab qırıqları, bir neçə halda isə bütöv və ya parçalanmış vəziyyətdə olan qablardan ibarətdir. Saxsı qablar əsasən çəhrayı rəngdədir, eyni zamanda narıncı, qırmızı, boz, qonur, qəhvəyi, sarımtıl rəngli gili olan qablar da aşkar edilmişdir. Qabların üstünə bəzən ağımtıl, sarımtıl, bozumtul və ya çəhrayı rəngdə anqob çəkilməmişdir. Üzərilərinə qırmızı rəngli boya çəkilmiş qablara da təsadüf edilmişdir. Qabların üstü çox vaxt cilalı olur. Qab üzərindəki ornamentlər çəp çərtmə, ziqzaqvari, cızma, basma və ya qabarıq dalğavari naxışlardan ibarətdir. Bəzən üstü riflənmiş və ya kanalvari şırımlanmış fraqmentlərə də rast gəlinmişdir. Saxsı qablar əldə və dulus çarxında keyfiyyətli hazırlanmışdır. Bunlar təsərrüfatda və məişətdə işlədilən qablardır.

Qazıntılar gedişatında əldə olunmuş orta həcmli küpələr əsasən şişman gövdəlidir. Bəzən uzunsov və armudvari formalı küpə fraqmentlərinə də təsadüf olunmuşdur (*şəkil 33; 34*). Ağızları nadir hallarda içəriyə meyillənir, əksəriyyətinin ağızı dəyirmi köbəli və ya qıfvari olub yana açılır. Alçaq boğazları geniş və ya (*şəkil 12*) dardır (*şəkil 2*).

Şəkil 12. Geniş və alçaq boğazlı küpə ağızı

Bəzilərinin üzərində cızma və çərtmə naxışlar olur. Qulplu və ya qulpsuzdurlar. Oturacaqları əsasən geniş və yastıdır.

Təsərrüfat küpləri küpələrə nisbətən daha böyük həcmli və qalın divarlıdırlar. Onların divarlarının qalınlığı 1,2 sm-dən – 2,5 sm arasındadır. Ağızları yana qatlanmış və ya yastı olur. Gövdələri aşağıya doğru daralır. Oturacaqları yastı olsa da bəzən zəif dabanlı oturacaqlara da təsadüf olunmuşdur. Tapılan küp fraqmentlərindən biri qalın divarlı, boz rəngli, qeyri-üzvi qatışıqlı gildən zəif bişirilmiş iri həcmli təsərrüfat küpünə məxsus gövdə fraqmentidir. Küpün gövdə hissəsindən keçən kəmərvari relyefli naxışın bir hissəsi qalmışdır. Daxildə yanıq izləri var. Divarının qalınlığı = 2,5 sm-dir (*şəkil 13*). İkinci fraqment iri həcmli təsərrüfat küpünün ağızının bir hissəsidir. Qab geniş ağızlıdır. Geniş və alçaq boğazı tədricən çiyinə keçir. Gilinin tərkibi qumludur. Ağız kənarı yastı və enlidir. Qalın divarlıdır. Rəngi qırmızıdır. Ağız kənarına basma üsulu ilə dalğavari naxış vurulmuşdur. Ağızının eni = 5-5,5 sm, divarının qalınlığı = 1,5 sm-dir (*şəkil 14*).

Şəkil 13. Küp gövdəsinin fraqmenti

Şəkil 14. Küp ağızının fraqmenti

Qazıntı sahəsində çoxsaylı **kasa** fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. Geniş ağızlı kasaların ağız kənarları düz və nazik olub, kənara qatlanır. Nadir hallarda ağız içərisinə meyillənən kasa ağızlarının fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. Gövdələri bikonik formalıdır (*şəkil 33*).

Arxeoloji materiallar içərisində **boşqab** və **xeyrə** fraqmentləri də az deyildi. Onların ağız kənarları düz və yastı, bəzən içəriyə əyintilidir. Bəzən ağız və ya çiyinlərini kanalvari xətlər dövrələyir. Bəzən isə çiyinləri üzərində qulpu əvəz edən çıxıntı olur. Əldə edilmiş fraqmentlərdən biri orta həcmli xeyrə gövdəsinin yarı hissəsidir. Ağız kənarı düz olub, gəzlidir. Bir qədər batıq

boğazı gövdədən tillə ayrılır. Gilinin tərkibi azca qum qatışıqlıdır. Qeyri-sabit temperaturda olsa da, keyfiyyətli bişirilmiş və hazırlanmışdır. Üstü cilalıdır. Gilinin rəngi çəhrayıdır. Gövdə tildən başlayaraq aşağıya doğru daralır. Xeyrə ağızının diametri = 22 sm, divarının qalınlığı = 0,6 sm-dir (*şəkil 15*).

Şəkil 15. Xeyrə

Kuzələrin əsasən boğaz fraqmentləri əldə olunmuşdur. Onların boğazları dar və uzun, gövdələri şarşəkillidir. Ağızları bir qayda olaraq yana açılır. Fraqmentlərdən biri kiçik həcmli kuzə tipli qab gövdəsinin bir hissəsidir. Qabın daralan boğazı, şarşəkilli gövdəsi vardır. Səthi yaxşı cilalidir. Üstünə qırmızı boya çəkilmişdir. Təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilib. Divarının qalınlığı = 0.7 sm-dir (*şəkil 33*). İkinci fraqment isə orta həcmli dar boğazlı kuzə tipli qab

boğazının bir hissəsidir. Ağız bir qədər qatlanaraq yana açılır. Ağız kənarı dəyirmidir. Nisbətən hündür boğazı tədricən çiyinə keçir. Bişirilmə prosesində üstündə məsamələr yaranmışdır. İçərisi tünd, çözü çəhrayı rəngdədir. Hər iki tərəfində his izləri qalmışdır. Gilinin tərkibi qatışıqlıdır. Boğazının hündürlüyü = 9 sm, divarının qalınlığı = 0,7 sm-dir (*şəkil 16*).

Şəkil 16. Kuzə boğazı

Qazıntı sahəsində aşkar edilmiş **bardaq** (*şəkil 9; 32*) tipli qabın təsviri yuxarıda verilmişdir. Artefaktlar içərisində diqqəti cəlb edən tapıntılardan biri də qalın divarlı, açıq narıncı rəngli, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş **parç** fraqmentidir. Bikonik gövdəyə malik parçın çiyin hissəsində enli və lentvari qulpu vardır. Qulpun ortası kanalvari kəsiklidir. Boğaz hissəsi yaxşı sığallanmışdır. Divarının qalınlığı = 1 sm-dir. Maraqlı tapıntılar sırasına üzərində zoomorf təsvir olan saxsı çıxıntı şəkilli **qazan** qulpunu aid etmək olar. Təsvir qoyun və ya it başı formasında olub gözləri düymə şəkillidir, yapmadır. Bişirilmədən əvvəl sünbülvari formada naxış da vurulmuşdur. Tünd çəhrayı rəngli, təmiz tərkibli gildən zəif bişirilib. Divarının qalınlığı = 0,7 sm-dir. Başqa bir tapıntı isə nazik divarlı, açıq qonur rəngli, təmiz tərkibli gildən yaxşı bişirilmiş **piyalə** tipli saxsı qab ağızının fraqmentidir. Bikonik formalı olub çiyin ilə boğaz hissəsi kəskin keçidlidir. Ağız kənarı xaricə əyintilidir. Səthi yaxşı hamarlanmışdır. Səthində his qatı müşahidə edilir.

Qazıntı sahəsində keramika nümunələri ilə yanaşı çay daşlarından işlənərək hazırlanmış **dən daşlarına** (*şəkil 18-19; 34*), **sürtgəclərə** (*şəkil 20-21; 34*), **həvəngdəstələrə** (*şəkil 22-23*), **bülöv** (*şəkil 24-27; 34*) və **çəki daşlarına** (*şəkil 28*), həmçinin gildən hazırlanmış **iy başlığına** (*şəkil 29*) da rast gəlinmişdir.

Şəkil 18-19. Dən daşları

Şəkil 20-21. Sürtgəclər

Şəkil 22-23. Dəstəklər

Şəkil 24-27. Bülöv daşları

Şəkil 28. Çəki daşı

Şəkil 29. Gil iy başlığı

Metal məmulatı:

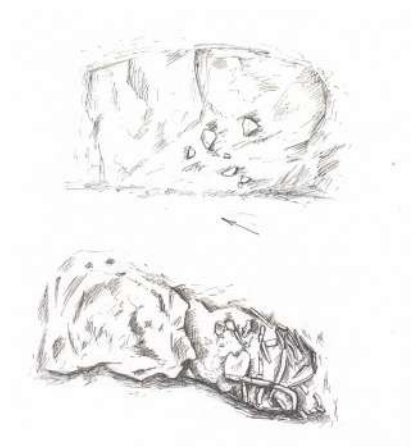
Arxeoloji qazıntılar zamanı bir ədəd dəmir əşya tapılmışdır. Bu, 3 №-li qəbir kamerasında aşkar olunmuş dəmir xəncər və ya bıçaq tiyəsidir. Ensiz tiyə uca doğru bir qədər nazikləşərək əyilir. Dəstək saplağının yalnız bir hissəsi qalmışdır. Tiyə güclü korroziyaya uğrayıb. Çox güman ki, ağacdan olan dəstəyi bu saplağın üstünə keçirilmişdi. Tiyənin uzunluğu = 17 sm, eni = 2 sm-dir (*şəkil 9, 1*). Yaşayış yerindən aşkarlanmış arxeoloji tapıntıları aşağıdakı kimi təsnifləndirə bilərik:

- əmək alətləri: bura daşdan hazırlanmış dən daşlarının qalıqları, sürtgəclər və həvəngdəstələr (*şəkil 7; 18-23*), həmçinin toxuculuqda işlədilən gildən hazırlanmış dairəvi, bikonik formalı iy başlığı (*şəkil 29*) aiddir. Alt dən daşlarının yarı hissələri aşkarlanmışdır. Onlar qayıqvari formadadır.

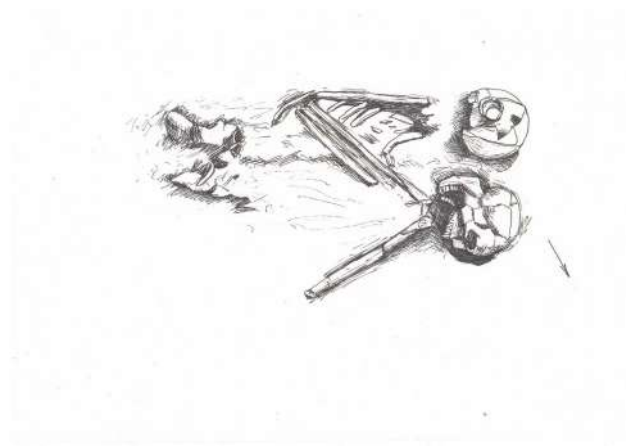
- məişət əşyaları: bura gil qablar, bülöv daşları (*şəkil 7; 24-27*), çəki daşı (*şəkil 28*) daxildir. Məişət əşyaları, əsasən, mətbəxdə, eləcə də təsərrüfatda istifadə edilmişdir. Buraya birinci növbədə gil qablar daxildir. Gil qablar təyinatına və işlədilmə funksiyalarına görə müxtəlifdirlər. Onlara təsərrüfat küpləri, küpələr, kasalar, boşqablar, bardaq və kuzələr, piyalə tipli gil qablar daxildir. Gil qablar əldə və dulus çarxında hazırlanmış, təmiz gil tərkibinə və ya qum qatışıqlı gilə malikdir. Onlar sabit od temperaturunda, çox nadir hallarda qeyri-sabit temperaturda bişirilmişdir. Bir qisminin üzərinə sarımtıl və ya ağımtıl rəngli anqob, bəzilərinin üzərinə isə qırmızı boya çəkilmişdir. Təsərrüfat küpləri və küpələr qalın divarlıdır.

Beləliklə, ilkin tədqiqatlar və əldə olunmuş artefaktların təhlili II Qıraq Kəsəməni yaşayış yerinin antik dövrə, yəni eramızdan əvvəl I və bizim eranın II əsrlərinə aid olmasını söyləməyə imkan verir. Qazıntı sahəsinin 15 sayılı kvadratında aşkarlanmış qəbirlərə gəlincə isə ola bilsin ki, bu qəbirlər antik dövrün daha əvvəlki mərhələsinə (e.ə. II əsrə) aiddir.

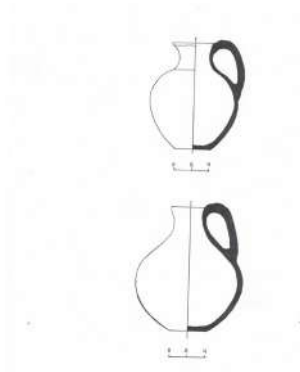

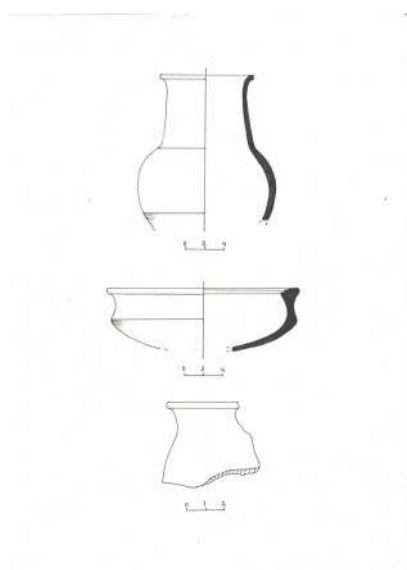
Şəkil 30. 1 və 2 saylı qəbirlər

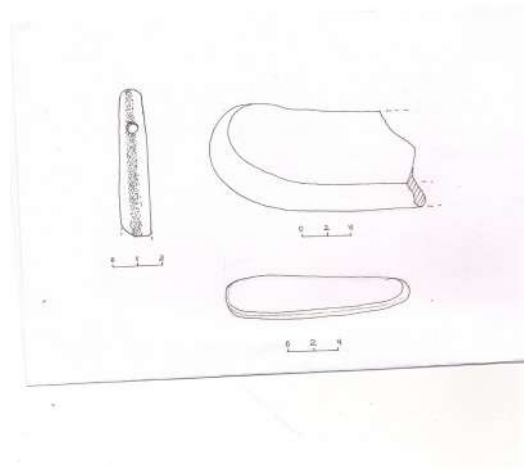
Şəkil 31. 3 saylı qəbir

Şəkil 32. Dar boğazlı küpə və bardaq

Şəkil 33. Kuzə, kasa və küpə fraqmenti

Şəkil 34. Dən daşı, bülöv və sürtgəc

ƏDƏBİYYAT

1. R.Göyüşov. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: "İşıq", 1986.
2. Дж.А.Халилов. Материальная культура Кавказской Албании. Bakı: "Elm", 1985.
3. Г.Гошгарлы. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Bakı: "Elm", 2012.
4. А.Бадалов. Гончарное ремесло Азербайджана античного периода. Bakı: "Elm", 2003.
5. S.M.Qazıyev. Kür qəbirləri albomu. Bakı: 1960.
6. İ.A.Babayev, Q.M.Əhmədov. Qəbələ. Bakı: 1981.
7. С.А.Хəlilov. Хınıслıда қəдım ıаşайış ıерı // Azərbaycan SSR EA-ının хəбəрлəri (ıctımai elmlər serıyası), 1961, № 3.
8. F.L.Osmanov. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı: 1981.

В.Асадов, Т.Бабаев, А.Абдурахманов

О НАХОДКАХ С ПОСЕЛЕНИЯ ГЫРАГ КЕСАМЕН II РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об археологических раскопках античного поселения Гыраг Кесамен II и остатках материальной культуры, обнаруженных на этом поселении. В ходе раскопок были найдены очаги и горны, разбитые хозяйственные кувшины, многочисленные фрагменты разнообразных керамических сосудов, каменные орудия труда и остеологические останки.

Особенный интерес вызывают грунтовые погребения, выявленные на территории поселения, среди которых было одно хорошо сохранившееся погребение (№ 3). В этом погребении покойник был уложен в слабо скорченном положении на правом боку. Погребальный инвентарь состоял из глиняного кувшина и клинка железного кинжала. Видимо эти погребения были заложены в период, предшествующий времени существования данного поселения.

V.Asadov, T.Babayev, A.Abdurahmanov

ON FINDINGS AT THE GYRAG KESAMEN II SETTLEMENT SUMMARY

The article tells about the archaeological excavations of the ancient settlement of Gyrag Kesamen II and the remnants of material culture discovered in this settlement. During the excavation hearths, broken household jugs, numerous fragments of various ceramic vessels, stone tools and osteological remains were found.

The soil burials identified on the territory of the settlement are of particular interest, among which there was one well-preserved burial (No. 3). In this burial, the deceased was laid in a slightly twisted position on his right side. The funerary inventory consisted of a clay jug and an iron dagger blade. Apparently these burials were laid in the period preceding the existence of this settlement.

ORDUBADÇAY VADİSİNİN YENİ ABİDƏLƏRİ

Toğrul XƏLİLOV,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin
dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
x.toqrul@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Ordubadçay, yaşayış yeri, nekropol, təbiət abidəsi, arxeoloji abidə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ордубадчай, место жительства, некрополь, памятник природы, археологический памятник.*

KEY WORDS: *Ordubadchay, place of residence, necropolis, natural monument, archeological monument.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixə, mədəniyyətə malikdir. Son bir qərinəyə yaxın dövr ərzində Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılıb, bu sahəyə böyük diqqət və qayğı göstərilməsi prioritet vəzifəyə çevrilib. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov 23 avqust 2003-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyəti və elmi-tədqiqat institutları üçün bina istifadəyə verilərkən demişdir: “Naxçıvanda yerin altı da, üstü də təbii sərvətdir. Naxçıvanda çox qədim tarixə malik olan mədəniyyət nümunələri aşkar edilib. Ona görə də bunların hamısının tədqiqata, araşdırmaya ehtiyacı vardır”. Ali Məclisin sədri tərəfindən 2005-ci il dekabrın 6-da imzalanmış “Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” Sərəncamın icrası istiqamətində tədqiqatçıların qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyulub, onların elmi fəaliyyətinin konkret istiqamətləri müəyyən edilib. Hər il olduğu kimi, cari ildə də tərəfimizdən bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılaraq Ordubadçay vadisindəki Aşağı Əndəmic, Yuxarı Əndəmic, Nüsnüs kəndlərinin ərazisində bir neçə abidə qeydə alınıb, kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilibdir.

Aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, bu kəndlərin adı təsadüfən yaranmamışdır, müəyyən mənə daşıyır. Əldə olunmuş etnoqrafik materiallara görə, “Əndəmic” – “çökək yer” deməkdir. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətinə nəzər saldıqda məlum olur ki, orada da buna bənzər məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, “əndə” - “eniş-yoxuş”; “çala-çuxur”, miç isə “su yığılan yer” mənalarını ifadə etdiyi üçün “əndəmic” sözünün mənası “su yığılan çala, çuxur yer”dir [1, s.73].

“Nüsnüs” oykoniminin mənasını araşdırarkən məlum olur ki, “nus” komponenti bir çox qədim dillərdə, o cümlədən türk, ərəb və fars dillərində “nuş/nos/nus/nüs” formasında verilərək “sehirli, tilsimli”, “nektar, həyat eleksiri, dadlı, əbədi”, “xoşagələn, içilən, dadlı içki” mənasında, “us” komponenti isə “su” mənasında işlədilir. Buna görə də “nüsnüs” sözü “dadlı su”, “içməyə yararlı su”, “sehirli su” kimi izah edilmişdir [2, s.139-140].

Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, uzunluğu 24 kilometr, hövzəsinin sahəsi 42 kvadratkilometr olan Ordubadçayın mənbəyi Zəngəzur silsiləsindən (3200 metr hündürlükdən)

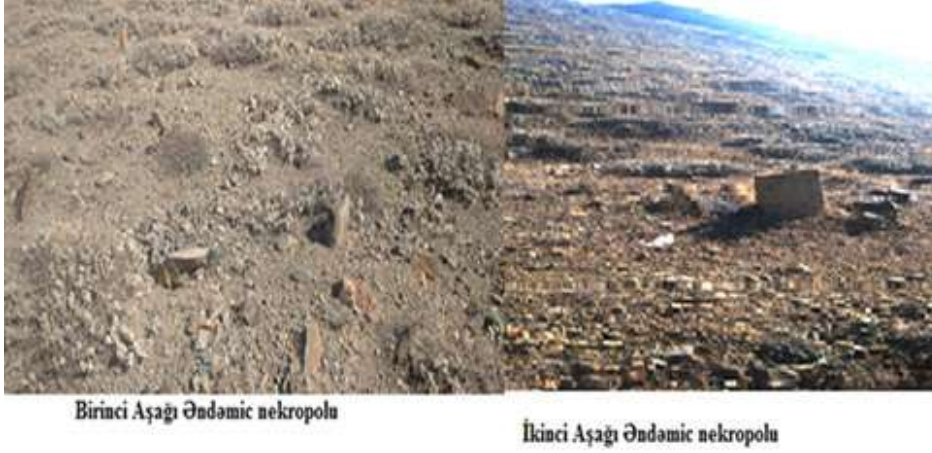
başlanır. Bu çay şimaldan cənuba doğru Ordubad şəhərini iki hissəyə bölür. Əsasən yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır. Suvarmada geniş istifadə edildiyindən ilin çox vaxtı Ordubad şəhərindən aşağı axın olmur. Bu çay boyundakı Aşağı Əndəmic, Yuxarı Əndəmic, Nüsnüs kəndlərinin ərazisində yeri müəyyən edilən və qeydə alınan yeni abidələri yaşayış yeri, qəbir abidəsi, təbiət abidəsi, qədim karvan yolu olmaq üzrə bir neçə qrupa bölmək olar.

Yaşayış yerlərindən birinin qalıqları Aşağı Əndəmic kəndinin ərazisində köhnə yoldan aşağıda qeydə alınıb. Sahəsi 2 hektara yaxın olan yaşayış yerindəki tikili qalıqları tamamilə dağılsa da, bəzi yerlərdə nisbətən sağlam qalmış divar qalıqlarını müşahidə etmək olur. Orada aparılan tədqiqat zamanı orta əsrlər dövrünə aid şirli və şirsiz keramika məmulatları yerüstü material olaraq əldə edilib (şəkil 1). Şirsiz qabların əksəriyyəti IX-XI əsrlərə, şirsizlər isə XI-XIII əsrlərə aiddir. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın bütün bölgələri kimi, Naxçıvanda da XI əsrə qədər şirsiz qablar, XI əsdən etibarən şirliyə daha çox yayılmışdır. Şirli keramikaların istehsal texnologiyası şirsizlər üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı, şirin və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesləri də əhatə etmişdir. Hər bir qrupa daxil olan keramika məmulatları texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işləməsinə görə müxtəlif çalarlara malik olmuşdur. Şirli əsas etibarilə süfrə qabları örtülmüşdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çirək və s.) çöldən şirlənmişdir. Bəzi iri boğazlı qablar hər iki tərəfdən şirliyə örtülmüşdür. Bədii şirli qabların əsas kütləsini kasalar, boşqablar təşkil etmişdir. Şirli qabların hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işləməsində istifadə olunan bir çox texniki üsullar, həndəsi, nəbatı, zoomorf ornamentlər Orta və Yaxın Şərqi ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olmuşdur. İstər şirli, istərsə də şirsiz qabların çox çeşidli olması onların müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Onların düzəldilməsində yerli dulusçular Şərqi mədəniyyətindən bəhrələnsələr də, Naxçıvanın keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar. Hər iki qrup qabların bənzərləri Azərbaycanın digər yerlərindəki orta əsr abidələrində kifayət qədər aşkar olunmuşdur. Şabranı [3, s.145], Şamaxını [4, s.418-419], Gəncəni [5, s.134], Qəbələni [6, s.54], Beyləqanı [7, s.151] və digərlərini buna nümunə göstərmək olar.

Şəkil 1.

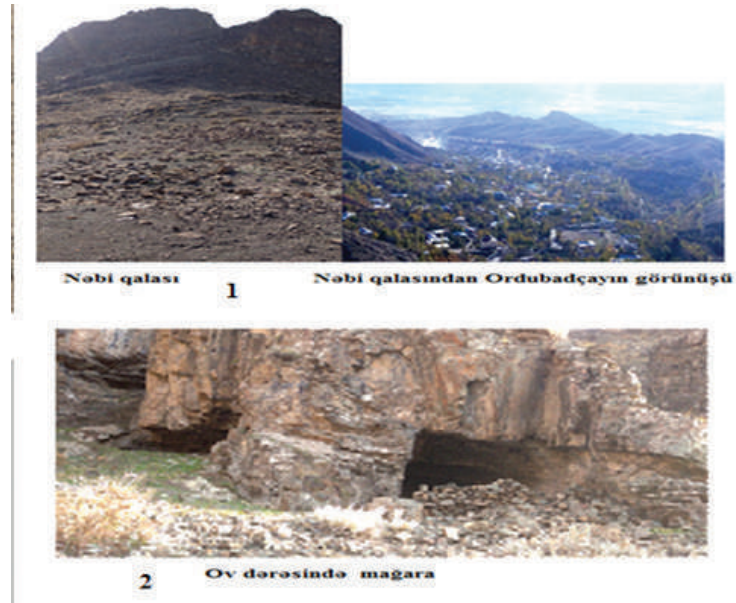
Qəbir abidələri Aşağı Əndəmic kəndinin ərazisində qeydə alınmışdır. Onlar tərəfimizdən şərti olaraq birinci və ikinci nekropollar adlandırılmışdır (şəkil 2). Birinci nekropolun sahəsi 1,5 hektar, digəri isə 0,5 hektardır. Birinci nekropoldan fərqli olaraq, ikinci nekropolda ətrafına iri daşlar düzülmüş qəbirlər də müşahidə olunur. Hər iki abidədəki qəbirlərin əksəriyyəti təbii aşınma nəticəsində dağılsa da, bəzi qəbirlərin başdaşları nisbətən salamat qalmışdır. Onların hər ikisinin eyni quruluşda olması ümumi dəfnəmə adəti ilə bağlı olmuşdur. Bu tip qəbirlər orta əsrlər dövrü üçün xarakterik olduğundan hər iki abidənin həmin dövrə aid olduğunu deyə bilərik.

Şəkil 2.

Təbiət abidələri içərisində Nüsnüs kəndi ərazisindəki Ov dərəsi mağarasını, Nəbi qalasını qeyd etmək olar. Mağara dərənin kənarında yerləşir və bir-birinə bitişik iki hissədən ibarətdir. Hər ikisinin girişi eyni istiqamətdəndir. Mağaralardan birinin içərisi bir qədər iri, digəri isə nisbətən kiçikdir (şəkil 3, 2). Nəbi qalası dağlar qoynunda, əlverişli strateji-coğrafi mövqedə yerləşir (şəkil 3, 1). Oradan Ordubadçay vadisinin kəndlərini aydın müşahidə etmək, nəzarətdə saxlamaq mümkündür. Hər tərəfdən sıldırım qayalıqlarla əhatə olduğu üçün onun ətrafına heç bir iri müdafiə istehkamu çəkilməyib. Abidənin içərisində keramika məmulatları aşkar edilməsə də, istehkam xarakterli tikililərin dağılmış qalıqlarını müşahidə etmək olur. Qalanın hansı səbəbdən belə adlanması haqqında yerli əhali arasında heç bir əlavə məlumat yoxdur. Toplanmış etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, yerli əhali bu təbiət abidəsini Nəbi daşı da adlandırırlar. Təbiət abidələri ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olmuşdur ki, onlar ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyət daşıyırlar. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da xeyli miqdarda belə abidələr vardır. Mağaraların bir qismi (Qazma, Kilit, Daşqala mağaraları və s.) insanların qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Əlverişli strateji coğrafi mövqedə olanlardan (Əlincə qalası, Nəhəcir qalası, Qız qalası və s.) isə müdafiə istehkamu, sığınacaq, yaşayış məskəni kimi istifadə edilmişdir [8].

Şəkil 3.

Karvan yolu tamamilə dağılsa da, bəzi yerlərdə dağılmış qalıqları qalmaqdadır (Şəkil 4). Yolu yamaca düşən hissələrində çay daşları ilə divarlar qoyulmuşdur. Aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, bu yol Gənzə kəndinin ərazisindəki “Əlidaş” adlanan yerdən başlayır və Nüsnüs kəndinin ərazisindəki “Deyəğa” adlı yerə qədər uzanaraq Nüsnüs, Aşağı Əndəmic, Yuxarı Əndəmic, Gənzə kəndlərini birləşdirir.

Şəkil 4

Ordubadçay vadisində yeni arxeoloji abidələrin qeydə alınması sonnda onu qeyd etməyə əsas verir ki, qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün bölgələrində olduğu kimi, bu ərazidə də bizə məlum olmayan, zəngin tariximizi, mədəniyyətimizi öyrənmək baxımından özünəməxsus yer tutan abidələrimiz qalmaqdadır. Onların aşkar edilərək tədqiqata cəlb olunması hər birimizin qarşısında duran ən aktual məsələlərdəndir. Çünki bu

vacib məsələnin həlli ilə adıçəkilən ərazidə məskunlaşmış insanların məişət və təsərrüfat həyatına, maddi və mənəvi mədəniyyətinə aid yeni faktlar əldə etmək, tariximizi daha dərinləndirən öyrənmək mümkündür. Həmin abidələrin mövcudluğu Naxçıvanda turizmin inkişafı sahəsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, I cild. Bakı: Şərqlər-Qərblər, 2007, 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, II cild. Bakı: Şərqlər-Qərblər, 304 s.
3. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqlər Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 396 s.
4. Джидди Г.А. Раскопки средневековой Шемахи // АО, 1980. Москва: Наука, 1981.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, 103 s.
6. Исмизаде О.Ш. Кабала столица древней Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, с. 54-74.
7. Минкевич-Мустафаева Г.М. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Байлакана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Наука, 1965, с. 149-160.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri. Naxçıvan: 2009, 79 s.

Тогрул Халилов

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ОРДУБАДЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ**РЕЗЮМЕ**

В Нахчыванской Автономной Республике много памятников. Они разделены на несколько групп, включающих памятники природы, памятники археологии, памятники истории и архитектуры. Хотя ряд этих памятников зарегистрирован, у нас все еще есть незарегистрированные памятники. Группа таких памятников была обнаружена нами в 2020 году в долине Ордубадчай, на территории поселков Эндемик Ашагы, Эндемик Юхары, Нуснус. Они состоят из места жительства, некрополя и памятников природы. Регистрация новых археологических памятников в Ордубадчайской долине дает основание отметить, что, как и во всех регионах Нахчыванской Автономной Республики с древней историей и культурой, в этом районе есть памятники, которые нам неизвестны и занимают особое место в изучении нашей богатой истории и культуры. Их открытие и участие в исследованиях - одна из самых насущных проблем, стоящих перед каждым из нас. Потому что, решая этот важный вопрос, можно получить новые факты о хозяйственно-бытовой жизни, материальной и духовной культуре людей, проживающих в этом районе, более глубоко изучить нашу историю. Наличие этих памятников также важно для развития туризма в Нахчыване.

Togrul Khalilov

NEW MONUMENTS OF ORDUBADCHAY VALLEY**SUMMARY**

There are many monuments in the Nakhchivan Autonomous Republic. They are divided into several groups, including natural monuments, archeological monuments, historical and architectural monuments. Although a number of these monuments have been registered, we still have unregistered monuments. A group of such monuments was discovered by us in 2020 in the Ordubadchay valley, in the territory of Ashagi Endemic, Yukhari Endemic, Nusnus villages. They consist of a place of residence, a necropolis and natural monuments. Registration of new archeological monuments in the Ordubadchay valley gives grounds to note that, as in all regions of the Nakhchivan Autonomous Republic with ancient history and culture, in this area there are monuments that are unknown to us and have a special place in the study of our rich history and culture. Their discovery and involvement in research is one of the most pressing issues facing each of us. Because by solving this important issue, it is possible to get new facts about daily and economic life, material and spiritual culture of the people living in the area, to study our history more deeply. The existence of these monuments is also important in the development of tourism in Nakhchivan.